

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 1 (104) 2024
Частина 1

Харків 2024

Збірник належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 06.03.2015 № 261) та з психологічних наук (наказ МОН України від 27.04.2023 № 491)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 3 від 29.03.2024

Редакційна колегія:

А. В. Могілевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурлін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головок** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікічук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Тільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швель** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2024

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 1 (Vol. 104) 2024

Part 1

Kharkiv 2024

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 3 dated from March 29, 2024

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhabarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUA); **P. C. van Duyn** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРИЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Греченко В. А.

Зміни в політиці МВС УРСР щодо українського національно-визвольного руху в березні–червні 1953 року 11

Іванов С. Ю.

Формування української державності й органів влади
Карпатської України 22

Полесов С. С.

Сутність і призначення соціальної держави в контексті правового
досвіду сучасної України: теоретико-правовий аналіз 31

Сербенюк С. О.

Покращення показників України у досягненні цілей сталого
розвитку ООН..... 44

Холод Ю. А.

Універсальність прав людини: загальнотеоретична характеристика..... 53

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Радченко О. І., Зінченко Д. А.

Натуралізація як фактор включення мігрантів
до суспільно-політичних процесів країни перебування 64

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Юшкевич О. Г.

Зловживання батьківськими правами: загальна характеристика,
форми та види..... 71

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бухарєва Ю. В.

Правові засади протидії порушенням митних правил
Державною митною службою України 84

Говоров В. С.

Проблемні питання правового регулювання оплати праці
посадових осіб органів місцевого самоврядування..... 96

Комзюк А. Т., Липій Є. А.

Адміністративні правовідносини за участю органів
Державного бюро розслідувань..... 109

Пирого С. С.

Правові заходи забезпечення справедливого розподілу доходів
для гарантування сталого розвитку України.....124

Самбор М. А.

Перегляд рішень у справах про адміністративні правопорушення
за порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів,
вуличних походів і демонстрацій в умовах правового режиму
воєнного стану.....136

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Логін Р. І.

Корупційні кримінальні правопорушення:
поняття та класифікація152

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Беседіна І. О.

Методи судово-експертного дослідження налбуфину163

Коваленко А. В.

Проблеми понятійно-термінологічного апарату
процедури ініціювання проведення судової експертизи
у кримінальному провадженні.....176

Криворучко Н. В., Кириченко Т. С.

Особливості класифікації та експертизи вершкового масла
і спредів.....188

Наумкін О. О.

Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування
сексуального насильства в умовах війни.....201

Собакарь Є. М., Кулик Я. О.

Особливості класифікації сирокочених ковбас
при проведенні судової товарознавчої експертизи215

Степанюк Р. Л., Лозова С. М.

Криміналістична класифікація наркотиків226

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Мельник Д. С.

Побудова моделі загроз національній критичній інфраструктурі
України як основа забезпечення її безпеки та стійкості237

Панова І. В.

Цифровізація військового обліку в Україні:
правові проблеми та шляхи їх вирішення 251

Стреляний В. І.

Дотримання правил військового обліку як реалізація
військового обов'язку громадянами України..... 261

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бугайчук К. Л.

Актуальні питання нормативного регулювання протидії
незаконному обігу зброї в Україні 270

Старостін О. Ю.

Основні загрози інтересам держави у сфері інформаційної
безпеки України. 283

Циркуленко А. М., Лесь О. О., Мушка В. В.

Застосування методики рекогнації при використанні камуфляжу
та статутної форми за умови роботи БпАК-розвідника 293

Шевченко Т. В., Зуров Ф. Ф., Фроленкова П. М.

Експлуатація екіпірування поліцейського
під час несення служби в умовах воєнного стану..... 312

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Барко В. І., Барко В. В., Євдокімова О. О.

Індивідуально-особистісні профілі психологічної придатності
особи до служби в поліції (за результатами застосування
індивідуально-типологічного опитувальника)..... 323

НАШІ АВТОРИ..... 338

ДО УВАГИ АВТОРІВ 341

Періодичні наукові видання Харківського національного
університету внутрішніх справ 341

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Grechenko V. A.

Changes in the policy of the MIA of the USSR-SSR regarding
the Ukrainian national liberation movement in march-june 1953 (*Ukr*)11

Ivanov S. Yu.

Development of Ukrainian statehood and authorities
of Carpathian Ukraine (*Ukr*).....22

Polesov S. S.

The essence and purpose of the social state in the context of the legal
experience of modern Ukraine: theoretical and legal analysis (*Ukr*)31

Serbenyuk S. O.

Improving Ukraine's progress in achieving the UN Sustainable
Development Goals (*Ukr*)..... 44

Kholod Yu. A.

Universality of human rights: general theoretical characteristics (*Ukr*)53

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Radchenko O. I., Zinchenko D. A.

Naturalisation as a factor of migrants' inclusion in the socio-political
processes of the host country (*Ukr*)64

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Yushkevych O. G.

Abuse of parental rights: general characteristics, forms, and types (*Ukr*).....71

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Bukhariyeva Yu. V.

Legal principles of countermeasures against violations
of customs rules by the State Customs Service of Ukraine (*Ukr*).....84

Govorov V. S.

Problematic issues of the legal regulation of local self-government
officials' remuneration (*Ukr*)96

Komziuk A. T., Lypii Ye. A.

Administrative legal relations with the participation
of the State Bureau of Investigation (*Ukr*).....109

Pyroha S. S.

Legal measures to ensure fair distribution of income for sustainable development of Ukraine (*Ukr*)..... 124

Sambor M. A.

Review of decisions in cases of administrative offenses for violation of the order of organizing and holding meetings, rallies, street marches and demonstrations under the legal regime of martial law (*Ukr*)..... 136

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Login R. I.

Corruption criminal offences: concept and classification (*Ukr*) 152

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Besedina I. O.

Methods of forensic examination of Nalbuphine (*Ukr*) 163

Kovalenko A. V.

Problems of the conceptual and terminological apparatus of the procedure for initiating forensic examination in criminal proceedings (*Ukr*) 176

Kryvoruchko N. V., Kyrychenko T. S.

Features of classification and examination of butter and spreads (*Ukr*) 188

Naumkin O. O.

Typical investigative situations in the initial phase of a war-related sexual violence investigation (*Ukr*) 201

Sobakar Ye. M., Kulyk Ya. O.

Peculiarities of the classification of raw-smoked sausages during forensic commodity examination (*Ukr*) 215

Stepaniuk R. L., Lozova S. M.

Forensic classification of narcotic drugs (*Ukr*) 226

NATIONAL SECURITY LAW; MILITARY LAW

Melnyk D. S.

Creating a model of threats to Ukraine's national critical infrastructure as a basis for ensuring its security and resilience (*Ukr*) 237

Panova I. V.

Digitization of military records in Ukraine: legal problems and ways to solve them (*Ukr*) 251

Strelianyi V. I.

Compliance with the rules of military registration as the implementation of military duty by citizens of Ukraine (*Ukr*) 261

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Buhaichuk K. L.

Current issues of normative regulation of combating
illegal arms trafficking in Ukraine (*Ukr*)270

Starostin O. Yu.

Main threats to the state's interests in the sphere of information
security of Ukraine (*Ukr*).....283

Tsyrkulienko A. M., Les O. O., Mushka V. V.

Application of the reconnaissance technique using camouflage
and statutory uniforms in the operation of a UAV (*Ukr*)293

Shevchenko T. V., Zurov F. F., Frolenkova P. M.

Operation of police equipment on duty under martial law (*Ukr*)312

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Barko V. I., Barko V. V., Yevdokimova O. O.

Individual profiles of psychological suitability for police service
(according to the results of the individual
typological questionnaire) (*Ukr*)323

OUR AUTHORS (*UKR*)338

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*)341

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*)341

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“1953” DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.01>

Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач);*

<https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

**ЗМІНИ В ПОЛІТИЦІ МВС УРСР ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
В БЕРЕЗНІ–ЧЕРВНІ 1953 РОКУ**

Досліджено еволюцію політики міністерства внутрішніх справ України на чолі з П. Мешиком щодо українського національно-визвольного руху в березні–червні 1953 р. Цей історичний період обрано тому, що після смерті багаторічного керівника СРСР Й. Сталіна відбулися певні зміни в міжнародній та внутрішній політиці держави, відомі в історичній літературі як «беріївська відлига». У цей час боротьба проти ОУН–УПА набула децю інших форм і методів. Вона стала менш жорсткою та брунтальною, менш прямолінійною, хоча це не змінило її суті. Метою боротьби залишалася ліквідація антирадянського підпілля, але робилося це більш витонченим способом. У першій же директиві нового міністра йшлося про відміну деяких чекістсько-військових операцій, тобто про скорочення їхньої кількості, впорядкування їхньої організації. Були вжиті деякі заходи щодо нової українізації закладів вищої освіти у Львові.

Ключові слова: Україна, Організація українських націоналістів (ОУН), міністерство внутрішніх справ, боротьба за державність України, П. Я. Мешик.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У всесвітній історії та історії України важливе значення мали події, пов'язані з диктатором Й. Сталіним. Ці зміни відбувалися поетапно, нерівномірно й мали часто суперечливий характер. Вони торкнулися і діяльності МВС та його кримінальної політики, а також політики щодо українського національно-визвольного руху. Особливе місце в історії цих трансформацій займає період із березня по червень 1953 р. включно, коли МВС СРСР очолював Лаврентій Берія, а МВС УРСР – Павло Мешик. Цей період відомий в історичній

літературі як «беріївська відлига». Упродовж вказаних місяців відбулися певні зміни у стратегії й тактиці МВС щодо Організації українських націоналістів (далі – ОУН), української культури та освіти, причому ініціатором безпрецедентних змін були не компартійні чи радянські органи (скажімо, Міністерство освіти), а саме керівництво МВС.

Стан дослідження проблеми

Станом на початок 2024 р. опубліковано значну кількість наукової літератури, де досліджуються різні аспекти діяльності українського національно-визвольного руху протягом різних історичних періодів, але переважно це роботи, присвячені протистоянню радянської влади ОУН під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Період 1953 р. вивчено набагато менше. Деякі аспекти цієї теми висвітлюються в монографії В. Окіпнюка [1], дисертаціях С. Саблука [2], О. Пристайко [3] та М. Геруса [4]. Певне висвітлення ця тема знайшла в науковому виданні «Керівники міліції/поліції Харківщини (1918–2021 рр.)» [5]. Чимало цікавих аспектів діяльності МВС у цей період розкриваються у статті Д. Веденеєва та Ю. Шаповала з парадоксальною назвою «Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом?» [6]. Ця тема також знайшла своє висвітлення у статті «1953-й рік в історії міліції Української РСР» у журналі «Світ Клію» [7], оглядовій статті В. Чиснікова [8]. Джерельну базу дослідження становлять документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, збірника документів «Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період деєсталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.)» [9].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз трансформацій, що відбулися в політиці керівництва МВС УРСР щодо українського національно-визвольного руху протягом березня–червня 1953 р., коли при владі у МВС СРСР та МВС УРСР були відповідно Л. Берія та П. Мешик.

Поставлена мета конкретизується в таких *завданнях*:

- охарактеризувати сутність змін у політиці МВС щодо українського національно-визвольного руху в березні–червні 1953 р.;
- проаналізувати позитивні та негативні моменти трансформацій цієї політики;
- висвітлити основні заходи, які здійснювалися керівництвом МВС у боротьбі з ОУН у цей час та надати їм історико-правову оцінку.

Наукова новизна дослідження

Уперше комплексно досліджено основні зміни в політиці МВС щодо українського національно-визвольного руху в березні–червні

1953 р.; уведено в науковий обіг архівні документи, які характеризують спроби реформування політичної лінії та тактики МВС щодо неоукраїнізації; вдосконалено й доповнено питання про заходи, що вживалися МВС щодо боротьби з ОУН у 1953 р.

Виклад основного матеріалу

16 березня 1953 р. А. Берія підписав наказ про призначення генерал-лейтенанта П. Мешика міністром внутрішніх справ Української РСР. У період, коли він був міністром внутрішніх справ УРСР, боротьба проти ОУН-УПА набула дещо інших форм і методів. Вона стала менш жорстокою та брутальною, менш прямолінійною, хоча це не змінило її суті. Як і раніше, метою боротьби залишалася ліквідація антирадянського підпілля, але вона відбувалася більш витонченими методами. Про це свідчить, наприклад, цілком таємна Директива П. Мешика «Про більш правильне застосування чекістсько-військових операцій» від 10 квітня 1953 р., спрямована начальникам УМВС західних областей України, начальникам міських і районних відділів МВС західних областей УРСР, командирам частин внутрішньої охорони МВС Українського округу. У цій Директиві, зокрема, зазначалося: «1. Проведення чекістсько-військових операцій за неперевіреними, сумнівними даними заборонити. У кожному разі застосування військ керівниками призначати відповідальних працівників органів МВС. 2. Використовувати війська в таких нарядах, як розвідувально-пошукові групи (РПГ), секрети та засідки тільки з санкції начальників УМВС, які в кожному окремому випадку, відповідно до оперативної обстановки, повинні вирішувати питання про чисельність військовослужбовців та строки несення ними служби. 3. Усі розпорядження начальників УМВС військам на проведення чекістсько-військових заходів віддавати лише через командирів частин»¹.

Як бачимо, зміст цієї Директиви дещо суперечив самій назві, оскільки в ній йшлося навіть про відміну деяких чекістсько-військових операцій, тобто про скорочення їхньої кількості, впорядкування їхньої організації. Ось що розумілося під «більш правильним їхнім застосуванням».

Ця лінія на зміну політики щодо українського національно-визвольного руху також чітко простежується в цілком таємному повідомленні міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика міністру внутрішніх справ СРСР А. Берії, його заступнику Б. Кобулову і першому секретареві ЦК КП України Л. Мельникову, де характеризується настрій місцевої інтелігенції м. Львова за повідомленням агента «Автор» від 27 квітня 1953 р.

¹ ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 204. Арк. 7–8.

На початку повідомлення П. Я. Мешик доповів про досить цікаві дані, що висвітлюють стан викладання навчальних дисциплін українською мовою та національний склад вишів м. Львова. За даними УМВС Львівської області, із 527 дисциплін, що викладалися в закладах вищої освіти Львова, проводилися українською мовою лише 114. У торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін викладали російською мовою. У лісотехнічному інституті з 41 дисципліни українською мовою проводили тільки 4. У сільськогосподарському інституті з 37 дисциплін українською мовою викладалися 5. У поліграфічному інституті із 39 предметів читали українською мовою 3; у педагогічному інституті із 37 дисциплін – 7. Як бачимо, русифікація викладання у вишах Львова йшла повним ходом і викладання дисциплін українською мовою вже в 1953 р. було незначним.

Теж саме стосувалося й національного складу викладачів вишів і технікумів. Чітко прослідковувалося домінування тих, що «понаїхали» з інших міст СРСР. Так, у керівництві наявних у м. Львові 12 вищих навчальних закладів не було жодного директора з-поміж місцевої інтелігенції, серед 25 заступників директорів цих інститутів був лише один місцевий житель. Із 45 деканів факультетів – один місцевий, із 286 завідувачів кафедр – 38 місцевих. Усього з 1 721 професорів та викладачів 12 закладів вищої освіти лише 327 були з місцевої інтелігенції. У 27 технікумах м. Львова із 60 осіб керівного складу місцевих було тільки 3, а з-поміж 428 викладачів – 58¹.

Про гостроту протистояння між радянською владою та оунівським підпіллям свідчить довідка МВС УРСР про втрати убитими під час проведення чекістсько-військових операцій за той самий період, що й у попередньому документі (1944–1953).

У цій довідці вказувалося, що за неповними даними втрати радянських владних та силових структур за вказаний період становили 26 559 осіб, з них при проведенні операцій загинуло 3 987 осіб і в результаті «бандпроявів» – 22 572 особи.

Як бачимо з таблиці, найбільша кількість загальних втрат припала на 1945 р. Те саме стосується втрат працівників міліції, бійців винищувальних батальйонів, втрат серед «інших» (хто туди входив, з документів не зрозуміло). Ці показники 1945 р. є цілком зрозумілими – війна продовжувалася, сил на протидію збройним формуванням не вистачало повною мірою та й чисельність УПА ще була значною. Значне зниження втрат спостерігається з 1950 р., а з 1953 р. вони були незначними (при цьому зазначимо, що дані за цей рік наведені на 20 травня).

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 233–248.

Таблиця 1

Втрати радянських владних та силових структур у боротьбі проти ОУН станом на 20 травня 1953 р.¹

Рік	Загальна кількість	Радпартактив	Колгоспники	Працівники МДБ, МВС, міліції	Військові службовці	Бійці ВВ	Інші
1944	7 558	1 209	–	282	2 470	78	3 519
1945	8 467	867	–	470	1 115	918	5 097
1946	3 471	349	–	252	450	398	2 022
1947	2 532	434	–	186	330	177	1 405
1948	2 432	366	223	126	250	126	1 341
1949	1 358	237	138	184	172	128	499
1950	508	76	58	99	94	57	124
1951	173	14	23	38	38	21	39
1952	55	4	4	18	12	5	12
1953	5	–	–	3	–	2	–
Усього	26 559	3 556	446	1 658	4 931	1 910	14 058

Загальна характеристика політичного та соціально-економічного становища на західноукраїнських землях містилася в цілком таємній постанові Президії ЦК КПРС «Питання західних областей Української РСР», прийнятій 26 травня 1953 р. У постанові зазначалося, що політичне становище в західних областях України продовжувало залишатися незадовільним. Слабка робота місцевих партійних і радянських органів, а також недостатнє керівництво з боку ЦК КП України призвели до того, що серед значної частини населення існувало незадоволення господарськими, політичними та культурними заходами, що проводилися на місці, податкова система на селі здійснювалася неправильно, без урахування економічного стану колгоспів та сільського населення. Про незадоволення серед місцевого населення свідчили численні листи мешканців західних областей України. Лише за три місяці 1953 р. військовою цензурою було конфісковано близько 195 тисяч листів, адресованих за кордон із західних областей України, які містили негативні висловлювання про дії місцевих органів влади. У керівному партійно-радянському активі кадри працівників із західних українців становили незначну частину, а майже всі керівні посади у партійних та радянських органах обіймали працівники, відряджені із східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу. Так, наприклад, із 311 керівних працівників

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 155.

обласних, міських та районних партійних органів західних областей України було лише 18 осіб із західноукраїнського населення. Особливо болісно сприймалася населенням Західної України огульна недовіра до місцевих кадрів серед інтелігенції. Наприклад, із 1 718 професорів та викладачів 12 вищих навчальних закладів м. Львова (у цитованому вище повідомленні П. Мешика від 27 квітня 1953 р. – 1 721 професор та викладач) до західноукраїнської інтелігенції належали лише 320 осіб (у повідомленні П. Мешика – 327).

Як бачимо, ці цифри майже повністю збігаються з тими, які були наведені у повідомленні П. Мешика від 27 квітня 1953 р. і рішення Президії ЦК КПРС теж за змістом багато в чому базується на цьому повідомленні.

ЦК КПРС постановило: «1. Визнати незадовільним керівництво ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР західними областями України. 2. Зняти Мельникова А. Г. з посади першого секретаря ЦК КП України як такого, що не забезпечив керівництва та відкликати його в розпорядження ЦК КПРС. 3. Рекомендувати першим секретарем ЦК КП України Кириченко О. І., нинішнього другого секретаря ЦК КП України. Зобов'язати ЦК КП України та обкоми партії західних областей рішуче покінчити ... з порочною практикою висування на керівну партійну та радянську роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР та інших республік Радянського Союзу, а також з недооцінкою політичного значення викладання у вишах Західної України українською мовою. Вимагати від ЦК КП України та Ради Міністрів Української РСР найближчим часом добитися ліквідації у західних областях України буржуазно-націоналістичного підпілля»¹.

2–4 червня 1953 р. в Києві відбувся пленум ЦК КП України, який заслухав питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. А. П. Берії до Президії ЦК КПРС». З критикою роботи ЦК КП України та колишнього МДБ виступив на пленумі П. Мешик, причому виступав він українською мовою. Він наголосив, що «записка товариша Берія А. П. та постанова ЦК КПРС, які тут оголошувалися

¹ Про політичний і господарський стан західних областей України : постанова Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. : у 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербеньський, О. Н. Яриш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; МВС України ; ДНД МВС України. Київ ; Харків : Мацулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 101–103.

та обговорюються, досить яскраво малюють сучасне політичне становище у західних областях УРСР, помилки та перегини, допущені у роботі як колишнього МДБ УРСР, так і керівних радянських та партійних органів в Україні»¹.

Таким чином, керівник МВС традиційно почав свою промову зі славослів'я на адресу свого шефа Л. Берії та нових лідерів держави й критики колишнього партійно-радянського керівництва, а також очільників держбезпекової структури. У промові було відверто сказано, що керівництво органів держбезпеки, «захопившись масовими військовими операціями, занедбало агентурно-чекістську роботу і не вловило того моменту, коли військові операції, необхідні й корисні в перший період звільнення України від німецько-фашистських загарбників, стали фактором, який викликав роздратування у населення і, по суті, діяв на руку ворогам»². П. Мешик вважав, що оунівське підпілля у відкритих збройних сутичках було розбито та змушено змінити свою тактику.

Далі П. Мешик конкретизував свої обвинувачення щодо колишнього керівництва МДБ УРСР та особисто колишнього очільника республіки Л. Мельникова, який, за словами П. Мешика, «фактично керував усією роботою МДБ, був повністю в курсі всіх питань, справ, читав окремі агентурні повідомлення і навіть допитував (не завжди розумно) заарештованих»³. Звичайно, відразу впадає в око фраза «не завжди розумно допитував», що свідчить про звичку парткерівників втручатися у всі справи, навіть якщо вони в них нічого не розуміли, але вважали себе на все здатними. Треба також зазначити, що епітет, який вжив П. Мешик щодо Л. Мельникова, був доволі різким.

Але у промові містилися й конкретні зауваження щодо поліпшення роботи МВС УРСР. Новий міністр внутрішніх справ уважав, що його попередники не врахували зміни тактики підпілля та не займалися організацією агентурної роботи, продовжуючи практику масових військових операцій. Свою позицію він аргументував тим, що з 1 023 військових операцій, проведених у 1952 р., безрезультатно закінчилися 946 операцій, зі 120 за перші три місяці 1953 р. – 109 операцій. По суті, били по порожніх місцях, не досягали мети, але озлобляли при цьому населення. Дуже серйозною помилкою МДБ УРСР, на думку П. Мешика, було те, що значна база посібників антирадянського підпілля, яку становили насамперед 324 тисячі осіб родичів репресованих і вбитих учасників підпілля, 76 672 особи легалізованих, котрі раніше ховалися від органів влади та згодом

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 271.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 270.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 275.

з'явилися з повинною, але були незадоволені політикою русифікації, залишилися без уваги чекістів. Жодної чекістської роботи з обслуговування цієї бази та особливо з чекістського обслуговування осіб, які з'явилися з повинною, серед яких є велика кількість легалізованих за прямою вказівкою підпілля, органами міністерства держбезпеки не велося.

Великим недоліком органів МДБ було також і те, як зазначав П. Мешик, що в їхніх апаратах у західних областях України працювали 57,5 % працівників, які не знали української мови, що працівників місцевого походження було лише 200 осіб, причому на найнижчих оперативних посадах, що діловодство велося російською мовою, що таке саме приблизно становище було і в органах міліції.

Даалі міністр навів такі цифри: по Україні за 1945–1953 рр. включно за різноманітні антирадянські політичні злочини було заарештовано 43 379 громадян віком до 25 років, зокрема 8 494 юнаків та дівчат віком до 18 років. Характерно, що із зазначеної кількості в західних областях України було заарештовано 36 340 осіб віком до 25 років, зокрема 8 073 особи були неповнолітні. Лише у Львівській області було заарештовано 6 872 юнаків та дівчат до 25 років та 1 647 неповнолітніх. Арешти по одній лише Львівській області перевищували кількість арештів за політичні злочини по всіх східних областях України, де було заарештовано за той же період 7 039 осіб віком до 25 років та неповнолітніх 421 особу. «Зіставлення наведених вище цифр зі східних та західних областей УРСР, – говорив П. Мешик, – вкотре свідчило про те, наскільки сильна база для антирадянської роботи на заході і якими є своєчасні записки товариша Берії, що обговорюються зараз, і рішення ЦК КППС про помилки в роботі по західних областях УРСР»¹.

Слід зауважити, що виступ П. Мешика був доволі об'єктивним, містив конкретні цифри й дані, його критика попередників теж була аргументованою. Ця його промова як міністра внутрішніх справ УРСР не мала прецедентів ані в минулому, ані в подальшому за всю історію Радянської України. Вона відбивала перші паростки тоді ще «беріївської відлиги», яка згодом була продовжена, хоча і в дещо інших аспектах. Але все ж це був виступ радянського номенклатурника вищого рангу, який оцінював події з радянської, хоча і дещо ліберальної точки зору.

Доволі цікавий матеріал щодо одного з аспектів протидії оунівському підпіллю міститься в цілком таємній Директиві міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика начальникам УМВС західних областей УРСР від 1 червня 1953 р., де їхня увага звертається на потребу

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 271–280.

вжиття необхідних заходів щодо виявлення зв'язків учасників ОУН серед медичних працівників. У Директиві вказувалося, що з інформації, яка надходила до МВС УРСР, можна побачити, що в «бандитських бункерах, що розкриваються при проведенні чекістських операцій, найчастіше виявляється й вилучається велика кількість медикаментів, що отримуються бандитами через свої зв'язки або безпосередньо у випадках, коли бандити, які потребують лікування, користуються послугами сільських і районних медичних працівників»¹. Так, УМВС Тернопільської області в березні 1953 р. була заарештована активна «бандпосібниця» Антоніна Булгакова, 1920 р. народження, за національністю росіянка, що працювала завідувачкою сільським медпунктом. Слідством було виявлено, що вона ще в 1949 р. встановила зв'язок із «бандитами», постачала їм медикаменти та надавала медичну допомогу.

У Директиві наводився ще один подібний приклад. У січні 1953 р. УМВС Станіславської області було заарештовано мешканку села Свистельники, Більшовцівського району Анастасію Литвин, 1895 р. народження, яка переховувала у своєму будинку «бандитів» і для надання їм медичної допомоги викликала до себе на квартиру сільського лікаря із сусіднього району. МВС було відомо, що ватажки ОУН В. Кук², В. Галаса³, Д. Маївський (він уже помер вісім років тому. – *Прим. авт.*)⁴ та інші тривалий час лікувалися від різних шлункових захворювань, ревматизму, туберкульозу, отримуючи через довірених осіб необхідні медикаменти в сільських та районних медичних працівників, пов'язаних з оунівським підпіллям.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 204. Арк. 28.

² Кук Василь Степанович (псевдо: *Василь Коваль, Юрко Леміш, Ле, Медвідь* (1913–2007)) – український військовий діяч, один із керівників українського національно-визвольного руху, генерал-хорунжий, командир УПА-Південь, 2-й Голова Генерального секретаріату УГВР (1950–1954), головнокомандувач УПА з 1950 по 1954 рр. (після загибелі Романа Шухевича). 1954 р. був взятий у полон військами МДБ СРСР та без вироку суду провів у в'язницях шість років. В останні роки свого життя мешкав у Києві.

³ Галаса Василь Михайлович (справжнє ім'я Галадза; псевдо: *Орлан, В'юн, Зенон, Назар, Біс, Дніпровський; літературний псевдонім Зенон Савченко* (1920–2002)) – діяч українського національно-визвольного руху, крайовий провідник ОУН Північно-Західних Українських земель (ПЗУЗ), полковник УПА, в. о. командира УПА-Північ (1951–1953). 1953 р. був заарештований МДБ, 1958 р. – засуджений до 10 років ув'язнення, 1960 р. – амністований. В останні роки свого життя мешкав у Києві.

⁴ Маївський Дмитро Іванович (псевдо: *Косар, Сонар, Тарас, Майченко, Крига* (1914–1945)) – член бюро Проводу ОУН, головний редактор органу ОУН «Ідея і чин», генерал-політвиховник УПА. Під час переходу чесько-німецького кордону 19 грудня 1945 р. потрапив у засідку чеської поліції і застрелився.

Як бачимо, основною метою цієї Директиви було позбавлення учасників оунівського підпілля можливості лікуватися та загоювати рани, отримані у збройній боротьбі з радянською владою, щоб зменшити їхню чисельність та остаточно придушити їхній опір. Водночас, розуміючи, що ця боротьба триватиме ще довго, керівництво МВС УРСР вимагало створити серед медпрацівників у західних областях республіки свою агентуру, яка б інформувала радянські сили структури про дії, наміри та втрати серед оунівських повстанців. Звертаємо також увагу на той факт, що серед тих, хто допомагав оунівським підпільникам, була й жінка російської національності.

Висновки

Отже, протягом трьох місяців 1953 р. (березень–червень) у політиці МВС СРСР та МВС УРСР щодо українського національно-визвольного руху відбулися суттєві зміни. Сама стратегія й тактика в цьому напрямі стали більш гнучкими, не такими репресивними, як раніше. Це було пов'язано з «беріївською відлигою». Проте основне в ній – боротьба з ОУН аж до її повної ліквідації – не змінилося. Звичайно, що політика МВС УРСР не була самостійною, вона проводилася в руслі тих змін, що їх пропонував А. Берія, який був за національністю грузином і тому, очевидно, краще розумів національне питання. Згадані зміни стосувалися фактичної відміни великомасштабних чекістсько-військових операцій, певну протидію порушенням законності з боку співробітників МВС, спробу переведення викладання у вишах західної України на українську мову та заміну викладачів, що прибули з Росії, на викладачів українського походження. Але ця політика була тимчасовою і змінена після арешту та страти А. Берія та П. Мешика.

Список бібліографічних посилань: 1. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПІЛЮС, 2019. 416 с. 2. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с. 3. Пристайко О. В. НКВС–МВС УРСР (1934–1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с. 4. Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2021. 272 с. 5. Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження / за заг. ред В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с. 6. Веденеев Д., Шаповал Ю. Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом? // ZN,UA : сайт. 06.07.2001. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/chi_buv_lavrentiy_beriya_ukrayinskim_natsionalistom.html (дата звернення: 11.02.2024). 7. Греченко В. А. 1953-й рік в історії міліції Української РСР. *Світ Кліо*. 2021. № 1 (2). С. 36–47. 8. Чисніков В. Керівники органів

державної безпеки радянської України (1918–1953 рр.). *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2000. № 2/4. С. 362–373. 9. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. : в 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; МВС України ; ДНДІ МВС України. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). 986 с.

Надійшла до редколегії 15.02.2024

Прийнята до опублікування 03.03.2024

Grechenko V. A. Changes in the policy of the MIA of the USSR-SSR regarding the Ukrainian national liberation movement in march-june 1953

The article examines the evolution of the policy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine headed by P. Ya. Meshyk regarding the Ukrainian national liberation movement in March-June 1953. This historical period was chosen by the author because after the death of the long-term leader of the USSR, Y. Stalin, certain changes in the international and domestic policy of the state began to take place, known in historical literature as the “Beria thaw”. During this period, the struggle against the OUN-UPA took on slightly different forms and methods. She became less cruel and brutal, less senseless, although this did not change her essence. As before, the goal of this struggle remained the elimination of the anti-Soviet underground, but it began to be done in a more sophisticated way. In the very first directive of the new minister, it was about canceling some Chekist-military operations, that is, about reducing their number and streamlining their organization. Some measures were taken regarding the new Ukrainianization of higher education institutions in Lviv. As of the beginning of 1953, only 114 of the 527 subjects taught at the Lviv Higher Secondary School were taught in Ukrainian. The situation was the same with the national composition of teachers at educational institutions. In the management of 12 higher educational institutions of Lviv, there was not a single director from among the local intelligentsia. Out of 45 deans of faculties, one is local, out of 286 heads of departments, 38 are local. Out of a total of 1,721 professors and teachers of 12 universities, only 327 were from the local intelligentsia. As a result of the armed confrontation with the OUN in the western regions of Ukraine in the period from 1944 to 1953, 153,259 people were killed, 103,003 people were arrested, 65,895 families, a total of 203,737 people, were evicted from the western regions of the Ukrainian SSR as “bandit aids”. P. Meshik managed to stay in the position of Minister of Internal Affairs for only three months, and many of his plans, which were, to a certain extent, reformist in nature, were not destined to be implemented.

Key words: Ukraine, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ministry of Internal Affairs, Struggle for Ukrainian Statehood, P. Ya. Meshyk.

УДК 342.1(477):929

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.02>

Станіслав Юрійович Іванов,

кандидат історичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра теорії та історії держави і права (доцент);

<https://orcid.org/0000-0003-0166-9016>,

e-mail: stanislavivanov713@gmail.com

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ Й ОРГАНІВ ВЛАДИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Досліджено передумови проголошення незалежності Карпатської України, продемонстровано особливості формування та діяльності органів державної влади під орудою автономного уряду Августина Волошина. За допомогою детального аналізу наукової літератури та інших законодавчих актів сформовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується. Акцентовано увагу на складному зовнішньополітичному та внутрішньополітичному становищі новоствореної української держави, виявлено причини, що спонукали урядовців Карпатської України стати на шлях відмови від побудови демократичних цінностей, на підґрунті яких мала розвиватися молода держава.

Ключові слова: Карпатська Україна, Соїм, уряд, органи влади, державність, автономія, Підкарпатська Русь.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У жовтні 1938 р. зусилля українців, спрямовані на отримання автономії Підкарпатської Русі (Закарпаття) в межах тодішньої Чехословаччини, нарешті мали успіх. У березні 1939 р. відбулося проголошення незалежності Карпатської України, що залишилося в історії як спроба відновлення національної державності українців перед початком Другої світової війни. Ці події стали важливим кроком у відновленні національної ідентичності та визначилися як зародження майбутньої соборної України. Хоча складне міжнародне становище залишило свій відбиток на суспільно-політичних процесах, що розгорталися в Європі загалом, а також у Чехословаччині та конкретно на Закарпатті як її складовій частині. Незважаючи на ці несприятливі умови, Закарпаттю вдалося вибороти автономні права та почати розбудову власної держави у співпраці з чехами і словаками.

Зважаючи на сучасні події, особливо важливим є звернення до уроків державотворення, зокрема нового погляду на тлумачення історико-правових аспектів подій, які відбувалися на Закарпатті перед початком Другої світової війни. Увагу акцентовано на висвітленні

історико-правового значення розбудови карпато-української державності, зокрема її впливу на актуалізацію загальноукраїнських питань у міжнародних відносинах.

Саме тому підвищується цікавість до наукових досліджень з історії національної держави і права. Вони дають змогу об'єктивно вивчати й узагальнювати закономірності формування та розвитку окремих державних і правових інститутів. На підґрунті цих досліджень можна робити висновки та висувати пропозиції, що є важливим для сучасної історико-правової науки. У зв'язку із цим не втрачають своєї актуальності наукові розвідки, в яких вивчають процес об'єднання українських земель в єдину незалежну державу.

Стан дослідження проблеми

Акцентуючи увагу на стані наукової розробки цієї проблематики, варто зазначити, що історія формування карпато-української державності й органів влади викликає особливий інтерес з боку представників суспільних наук – правників, істориків, політологів. Слід виокремити праці С. Аржевігіна, М. Вегеша [1], В. Задорожного, В. Лемака, Б. Тищика, О. Росохи, С. Віднянського, Я. Малика, В. Ухача [2], І. Міщака [3], а також представників української діаспори Ю. Бачи, П. Стерча [4], І. Ваната, А. Пушкаша та ін. Однак частина питань, пов'язаних зі становленням національної державності на Закарпатті, залишається недостатньо висвітленою, особливо це стосується політичних і правових аспектів зазначеної проблематики.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є спроба показати процес формування української державності й організацію органів влади Карпатської України. *Основні завдання*: продемонструвати розвиток державно-правового статусу Закарпаття від періоду вимог про надання регіону автономії до етапу створення незалежної, самостійної держави; простежити вплив зовнішніх чинників на процес становлення держави у Закарпатті перед Другою світовою війною; проаналізувати роль Карпатської України у формуванні національної державності.

Наукова новизна дослідження

На основі наукового аналізу нормативно-правових актів, різних джерел і наукової літератури досліджено особливості процесу формування української державності та функціонування органів державної влади. З'ясовано основні зовнішньополітичні та внутрішньополітичні проблеми новоствореної української держави, виявлено роль Карпатської України в майбутньому формуванні незалежної України.

Виклад основного матеріалу

Упродовж шести місяців на території Закарпаття фактично існувало два види держави: з 11 жовтня 1938 р. по 14 березня 1939 р.

це була Підкарпатська Русь, що функціонувала як автономна частина федеративної Чехословаччини, а з 14 по 15 березня 1939 р. це була незалежна Карпатська Україна. Варто зазначити, що Підкарпатська Русь, яка була автономною частиною федеративної Чехословаччини, стала державою русинів. А Карпатська Україна – це початковий етап формування єдиної держави українського народу. Її створення планувалося як спроба об'єднання всіх українських земель і закладання фундаменту соборної України. Але, оскільки ідея єднання української держави була привнесена в Підкарпатську Русь з Галичини та від українських емігрантів Чехословаччини, вона не знаходила належної підтримки серед простого населення регіону, а була пріоритетною у колах політичної еліти [5, с. 119].

Вагомий внесок у досягнення автономії Карпатської України 11 жовтня 1938 р. та проголошення державності 15 березня 1939 р. належить визначним лідерам Закарпаття. Політична та громадська діяльність цих лідерів була конструктивною в період з 1918 по 1945 рр. Вона відповідала інтересам основного етносу Закарпаття, яким були українські русини, спрямовувалася на задоволення їхніх насущних потреб та сприяла прискоренню національної ідентифікації русинів як невід'ємної складової української нації.

Особливістю національно-визвольного руху було те, що його провідники мали подвійну національну ідентичність і виховувалися в родинах, де змішувалися українські та угорські корені. Серед таких особистостей були Августин Волошин, Андрій Бродій, брати Браццайки та ін. Вони очолювали потужні національно-визвольні рухи та відігравали ключову роль у досягненні успіху. Зокрема, Августин Волошин і Михайло та Юлій Браццайки як лідери українофільського напрямку реалізували українські державницькі ідеї через проголошення незалежності Карпатської України в умовах загострення тоталітаризму в Європі та розпаду Чехословаччини. Інше політичне крило, яке представляло русинську спрямованість під керівництвом А. Бродія та С. Фенцика, за невизначених обставин боролосся за відновлення територіальної автономії Підкарпатської Русі та захист інтересів корінного етносу під час його перебування у складі Угорщини [6, с. 69].

11 жовтня 1938 р. центральна влада Чехословаччини задовольнила вимоги Підкарпатської Русі, затвердивши автономний уряд для цього краю. Головою Ради міністрів став А. Бродій, який розпочав процес формування уряду. Так, на посаду міністра внутрішніх справ було призначено Е. Бачинського, міністром комунікацій став Ю. Ревай, наступними долучилися до складу автономного уряду С. Фенцик, який обіймав посаду міністра без портфеля, А. Волошин, відповідальний за питання охорони здоров'я і соціального забезпечення, а також І. П'єсцак, який займався питаннями юстиції. Їхньою головною

метою стало об'єднання всіх етнічних русинських територій від річки Попрад на сході Словаччини до річки Тиса на заході та Марамарощини на південному заході, тобто здобуття автономії в межах етнічних русинських кордонів [7, с. 126]. Таким чином, у першому автономному уряді було шестеро представників, четверо з яких відзначалися русофільською орієнтацією, а двоє – проукраїнською. Це було реалізовано на першому етапі формування автономії Закарпаття.

За період свого існування автономний уряд А. Бродія провів три засідання. Під час першого засідання розглядали та затвердили питання щодо формування основних органів державного управління, що включали дев'ять міністерств. Прийнято рішення, згідно з яким розпорядження автономного уряду були обов'язковими для виконання на території краю, мали публікуватися в офіційному часописі «Урядовий Вістник». До того часу, поки Сейм не вирішив питання про офіційну мову в автономії, матеріали «Вістника» мали друкуватися «руською і українською мовами». На другому засіданні С. Фенцик звітував про результати переговорів щодо встановлення кордонів із Словаччиною, а Ю. Ревай наголосив на необхідності заборонити вивіз державного і приватного майна з території краю. Також обговорювалися питання амністії. Головним питанням на третьому засіданні була внутрішньополітична ситуація у краї [8, с. 168–169].

Варто зазначити, що в першому автономному уряді українофільську орієнтацію представляли лише дві постаті: міністр Ю. Ревай і державний секретар А. Волошин. Проте невдовзі співвідношення сил уряду докорінно змінилося. Прем'єр-міністра А. Бродія за його проугорську політику арештували, уряд Чехословаччини призначив новим головою уряду Підкарпатської Русі А. Волошина. Ці зміни призвели до переважання українських сил у складі уряду та політичному житті автономного краю [9, с. 201].

Величезною втратою для Карпатської України стала подія, що відбулася 2 листопада 1938 р., – це був Віденський арбітраж. У результаті його проведення значна територія, яка раніше належала Карпатській Україні, була передана Угорщині.

Автономний уряд Карпатської України, який переїхав до Хуста після рішень Віденського арбітражу, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, освіти, юстиції та комунікацій. Кожне із цих міністерств мало кілька ресортів, або відділів. Так, наприклад, А. Дутка очолив Міністерство юстиції, А. Штефан – Міністерство освіти, а Ю. Ревай – Міністерство комунікацій, хоча при цьому паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ. Останнє відомство мало вісім відділів: господарства, залізниці, пошти, телефону, телеграфу, охорони здоров'я, торгівлі та промислів, громадської роботи і соціальної опіки. Секретарями А. Волошина особисто

були призначені С. Росоха та І. Рогач. У грудні 1938 р. на посаду секретаря прем'єр-міністра з питань політики був призначений С. Клочурак. Надкомісаром з департаменту персоналу став М. Лацанич, відповідальним за відділ пропаганди був В. Комаринський, за законодавство і застережні справи відповідав М. Кочерган, а функції фінансового директора були покладені на С. Єфремова [10, с. 21].

14 листопада 1938 р. Президія Ради міністрів Підкарпатської Русі прийняла рішення про створення служби безпеки. Ця служба підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної дирекції звернулася до голови уряду А. Волошина стосовно створення Управління поліції в Хусті, це питання було вирішено позитивно, однак варто зазначити, що функції поліції мали обмежений характер і зводилися в основному до розшукової діяльності. Керівником поліції став Ю. Білея.

Крім цього, у 1938 р. була створена організація народної оборони, яка мала назву «Карпатська січ». Ця організація становила напіввійськове утворення. Його головною метою було надання армійського навчання учасникам українського національного руху. Пізніше вони займалися ліквідацією терористичних диверсійних загонів, а також вели боротьбу за незалежність і захищали українські території. Структурно поділялися на січові відділи, або команди, керівництво якими здійснювалося під орудою Головної команди, котру очолював командир Д. Климпуш і перебувала вона у м. Хуст. Загалом кількість учасників Січі коливалася від 2 до 10 тис. осіб.

22 листопада 1938 р. чехословацький парламент прийняв поправки до конституції країни у вигляді Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі [11, с. 236]. Цей закон закріпив юридично автономний статус Закарпаття як державного утворення в межах Чехословаччини. Зазначалося, що Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною країни. Остаточну назву самоврядної території мав визначити закон Союму Підкарпатської Русі, а також цей закон мав установити урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі. Проте вже 25 листопада 1938 р. уряд А. Волошина видав розпорядження про запровадження державної української мови. Наприкінці грудня також офіційно дозволено використовувати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» і назву «Карпатська Україна» [12, с. 85].

Із цього часу головним напрямом політики уряду Августина Волошина стала нормотворча діяльність, спрямована на наповнення реальним змістом правового статусу автономного краю як суб'єкта федерації в межах Чехословаччини. До таких нормативних актів входили розпорядження щодо передачі всієї влади від уряду Карпатської України до обрання Союму, реорганізація структури виконавчої влади

на місцях, утворення Верховного суду та Вищої державної прокуратури та ін.

Навіть при постійному тиску сусідніх держав, які проявляли агресивні наміри стосовно Закарпаття, процес будівництва та правового упорядкування держави продовжувався. Зокрема, внаслідок того, що частина території з містами Ужгород і Мукачево перейшла під юрисдикцію Угорщини, в системі судів відбулися радикальні зміни. Було засновано три нові окружні суди у Великому Березному, Нижніх Верещьках та Іршаві. Крайові суди у Хусті і Великому Березному були апеляційними інстанціями для всіх окружних судів, а систему судів очолив Вищий суд у Хусті. Слід зазначити, що функції судів тоді значно зменшилися, оскільки деякі судові обов'язки виконували посадові особи виконавчих органів. Крім цього, була створена державна структура, але ще треба було провести вибори до сейму для легітимізації державного статусу [13, с. 18].

Варто зауважити, що Августин Волошин зіткнувся із серйозною опозицією з боку проугорських елементів, з якою він був змушений рахуватися. Численні диверсії угорських радикалів, антиукраїнська пропаганда, заклики до повалення законної влади – усі ці чинники діяли одночасно й постійно, створюючи внутрішньополітичну нестабільність і вибухонебезпечну ситуацію в Карпатській Україні. Ці події сприяли швидкому встановленню авторитарного режиму в країні, де демократичні процеси стали заважати навести лад.

6 березня 1939 р. Адольф Гітлер ухвалив рішення щодо остаточної ліквідації Чехословаччини, а 12 березня дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщині. У зв'язку з різким погіршенням міжнародної ситуації та фактичним розпадом Чехословаччини, А. Волошин 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм. До остаточного рішення Сойму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А. Волошин, міністром закордонних справ став Ю. Ревай, Ю. Перевузік очолив Міністерство внутрішніх справ, С. Клочурак – Господарче міністерство, Ю. Брацайко – Міністерство фінансів і комунікації, М. Долинай – Міністерство здоров'я і соціальної опіки. 15 березня 1939 р. Сойм Карпатської України розпочав свою роботу, його головою було обрано А. Штефана, заступниками голови стали Ф. Ревай і С. Росоха, секретарем – М. Кочерган. Одразу ж Сойм Карпатської України прийняв Конституційний закон Ч.1, який містив такі положення:

- Карпатська Україна є незалежна держава;
- назва держави є: Карпатська Україна;
- Карпатська Україна є республікою на чолі з президентом, вибраним Соймом Карпатської України;

- державна мова Карпатської України – українська мова;
- барва державного прапора Карпатської України – синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня;
- державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівому червоному півполі і Тризуб святого Володимира Великого з хрестом;
- державним гімном Карпатської України є «Ще не вмерла Україна»;
- цей закон має бути виконаний негайно після його прийняття [10, с. 25].

Після прийняття цього Закону Сойм Карпатської України, за голосуванням 22 членів, обрав А. Волошина президентом Карпатської України. Після складення присяги президент сформував новий уряд, до складу якого увійшли: прем'єр-міністром і міністром закордонних справ став Ю. Ревай, функції міністра внутрішніх справ виконував Ю. Перевузік, міністром господарства і оборони став С. Клочурак, Міністерство фінансів та комунікацій очолив Ю. Браццайко, міністром здоров'я і соціальної опіки був М. Долинай, а міністром освіти й релігійних справ став А. Штефан.

Таке рішення Сойму змінило державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча і певною мірою символічно, Карпатська Україна припинила бути частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. Проте того самого дня 15 березня 1939 р. Угорщина розпочала загальний наступ на територію Карпатської України, який навіть за героїчного збройного опору формувань Карпатської січі вже 16 березня завершився повною окупацією нещодавно проголошеної держави. В цих умовах уряд новоствореної держави та державні діячі були вимушені емігрувати за кордон. Саме тому за тих несприятливих обставин проголошення незалежності було більше схоже на символічний акт, ніж на реальну політичну стратегію.

Отже, у 30-х рр. ХХ ст. державно-правовий статус Карпатської України та процес формування органів державної влади пройшов своєрідну еволюцію. Вона розпочалася з того моменту, коли чеський парламент прийняв Конституційний закон від 22 листопада 1938 р., що стосувався запровадження федеративної системи для держави чехів, словаків і українців Закарпаття, а завершилася у березні 1939 р., коли Карпатська Україна стала незалежною державою.

Висновки

Упродовж шести місяців існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 по 15 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (II) Чехословацької Республіки. А 15 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало

кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті.

Складне внутрішнє становище краю і необхідність об'єднання всіх патріотично налаштованих сил змусили уряд А. Волошина вжити заходів, спрямованих на суттєве обмеження демократичних процесів. Зокрема, це виявилось у забороні політичних партій, проведеної безальтернативних виборів до Союму, закритті деяких прогурських видань і товариств, а також відкритті концтабору. Але без таких рішучих заходів країна могла потонути в анархії та вседозволеності.

Сам факт виникнення незалежної Карпатської України суттєво підірвав твердження тих, хто сумнівається у приналежності Закарпаття до України. Формування незалежної держави та органів державної влади стало логічним результатом боротьби всіх українців цього регіону.

Проголошення 15 березня 1939 р. Акту незалежності Карпатської України підсилює визвольні ідеї, надихнувши на боротьбу за незалежність українців на всіх етнічних теренах і створивши необхідні міжнародні передумови для воз'єднання краю з іншими українськими територіями у майбутньому. Велич цієї події повністю розкрилася з відродженням незалежної держави Україна у 1991 р., коли український етнос став творцем держави на всіх її теренах.

Список бібліографічних посилань: 1. Вегеш М. Карпатська Україна: документи і факти. Ужгород : Карпати, 2004. 432 с. 2. Ухач В. «Одноденна» держава: події в Підкарпатській Русі, Карпатській Україні як історіографічна проблема (вибрані аспекти). *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 1 (11). С. 5–17. 3. Міщак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 19. С. 410–421. 4. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Мюнхен, 1955. 360 с. 5. Василюк Н. Д. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) – держава авторитарного типу (жовтень 1938 – березень 1939 років). *Архіви України*. 2014. № 2. С. 119–127. 6. Держалюк М. Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі у 1939–1945 роках. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 69–87. 7. Ботлік Й. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина // *Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують* : матеріали укр.-угор. наук. конф. (м. Берегово, 26 лют. 2010 р.). Берегово ; Ужгород, 2011. С. 126–128. 8. Гайвас Я. Самовизначення Карпатської України. *Альманах УНС (Нью-Йорк)*. 1981. № 2. С. 165–172. 9. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с. 10. Вегеш М. М., Палінчак М. М. Державно-правові основи існування

Карпато-Української держави (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2018. Вип. 3. С. 17–28. **11.** Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. Торонто, 1965. 400 с. **12.** Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 67–93. **13.** Лемак В. В. Закарпаття у державно-правовій системі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1996. 159 с.

Надійшла до редколегії 19.12.2023

Прийнята до опублікування 09.01.2024

Ivanov S. Yu. Development of Ukrainian statehood and authorities of Carpathian Ukraine

The features and prerequisites for the declaration of Carpathian Ukraine's independence are studied, and the process of establishing state authorities under the leadership of Augustine Voloshyn is traced. The focus is placed on the difficult foreign and internal political situation of the newly created Ukrainian state, and the reasons that prompted the government of Carpathian Ukraine to abandon the development of democratic values, on the basis of which the young state was to develop, are identified.

The development of the state and legal status of Zakarpattia from the period of demands for autonomy for the region to the stage of creation of an independent, self-governing state is shown in general terms. The influence of external factors on the process of state formation in Zakarpattia before the Second World War is studied, the role of Carpathian Ukraine in the development of the national statehood is analysed.

Particular attention is paid to highlighting the historical and legal significance of the development of Carpathian-Ukrainian statehood, in particular, its impact on the actualisation of all-Ukrainian issues in international relations.

The activities of Carpathian Ukraine's government and the process of forming its state authorities, which, in turn, went through a peculiar evolution that began when Czech Parliament adopted the Constitutional Law on 22 November 1938, which introduced a federal system for the state of Czechs, Slovaks and Ukrainians of Zakarpattia, and finished in March 1939, when Carpathian Ukraine became an independent state, are demonstrated. It is emphasised that the declaration of the Act of Independence of Carpathian Ukraine on 15 March 1939 strengthened the liberation ideas, inspiring the struggle for the independence of Ukrainians in all ethnic areas and creating the necessary international preconditions for the reunification of the region with other Ukrainian territories in the future.

Key words: Carpathian Ukraine, Soim, government, authorities, statehood, autonomy, Pidkarpatska Rus.

УДК 340.12+342.7](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.03>

Сергій Сергійович Полесов,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

 <https://orcid.org/0009-0009-2936-1030>,

e-mail: pfpolesov@ukr.net

СУТНІСТЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО ДОСВІДУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті доведено, що соціальна держава наділена низкою важливих правових ознак і характеристик, які можна виокремити на підставі системного аналізу конституційних норм. Концепт соціальної держави подано в Конституції України у гранично узагальненій формі, без конкретизації проявів соціальної держави, її ознак, функцій, завдань тощо. Показано, що наявна модель соціальної держави як константна і визначальна юридична характеристика держави Україна разом не є сталою в конституційному сенсі, вона потребує свого розвитку і зміцнення.

Ключові слова: Конституція України, соціальна держава, демократична держава, правова держава, соціальні права громадян, соціальна політика, Конституційний Суд України.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

У сучасній науці спостерігається певна парадоксальність слововживання термінопоняття «соціальна держава». Вона полягає в тому, що частота його використання на правовому та політичному рівнях не підкріплюється єдністю розуміння її сутності й призначення. Це часто пояснюється поліджерельністю та методологічною «строкатістю» наукових тлумачень соціальної держави, породжених різними науковими дисциплінами, в межах яких вони опрацьовуються, та певною політизацією ще не належною мірою усталеного наукового слововжитку, адже цьому поняттю (природно, з політичних позицій) надаються ледь не діаметрально протилежні значення й інтерпретації. Отже, у цілому закономірним є висновок, що «соціальна держава – це фундаментальне і, разом з тим, одне з найбільш невизначених правових понять» [1, с. 25].

Стан дослідження проблеми

Термін «соціальна держава» (*Der Sozialstaat*) виник у Німеччині у другій половині XIX ст. і пов'язується з іменами Л. фон Штайна, А. Вагнера, Р. Гнейста, Т. Мейера, Ф. Тьонніса, М. Вебера, які вважали, що така держава покликана гарантувати добробут своїм

громадянам. У подальшому спроби практичної апробації концепції соціальної держави пов'язуються з діяльністю німецького канцлера О. фон Бісмарка наприкінці XIX ст. і з періодом так званої Веймарської республіки в Німеччині (1919–1933), коли ідеї соціальної держави набули юридизованого вираження в перших досвідах формування й реалізації соціального законодавства.

У другій половині XX ст. концепцію соціальної держави остаточно перестали сприймати як суто німецький інтелектуальний і науково-правовий «винахід», вона стала справді універсальною з огляду як на її поширення в різних державах, так і на ступінь наукового осмислення правознавцями, економістами й політологами різних країн.

Найбільшою увагою з початку XXI ст. у зарубіжній науці користуються ті аспекти, що зумовлюють виокремлення й типологізацію різних моделей соціальної держави, а так само й ті, що присвячені аналізу систем соціального забезпечення, їх економічних і соціальних засад, структур і функцій, вивченню чинників і наслідків розвитку та трендів еволюції соціальної держави в сучасних умовах. Такі дослідження зарубіжних учених мають здебільшого міждисциплінарний характер та, відповідно, вирізняються порівняно незначною акцентуацією на суто юридичних складових соціальної держави, які тісно інтегровані в системи соціального забезпечення.

У сучасній українській юриспруденції ступінь опрацювання проблематики сутності соціальної держави є порівняно нижчим, аніж у зарубіжній науці, що зумовлено тривалою відсутністю (принаймні до початку 1990-х рр.) умов для незалежного наукового пошуку в цій сфері. Зараз можна виокремити доробок вітчизняних фахівців, які досліджують соціальну державу в теоретико-правовому та галузевому (переважно конституційно-правовому й адміністративно-правовому) аспектах [2, с. 16]. Аналіз численних публікацій дає підстави погодитися з висновком про те, що з-поміж досліджень вітчизняних учених-юристів саме теоретико-правові розробки проблематики соціальної держави є пріоритетними [3, с. 4].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретико-правове дослідження сутності та призначення соціальної держави на прикладі правового досвіду сучасної України. З урахуванням визначеної мети поставлено такі *завдання* репрезентованої статті: 1) розкрити концепт соціальної держави як один з ключових елементів конституційної ідентичності України; 2) показати сутнісний зв'язок між існуванням соціальної держави й функціональним призначенням Конституції України.

Наукова новизна дослідження

Визначено та розкрито низку важливих правових ознак і характеристик соціальної держави, які можна виокремити на підставі

системного аналізу конституційних норм, де концепт соціальної держави безпосередньо згаданий.

Виклад основного матеріалу

Відправним пунктом для пізнання сутності соціальної держави в Україні закономірно вважається конституційний рівень аналізу [4, с. 102]. У контексті Конституції України йдеться про соціальну державу, наділену низкою важливих правових ознак і характеристик, які можна виокремити на підставі системного аналізу конституційних норм, де концепт соціальної держави безпосередньо згаданий:

- це така держава, соціальний характер якої констатується як наявний, присутній, зафіксований у конституційно-правовій площині, інституціалізований на найвищому юридичному рівні;

- цей концепт віднесено до основоположних юридичних (конституційно-правових) характеристик Української держави і водночас до визначальних характеристик українського конституційного ладу;

- концепт соціальної держави подано в Конституції України у гранично узагальненій формі, без конкретизації проявів соціальної держави, її ознак, функцій, завдань тощо;

- характеристика цієї держави як соціальної не може бути змінена інакше, аніж шляхом унесення змін до Конституції України, зокрема до ст. 1 Основного Закону – в особливо ускладненому конституційному порядку (відповідно до положень розділу XIII Конституції України, що передбачає, зокрема, проведення всеукраїнського референдуму);

- будь-які зміни в конституційній та законодавчій організації державної влади чи в її здійсненні не повинні мати місце, якщо вони не узгоджуватимуться з юридичною природою України як соціальної держави, явно чи опосередковано суперечитимуть сутності й призначенню соціальної держави як такої;

- одночасне застосування щодо України конституційної її дефініції як соціальної держави та як демократичної й правової зумовлює наявність складних зв'язків між цими характеристиками, де кожна з них виступає як самостійний прояв актуального та перспективного державного буття України, але водночас всі ці прояви мають конституційно-правовий характер і відображають певний зріз сутності цієї держави;

- вказано сутнісний зв'язок між існуванням соціальної держави й функціональним призначенням Конституції України: остання, як випливає з її преамбули, спрямована, зокрема, на розвиток і зміцнення соціальної держави в Україні;

- поняття розвитку й зміцнення соціальної держави вказує на конституційно окреслений контекст її динамічного буття: наявна модель соціальної держави як константна й визначальна юридична

характеристика держави Україна водночас не є сталою в конституційному сенсі, вона потребує свого розвитку й зміцнення, по-перше, в інтересах Українського народу (як того вимагає преамбула Конституції України), по-друге, у напрямі, що не повинен призводити до спотворення, перекручення чи вихолощення сутності й призначення соціальної держави (як того вимагає константність характеристики України як соціальної держави тепер і на майбутнє), по-третє, такий розвиток і зміцнення мають відбуватися в межах, визначених Конституцією України, з урахуванням окресленої нею системи конституційних органів державної влади та їх співвідношення із правовими зобов'язаннями, котрі випливають із необхідності забезпечення соціальних прав громадян України (це є наслідком юридичної вищості Конституції України в ієрархії чинних нормативно-правових актів);

– вищезазначене функціональне призначення Конституції України (її спрямування на розвиток і зміцнення соціальної держави) зумовлює конкретизацію загальної формули, вжитої щодо України як соціальної держави (преамбула та ст. 1 Конституції), в інших положеннях Основного Закону України та в законодавчих актах на засадах конституційної узгодженості, юридичної визначеності, несуперечливості, послідовності, відповідності правомірним очікуванням громадян тощо;

– єдиним суб'єктом, уповноваженим конкретизувати положення щодо соціальної держави на рівні законів України, є Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в державі (відповідно до ст. 75 Конституції України), а на рівні офіційного тлумачення конституційних положень про соціальну державу – Конституційний Суд України (згідно з п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України).

Отже, виходячи з наведених міркувань, стає очевидним, що концепт соціальної держави, конституціоналізований в Україні, потребує своєї предметної конкретизації. Тому цілком закономірно, що автори науково-практичного коментаря до ст. 1 Конституції України зауважили, що поняття «соціальна держава» є загальною правовою категорією, яка потребує подальшого визначення його змісту [5, с. 11]. Із цим твердженням важко не погодитися. Проте авторський спосіб «подальшого визначення» змісту конституційного концепту соціальної держави щонайменше викликає сумніви. Так, авторитетними вченими для розуміння цього поняття запропоновано звертатися до норм чинного законодавства, судової практики та до аналізу наявних у суспільстві традицій [5, с. 11]. Проте такий підхід видається методологічно хибним: не Конституція та її зміст мають обумовлюватися змістом поточного законодавства і судової практики, а навпаки, саме Конституція України, і тільки вона, повинна постійно детермінувати зміст і всього законодавства, і судової практики. Саме

такий підхід випливає з нормативної вищості Основного Закону в системі законодавства України (ч. 2 ст. 8 Конституції України).

Невипадково, що значна кількість науковців пов'язують соціальну державу зі сферою буття (зокрема, реалізації) низки людських прав, а саме з: 1) гарантованою реалізацією людських прав і свобод, рівними умовами вільного розвитку й розвитку окремої особистості, соціальним захистом нужденних, досягненням соціальної та політичної стабільності мирними засобами і в інтересах усього суспільства [6, с. 15]; 2) визнанням людини найвищою соціальною цінністю, наданням соціальної допомоги індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя [7, с. 10–11]; 3) пріоритетним захистом соціальних прав [8, с. 217]; 4) проведенням соціальної політики на основі принципу соціальної справедливості [9, с. 13], політики, спрямованої на захист прав людини [10, с. 8]; 5) визнанням і захистом соціальних прав як природних і невідчужуваних, коли головним завданням держави стає створення належних умов відтворення життя людини як біологічної істоти і як суб'єкта різних видів суспільної життєдіяльності [11, с. 28]. Вищенаведені концептуальні підходи окреслення сутності соціальної держави через соціальні права індивіда відповідають парадигмі соціетального конституціоналізму, який переважно ґрунтується на ідеях забезпечення не лише ліберальних прав і свобод, а й соціальних прав індивіда [12, с. 11]. При цьому їх забезпечення та проведення активної соціальної політики вважаються невідмінними, «мінімальними» функціями сучасної держави [13, с. 10].

У зарубіжній науці домінують переважно людиноцентричні та функціоналістські тлумачення соціальної держави. Г. Мюрдаль наголошує на широких позитивних зобов'язаннях соціальної держави у сфері економічного розвитку, повної зайнятості, рівності можливостей, соціального забезпечення й захищених мінімальних соціальних стандартів у сфері доходів, житла, охорони здоров'я та освіти для людей всіх регіонів і соціальних груп [14, с. 45]. А. Бріггс звертає увагу на те, що в соціальній державі публічна влада використовується з метою змінити гру ринкових сил щонайменше у трьох напрямках: 1) гарантуючи окремим особам мінімальний дохід, попри ринкову вартість їхньої праці або власності; 2) звужуючи ступінь їх незахищеності, що дає змогу окремим особам долати соціально непередбачувані обставини, які могли б призвести до індивідуальних чи сімейних криз; 3) шляхом забезпечення всім громадянам доступних стандартів щодо певного визначеного набору соціальних послуг [15, с. 228]. «Концепцію потреб» як ідеологічну основу соціальної держави запропонував Р. Тітмусс: всі ресурси, що колективно надаються, призначаються для задоволення певних соціально визнаних потреб;

вони є проявами, по-перше, волі суспільства до виживання як органічного цілого, по-друге, вираженого бажання всіх людей сприяти виживанню найбільш соціально незахищених верств населення [16, с. 39].

У цілому можна погодитися з Дж. Вейт-Вілсоном у тому, що теоретикам соціальної держави не поталанило розробити динамічний та універсальний критерій для розрізнення соціальної держави від інших форм державної організації суспільства [17, с. 22]. Але, попри відмінності в підходах, здається, всі дослідники соціальної держави так чи інакше акцентують увагу на тому, що саме ця держава повинна піклуватися й пікається про гідні умови життя людини та праці індивіда, захищає громадян від ризиків втрати доходів унаслідок хвороби, інвалідності, віку і безробіття, а також гарантує соціальну безпеку, соціальну справедливість і суспільну інтеграцію [18, с. 49].

Своєрідність соціальної держави полягає і в її цільовому призначенні: досягнення стану суспільного прогресу, який ґрунтується на закріплених правом принципах соціальної рівності, загальної солідарності та відповідальності [19, с. 18], а також соціальної безпеки та економічних умов вільного, гідного існування людини. Такі цілі соціальної держави досягаються завдяки реалізації її основних функцій: соціального захисту, забезпечення суспільними благами тощо [20, с. 19–25]. Отже, її політика має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні їй соціального захисту та соціальної безпеки, виходячи із соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства й людини [21, с. 35]. У цьому сенсі соціальну державу можна також назвати, скориставшись положеннями Доповіді про людський розвиток 2013 р., «державою, дружньою до людини» [22, с. 13].

Як бачимо з переліку ознак соціальної держави, її зміст становлять здебільшого державні обов'язки, сформульовані частково на основі відповідних конституційних норм, частково – певних юридичних доктрин.

Основні риси соціальної політики соціальної держави можна визначити, скориставшись узагальненням низки юридичних позицій вітчизняного органу конституційної юрисдикції: 1) у соціальній державі людська гідність є стрижнем формування державою соціальної політики¹; 2) соціальна політика в соціальній державі має здійснюватися

¹ Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності

задля забезпечення людини від бідності та гарантування їй у зв'язку з цим базового соціального захисту, мінімальним стандартом якого є прожитковий мінімум, що має реально забезпечувати людині достатній і гідний рівень життя¹; 3) така політика має передбачати створення ефективної системи соціального захисту різних категорій осіб, у якій заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості². При цьому також важливо враховувати, що соціальна політика в соціальній державі виявляється похідною від низки фундаментальних позитивних обов'язків держави у сфері соціального захисту, які, зокрема, полягають у: 1) належному вноормуванні відносин у цій сфері, а право на соціальний захист ґрунтується на тому, що розміри пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають бути визначені з урахуванням потреб людини³; 2) утвердженні та дотриманні закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів⁴;

Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму) : від 22.03.2023 № 3-р(П)/2023 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23> (дата звернення: 16.01.2024).

¹ Там само.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII : від 22.05.2018 № 5-р/2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення: 16.01.2024).

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Мосорчача Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII (щодо гарантій соціального захисту державних службовців) : від 23.12.2022 № 3-р/2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22> (дата звернення: 16.01.2024).

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про

3) забезпеченні реалізації громадянами соціальних, культурних та економічних прав, а гарантування державою конституційного права на соціальний захист є однією з необхідних умов існування особи і суспільства¹; 4) створенні державою ефективної системи соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення²; 5) забезпеченні реалізації громадянами соціальних, культурних та економічних прав³; 6) гарантуванні державою конституційного права на

статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) : від 11.10.2005 № 8-рп/2005 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05> (дата звернення: 16.01.2024).

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про пенсійне забезпечення» та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про державну службу», «Про судову експертизу», «Про Національний банк України», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус народного депутата України», «Про дипломатичну службу», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про Кабінет Міністрів України», «Про прокуратуру», а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР : від 04.06.2019 № 2-р/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19> (дата звернення: 16.01.2024).

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» : від 07.11.2018 № 9-р/2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18> (дата звернення: 16.01.2024).

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України : від 25.01.2012 № 3-рп/2012 // БД

соціальний захист, яке є однією з необхідних умов існування особи й суспільства та має здійснюватися на основі Конституції України та у спосіб, що відповідає їй¹.

Цілком очевидно, що вищезазначені та інші позитивні обов'язки соціальної держави повинні набути належної нормативної конкретизації через законодавчий механізм регулювання відповідного комплексу правовідносин.

Маємо констатувати, що, на жаль, нині в Україні відсутня така довгострокова концепція соціальної політики держави, що передбачалася б на законодавчому рівні [23, с. 84]. Зокрема, останній стратегічний акт у цій сфері – Основні напрями соціальної політики України на період до 2004 року – був схвалений Указом Президента України ще 24 травня 2000 р.² і відтоді не переглядався, не оновлювався та не змінювався новим документом на наступні роки, що не сприяло юридичній визначеності й передбачуваності у здійсненні соціальної політики держави. Проте за сучасних умов доконечною потребою є формулювання на рівні державного стратегічного документа раціонального балансу між підтримкою соціально вразливих верств населення, забезпеченням державних соціальних гарантій і соціальним захистом, з одного боку, та реалізацією такої соціальної політики, яка б стимулювала розвиток в Україні «середнього» класу,

«Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12> (дата звернення: 16.01.2024).

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про пенсійне забезпечення» та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про державну службу», «Про судову експертизу», «Про Національний банк України», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус народного депутата України», «Про дипломатичну службу», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про Кабінет Міністрів України», «Про прокуратуру», а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР : від 04.06.2019 № 2-р/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19> (дата звернення: 16.01.2024).

² Основні напрями соціальної політики України на період до 2004 року : Указ Президента України від 24.05.2000 № 717/2000 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717/2000> (дата звернення: 16.01.2024).

забезпечення працездатному населенню гідних умов оплати праці та соціальної підтримки – з іншого [24, с. 178].

Висновки

Концепт соціальної держави є одним із ключових елементів конституційної ідентичності України. Його віднесено до основоположних юридичних (конституційно-правових) характеристик Української держави і водночас до визначальних характеристик українського конституційного ладу. Однак зазначений концепт подано в Конституції України у гранично узагальненій формі, без конкретизації проявів соціальної держави, її ознак, функцій, завдань тощо.

Характеристика Української держави як соціальної не може бути змінена інакше, аніж шляхом унесення змін до Конституції України в особливо ускладненому конституційному порядку. Будь-які зміни в конституційній та законодавчій організації державної влади чи в її здійсненні не повинні мати місце, якщо вони не узгоджуватимуться з юридичною природою України як соціальної держави, явно чи опосередковано суперечитимуть сутності і призначенню соціальної держави як такої.

Концепт соціальної держави не може ототожнюватися з поняттями демократичної чи правової держави, а так само не може визначатися через них, через їхні ознаки, риси, прояви. Одночасне застосування щодо України конституційної її дефініції як соціальної держави та як демократичної і правової зумовлює наявність складних зв'язків між цими характеристиками, де кожна з них виступає як самостійний прояв актуального й перспективного державного буття України, але водночас всі ці прояви мають конституційно-правовий характер і відображають певний зріз сутності цієї держави.

Розвиток і зміцнення соціальної держави є самостійним актуальним та перспективним напрямом конституційно-державного розвитку України, що має узгоджуватися, з одного боку, із синхронним розвитком і зміцненням її ж як «демократичної» і «правової» держави (відповідно до положень преамбули та ст. 1 Конституції України), а з іншого – з визначенням засад внутрішньої і зовнішньої політики, а також реалізацією стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Єдиним суб'єктом, уповноваженим конкретизувати положення щодо соціальної держави на рівні законів України, є Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в державі, а на рівні офіційного тлумачення конституційних положень про соціальну державу – Конституційний Суд України.

Інституціалізація України як соціальної держави детермінує визначення юридичного механізму і тих державних органів, на які

покладається обов'язок реалізації завдань та функцій соціальної держави, зокрема її соціальної політики та захист соціально-економічних прав громадян, у межах та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.

Список бібліографічних посилань: **1.** Головащенко О. С. Поняття та ознаки соціальної держави // Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару (м. Харків, 14 жовт. 2016 р.). Харків, 2016. С. 25–35. **2.** Королевська Н. Ю. Конституція України 1996 року: положення про соціальну державу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 2. С. 15–19. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.2.3>. **3.** Колот А., Герасименко О., Поплавська О. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15. **4.** Пехник А. В. Виникнення та розвиток концепції виникнення та розвиток концепції соціальної держави. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 39. С. 96–105. **5.** Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с. **6.** Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2000. 38 с. **7.** Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2000. 19 с. **8.** Копейчиков В. В. Соціальна держава як політична реальність. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (205). С. 216–227. **9.** Сокурченко В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 19 с. **10.** Жмир В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота (спроба концептуального аналізу). *Соціальна політика і соціальна робота*. 1997. № 1 (2). С. 7–11. **11.** Малетич М. М. Соціальна держава України: конституційно-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 53. С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.53.6>. **12.** Конституційні засади економічної системи України: монографія / В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо та ін.; НАН України; Ін-т економ.-правов. досліджень. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с. **13.** Fukuyama F. *State building: Governance and World Order in the 21st Century*. New York: Cornell University Press, 2004. 208 p. **14.** Myrdal G. *Beyond the Welfare State: Economic Planning and Its International Implications*. New Haven: Yale University Press, 1960. 287 p. **15.** Briggs A. *The Welfare State in Historical Perspective*. *European Journal of Sociology*. 1961. Vol. 2, Iss. 2. Pp. 221–258. **16.** Titmuss R. M. *Essays on the Welfare State*. London: Allen and Unwin, 1958. 232 p. **17.** Veit-Wilson J. *States of Welfare: A Conceptual Challenge*. *Social Policy & Administration*. 2000. Vol. 34, No. 1. Pp. 1–25. **18.** Панкевич О. З. Соціальна держава:

проблеми загальної теорії : монографія / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Львів. юрид. ін.-т МВС України, 2004. 183 с. **19.** Актуальні проблеми забезпечення сталого розвитку держави і права : монографія / за ред. Р. Ф. Гринюка, А. Є. Краковської, О. Г. Турченко. Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2019. 362 с. **20.** Скрипнюк О. В. Соціальна держава та права і свободи людини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2001. Вип. 2, ч. 1. С. 19–25. **21.** Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 44. С. 35–47. **22.** Гесець В. М. Яке майбутнє у соціальної держави? *Економіка України*. 2013. № 7 (620). С. 4–20. **23.** Чанишева Г. Соціальна політика: поняття, цілі та правове забезпечення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 80–85. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.13>. **24.** Медяник В. А. Сучасні напрями державної соціальної політики України: питання адміністративно-правового забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 176–178. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/43>.

Надійшла до редколегії 19.01.2024

Прийнята до опублікування 14.02.2024

Polesov S. S. The essence and purpose of the social state in the context of the legal experience of modern Ukraine: theoretical and legal analysis

The concept of the social state is one of the elements of the constitutional identity of Ukraine. In the context of the Constitution of Ukraine, the social state is endowed with a number of important legal features and characteristics that can be distinguished on the basis of a systematic analysis of constitutional norms, where the concept of the social state is directly mentioned. This concept is included among the fundamental legal characteristics of the Ukrainian state and, at the same time, among the defining characteristics of the Ukrainian constitutional system. It is presented in the Constitution of Ukraine in an extremely generalized form, without specifying the manifestations of the social state, its features, functions, tasks, etc. The characteristics of the Ukrainian state as a social state cannot be changed in any other way than by amending the Constitution of Ukraine in a particularly complicated constitutional procedure. Any changes in the constitutional and legislative organization of state power or in its implementation should not take place if they are inconsistent with the legal nature of Ukraine as a social state, or directly or indirectly contradict the essence and purpose of the social state as such.

The characteristic of the Ukrainian state as a social one is used in the constitutional text as independent, separate, self-sufficient next to other similar, but not identical in the legal sense, characteristics of the same state, such as “democratic” and “legal”. At the same time, the concept of a social state cannot be identified with the concepts of a democratic or legal state, nor can it be defined through them, through their signs, features, and manifestations. The simultaneous application in relation to Ukraine of its constitutional definition as a social state

and, next to it, as a democratic and legal state leads to the presence of complex relationships between these characteristics, where each of them acts as an independent manifestation of the current and prospective state existence of Ukraine, but at the same time, all these manifestations have a constitutional and legal character and reflect a certain section of the essence of this state.

It should be emphasized that there is an essential connection between the existence of the social state and the functional purpose of the Constitution of Ukraine: the latter, as follows from its preamble, is aimed, in particular, at the development and strengthening of the social state in Ukraine. The concept of the development and strengthening of the social state indicates the constitutionally defined context of its dynamic existence: the existing model of the social state, being a constant and defining legal characteristic of the state of Ukraine, is nevertheless not stable in the constitutional sense, it needs its development and strengthening, first, in the interests of the Ukrainian people, secondly, in a direction that should not lead to distortion of the essence and purpose of the social state, distortion or emasculation of its essence and purpose, thirdly, such development and strengthening should take place within the framework defined by the Constitution of Ukraine.

Key words: Ukraine, Constitution of Ukraine, social state, democratic state, rule of law, social rights of citizens, social policy, Constitutional Court of Ukraine.

УДК 338-026.16(477):339.9 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.04>

Симон Олександрович Сербенюк,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організації наукової діяльності та захисту
інтелектуальної власності (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,

e-mail : simonb@ukr.net

ПОКРАЩЕННЯ ПОКАЗНИКІВ УКРАЇНИ У ДОСЯГНЕННІ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ООН

Статтю присвячено формуванню спрощеного переліку вимог до закладів вищої освіти, що висувуються провідними рейтинговими агенціями для включення в міжнародні рейтинги щодо діяльності в контексті сталого розвитку. Виконання відповідних вимог стосовно діяльності та нормативної бази ЗВО створює умови для захисту екології, розвитку економіки, укріплення правової держави. Додатково представлено фрагментарний історичний огляд розвитку сучасного змісту поняття «сталий розвиток» та української нормативної правової бази щодо Цілей сталого розвитку.

Ключові слова: діяльність закладів вищої освіти, Цілі сталого розвитку ООН, економічна стійкість, удосконалення нормативної правової бази.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сталий розвиток – це концептуальний принцип щодо прогресу земної цивілізації, зміст якого полягає в задоволенні життєвих потреб і прагнень нинішнього покоління без знищення ресурсів, що необхідні майбутнім поколінням для задоволення їх потреб. Він містить у собі концепції справедливого розподілу можливостей і ресурсів з урахуванням потреб бідного населення й обмежень щодо виснаження природних ресурсів через надмірне їх використання [1, с. 21]. Відповідне визначення було сформульоване в 1987 р. у звіті «Наше спільне майбутнє» Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку, який відомий як Доповідь Брундтланд [1].

Інституціоналізація «сталого розвитку» розпочалася з «Процесом Ріо» (Ріо-де-Жанейро), започаткованим на Саміті Землі у червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро [2, с. 684], а у грудні 1992 р. на підставі Резолюції Генеральної Асамблеї ООН було створено Комісію ООН зі сталого розвитку.

«Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року», основний зміст якого містить спільний план миру та процвітання для людей і планети зараз та у майбутньому, і

17 Цілей сталого розвитку були прийняті всіма державами – членами ООН на Саміті ООН зі сталого розвитку в Нью-Йорку у вересні 2015 р. Згідно з Цілями сталого розвитку (далі – ЦСР) подолання соціальних негараздів має відбуватися завдяки стратегіям, які покращують здоров'я та освіту, зменшують нерівність і стимулюють економічне зростання, що сприяє захисту природи¹.

Україна брала участь у процесі впровадження ЦСР на міжнародному рівні разом з іншими країнами – членами ООН. Було проведено роботу зі створення нормативної правової бази щодо виконання ЦСР в Україні. Зокрема, відбувся процес їх адаптації в середовище українських суспільно-правових, суспільно-економічних відносин та національного розвитку. 30 вересня 2019 р. видано Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019, постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на 2021–2027 роки, яка «визначає генеральний вектор сталого розвитку регіонів та розроблена відповідно до Цілей сталого розвитку України до 2030 року, затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722»².

Як показує міжнародний досвід, заклади вищої освіти (далі – ЗВО) є невід'ємним елементом системи впливу на прогрес стосовно досягнення ЦСР. Останніми роками в Україні стрімко зростає діяльність ЗВО в межах концепції сталого розвитку (далі – СР), про що свідчить поповнення провідних міжнародних рейтингів щодо СР українськими університетами. Так, наприклад, відповідно до даних міжнародних рейтингів Impact Rankings 2023 та Impact Rankings 2022 британської рейтингової агенції Times Higher Education та МОН України кількість українських університетів, що увійшли до рейтингу, збільшилася порівняно з попереднім роком на 7 і становить 32³. Проте, зважаючи на кількість ЗВО України, це невеликий показник. Тому постає проблема щодо збільшення кількості українських ЗВО у міжнародних рейтингах СР, а головною перешкодою для цього є

¹ The 17 Goals // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://sdgs.un.org/goals> (дата звернення: 03.12.2023).

² Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-p> (дата звернення: 03.12.2023).

³ МОН: Рекордна кількість університетів України увійшла до рейтингу «Times Higher Education Impact Rankings 2023» // Урядовий портал : сайт. 07.06.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mon-rekordna-kilkist-universytetiv-ukrainy-uviihshla-do-reitynhu-times-higher-education-impact-rankings-2023> (дата звернення: 03.12.2023).

проблематичність розуміння вимог, умов і критеріїв, що ставляться перед ЗВО для потрапляння в такі рейтинги, а також особливостей оформлення звітності. Це дослідження є початком роботи над вирішенням викладеної проблеми.

Стан дослідження проблеми

Діяльність ЗВО в контексті ЦСР іноземними дослідниками досить добре вивчена, тому слід виокремити такі основні напрями досліджень: аналітико-статистичне порівняння й аналіз практик сталого розвитку ЗВО та пошук їх спільних і відмінних рис у різних країнах [3–5]; реформи та інновації в освітній діяльності за допомогою вклучення нових програм чи окремих курсів на основі СР [5–7]; дослідження університетських практик щодо звітності в межах своєї діяльності [8; 9]; дослідження нормативної правової бази діяльності університетів щодо СР [10]; опис деяких структурних елементів сталої діяльності в окремих напрямках на прикладах певних університетів [7; 11]; огляд міжнародних ініціатив щодо СР [7; 11].

Серед праць українських науковців можна визначити такі напрями досліджень: особливості університетської діяльності в контексті одного або кількох напрямів сталого розвитку [12; 13]; аналіз методології та результатів деяких провідних міжнародних рейтингів ЗВО; зв'язок між університетами і СР, а також деяким об'єднанням щодо СР [14; 15].

Наукова новизна дослідження

Незважаючи на значну увагу світової та української наукової спільноти до діяльності ЗВО в контексті СР, чимало досліджень мають загальний характер, деталізують таку діяльність та її особливості в контексті однієї чи кількох ЦСР або «розглядають внесок університетів у забезпечення сталого розвитку досить фрагментарно» [16, с. 171]. Крім того, відсутній чіткий цілісний спрощений перелік необхідних вимог до діяльності, нормативної бази ЗВО, які б задовольняли критерії належної практики різного рівня, починаючи із задовільної, в межах діяльності щодо СР. Потребує більш детального дослідження вплив діяльності сталого розвитку університетів на зростання іміджевих показників держави на міжнародній арені і залучення додаткових асигнувань для відбудови економіки, а також на укріплення правової держави.

Мета і завдання дослідження

Основною *метою* статті є надання рекомендацій для ЗВО України з метою збільшення кількості українських ЗВО в міжнародних рейтингах, покращення позицій наявних ЗВО, а також для поліпшення іміджу України на міжнародній арені, залучення інвестицій і підвищення ефективності відновлення (відбудови) України, укріплення

інституції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, України як правової держави.

Завданнями статті є надання короткого огляду українських та іноземних досліджень щодо Цілей сталого розвитку в діяльності університетів, відповідного переліку вимог до діяльності та нормативної бази ЗВО, підбиття підсумків у формі пояснення впливу результатів якісної діяльності ЗВО згідно з наведеними вимогами на покращення міжнародного іміджу України в контексті укріплення правової держави, економічної та екологічної стійкості тощо.

Виклад основного матеріалу

На підставі опрацьованих необхідних даних для участі у провідних міжнародних рейтингах Times Higher Education Impact Rankings та QS World University Rankings: Sustainability щодо проведеної роботи у сфері СР можна сформулювати найнеобхідніші складові належної діяльності та нормативної бази ЗВО.

У галузі екології необхідними складовими щодо сталої діяльності є:

1) стратегія пом'якшення впливу діяльності ЗВО на довкілля;
2) моніторинг і відкрита звітність щодо рівня викидів вуглецю, використання води, електрики, газу. Упровадження виготовлення для власного використання енергії з відновлюваних джерел. Встановлення фільтрів для води, переробка відходів (у межах можливостей, але зі звітністю);

3) запровадження політики раціонального використання енергоресурсів, скорочення викидів вуглекислого газу тощо, що найкраще сприяє внаслідок вступу у визнані міжнародні товариства ЗВО або приєднання до міжнародних договорів відповідного спрямування (наприклад, Race to Zero Commitment);

4) розроблення та наявність курсів, тренінгів (з кваліфікацією із зазначенням кредитів ЄКТС), які стосуються сталого розвитку навколишнього середовища. Кращою є практика присвоєння ступеня «магістр екології» тощо;

5) участь в екологічних проєктах та програмах різного рівня.

Найкращою практикою є наявність науково-дослідного центру зі спеціалізацією на екологічній стійкості, укомплектованого висококваліфікованими фахівцями, діяльність якого б не обмежувалася науковою діяльністю і включала розробку навчальних програм, стартапів, екологічних проєктів, співпрацю з органами влади різних рівнів, зокрема участь у розробці законопроєктів, публічних дебатах щодо вирішення актуальних проблем екологічної безпеки, а також викладання, створення «нейтральних платформ» для діалогу та дискусій щодо ЦСР.

Щодо внеску ЗВО в економічну стійкість (довготривалу економічну стабільність, зокрема регіону розташування ЗВО та місцевої економіки), то можна вказати на такі пріоритетні складові:

1) наявність загальнодоступної політики або звіту сталих закупівель (у контексті економічної та екологічної стійкості: установалення економічної підтримки у вигляді пріоритету закупівель у місцевих виробників, закупівлі екологічно чистої продукції, перероблених матеріалів для будівництва тощо);

2) наявність загальнодоступної політики або звіту сталого інвестування (інвестиції у виготовлення енергії з відновлюваних джерел, у вирішення актуальних проблем медицини, освіти, соціального захисту, наприклад придбання ліків, підтримка людей з обмеженими можливостями тощо);

3) Публікація у відкритому доступі щорічних фінансових звітів (дані про витрати, доходи, позики тощо);

4) доцільною і результативною є практика стосовно співпраці з органами державної влади різного рівня, бізнесом і населенням з питань економічної стійкості. Зокрема, це участь наукового складу в роботі економічних та господарських комітетів різного рівня, організацію та співорганізацію конференцій, економічних тренінгів, «нейтральної платформи» для дебатів, спільні проекти, стартапи, співпраця з виробниками, проведення наукових досліджень і науково-технічних розробок на договірній основі.

У соціальній сфері можна виокремити такі пріоритетні складові:

1) наявність політики щодо етичних цінностей, рівності, різноманітності й інклюзії, боротьби з дискримінацією та переслідуваннями, а також боротьби з хабарництвом і корупцією;

2) наявність комітету з етики, академічної доброчесності, а також посадової особи чи комітету з питань рівності, різноманітності й інклюзії;

3) наявність системи звітності для забезпечення конфіденційності заявників, процедури розгляду звернень («скриньки довіри»);

4) самоврядування, представництва при керівництві та профспілка працівників і здобувачів освіти (основні вимоги згідно з практикою в Україні);

5) забезпечення охорони здоров'я в межах ЗВО або на місцевому рівні, забезпечення доступом, зокрема інформаційні та освітні послуги, співробітників і здобувачів освіти до здорового та доступного харчування, спорту, психологічної підтримки;

6) наявність політики чи стратегії щодо пристосування для людей з обмеженими можливостями та складових їх підтримки, зокрема офісу підтримки, інклюзивної освіти, доступності приміщень ЗВО, надання послуг, цільової підтримки тощо. Це може включати в себе безкоштовне навчання, в тому числі за певними робітничими спеціальностями (водіння автомобіля, комп'ютерна грамотність тощо), безкоштовні чи за зниженою вартістю харчування, проживання, юридичні консультації, перевезення;

7) інформаційні проекти для місцевої громади, зокрема з питань освіти, охорони здоров'я, інформаційних послуг (навчальні посібники, тренінги та семінари з інформаційної безпеки, психології, надання першої медичної допомоги), співпраця з місцевими мешканцями щодо підтримки та розвитку інфраструктури, попередження правопорушень тощо.

Виокремимо деякі спільні додаткові вимоги щодо діяльності ЗВО:

1) публікації науковцями університету наукових статей щодо ЦСР у міжнародній наукометричній базі даних Scopus, співавторами яких певною мірою мають бути вчені-жінки, вчені з країн (відповідно до даних Світового банку), що розвиваються;

2) наявність студентського товариства як частини самоврядування, метою якого є залучення до сталого розвитку, а також статуту, який регламентує діяльність такого товариства та описує його структуру, співробітника, єдиною відповідальністю якого є просування СР в установі;

3) відкритий доступ до нормативної бази діяльності ЗВО та звітів, оновлення нормативної бази через кожні три роки, оприлюднення рішень загальних зборів трудового колективу, ректорату, вченої ради тощо. Гарною практикою є оприлюднення звітів щодо кожної ЦСР;

4) наявність антидискримінаційної політики вступу або пояснень «розумної дискримінації», залучення до вступу і пільги для малозахищених верств населення, проведення досліджень щодо зайнятості випускників і кількості осіб, які здобувають першу вищу освіту в родині (тобто єдиних здобувачів вищої освіти серед трьох найближчих поколінь у їхній родині).

Насамкінець варто вказати на відповідальність колективу ЗВО, адже не лише наявність, але й дотримання змісту нормативної правової бази діяльності визначає якість діяльності щодо сталого розвитку. Звітами можуть бути не лише документи, а й новини, програми конференцій тощо.

Висновки

Наведені рекомендації організаційного та нормативного характеру потребують певної деталізації в контексті кожної ЦСР, що неможливо зробити лише в межах цієї роботи і що сприяє подальшим дослідженням розглянутої проблеми.

Наведені рекомендації для ЗВО сприяють: відновленню екології та попередженню екологічних злочинів і правопорушень; створенню умов соціальної захищеності та середовища «безпечного суспільства», підвищенню мотивації працівників на основі справедливої оплати праці, забезпеченню прав і свобод; удосконаленню та якісному впливу на розвиток суспільних відносин унаслідок співпраці ЗВО з

органами влади (місцевими, регіональними, національними), місцевими мешканцями, бізнесом, волонтерами, а також міжнародними підприємствами, установами та організаціями; залученню інвестицій, зокрема іноземних, на підставі проявів якісного менеджменту, справедливої співпраці, екологічної культури, дотримання норм права, зокрема міжнародного; сталому розвитку громад та економічних відносин на підставі попередніх пунктів; укріпленню інституції Уповноваженого з прав людини, підвищенню міжнародного іміджу України щодо дотримання прав і свобод, можливостей для бізнесу, зокрема інвестиційної привабливості, освіти і науки, – на базі досягнень із попередніх пунктів. Дотримання цих рекомендацій – «ключ» до стабільності й розвитку.

Список бібліографічних посилань: 1. Keeble B. R. The Brundtland report: 'Our common future'. *Medicine and War*. 1988. Vol. 4, No. 1. Pp. 17–25. DOI: <https://doi.org/10.1080/07488008808408783>. 2. Purvis B., Mao Y., Robinson D. Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustainability Science*. 2019. Vol. 14. Pp. 681–695. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>. 3. Moura M. M. C., Frankenberger F., Tortato U. Sustainability in Brazilian HEI: practices overview. *International Journal of Sustainability in Higher Education*. 2019. Vol. 20, No. 5. Pp. 832–841. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJSHE-01-2019-0021>. 4. Giovanelli L., Rotondo F., Ezza A. Business models for integration of sustainability in universities: An explorative analysis of Italian state universities. *Journal of Cleaner Production*. 2021. Vol. 324. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129227>. 5. Higgins B., Thomas I. Education for Sustainability in Universities: Challenges and Opportunities for Change. *Australian Journal of Environmental Education*. 2016. Vol. 32, No. 1. Pp. 91–108. DOI: <https://doi.org/10.1017/ae.2015.56>. 6. Implementing Sustainability in the Curriculum of Universities / ed. by W. L. Filho. Luxembourg : Springer Cham, 2018. 330 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-70281-0>. 7. Global Sustainability and the Responsibilities of Universities / ed. by L. E. Weber, J. J. Duderstadt. London, 2011. 341 p. 8. Sassen R., Azizi L. Assessing sustainability reports of US universities. *International Journal of Sustainability in Higher Education*. 2018. Vol. 19, No. 7. Pp. 1158–1184. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJSHE-06-2016-0114>. 9. Brusca I., Labrador M., Larran M. The challenge of sustainability and integrated reporting at universities: A case study. *Journal of Cleaner Production*. 2018. Vol. 188. Pp. 347–354. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.292>. 10. Lozano R., Lukman R., Lozano F. J., Huisingh D., Lambrechts W. Declarations for sustainability in higher education: becoming better leaders, through addressing the university system. *Journal of Cleaner Production*. 2013. Vol. 48. Pp. 10–19. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.10.006>. 11. Von Hauff M., Nguyen T. Universities as Potential Actors for Sustainable Development. *Sustainability*. 2014. Vol. 6, No. 5. Pp. 3043–3063. DOI:

<https://doi.org/10.3390/su6053043>. **12.** Туниця Ю. Ю., Лиско Л. Р., Загвойська Л. Д., Соловій І. П. Сталий університет: модель системної інтеграції принципів сталого розвитку в усі сфери діяльності. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2019. Т. 29, № 10. С. 54–60. DOI: <https://doi.org/10.36930/40291010>. **13.** Попело О. Тенденції стимулювання європейських університетів до розвитку на основі принципів сталості. *Актуальні проблеми в системі освіти: загальноосвітній заклад середньої освіти – доуніверситетська підготовка – заклад вищої освіти*. 2023. № 3. С. 525–530. DOI: <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.17737>. **14.** Мелеганіч Г. Сталий розвиток закладів вищої освіти України: від політики держави до політики керівництва закладом освіти // *Державна політика сталого розвитку України: базові засади (матеріали підготовки до Парламентських слухань 2021)* / уклад.: Г. Харламова, Н. Чала. Київ, 2022. С. 68–72. **15.** Рябченко В., Бульвінська О. Автономія університетів для сталого розвитку суспільства: результати The Times Higher Education Impact Rankings 2022. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2022. Т. 73, № 4. С. 77–86. DOI: <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2022.4.8>. **16.** Ільницький Д. О., Паценко О. Ю., Сандул М. С. Місія університетів у забезпеченні сталого розвитку в глобальному вимірі. *Формування ринкової економіки*. 2014. № 32. С. 170–185.

Надійшла до редколегії 06.12.2023

Прийнята до опублікування 17.01.2024

Serbenyuk S. O. Improving Ukraine's progress in achieving the UN Sustainable Development Goals

The research is devoted to the formulation of a simplified list of requirements for higher education institutions put forward by leading rating agencies for inclusion in international rankings of activities in the framework of sustainable development. Compliance with the relevant requirements for the activities and regulatory framework of higher education institutions creates conditions for increasing the number of Ukrainian institutions in international rankings, improving the position of existing higher education institutions, as well as for improving the image of our country in the international arena, attracting investment and increasing the efficiency of recovery (reconstruction), strengthening Ukraine as a state governed by the rule of law, protecting the environment, and developing the economy. In addition, a fragmentary historical overview of the modern content of the concept of "sustainable development" and the Ukrainian regulatory framework for the Sustainable Development Goals is presented.

Despite the great attention of the global and Ukrainian scientific community to the activities of higher education institutions in the context of sustainable development, many studies are general in nature, detailing such activities and their specifics in the context of one or more of the UN Sustainable Development Goals, or are fragmentary. Moreover, there is no clear, coherent, simplified list of the necessary requirements for the activities and regulatory framework of higher education institutions that would meet the criteria of good practice at various levels. The impact of sustainable development activities of universities on the growth of the

state's image in the international arena and the attraction of additional allocations for economic reconstruction, as well as on strengthening the rule of law, requires more detailed research.

The recommendations for higher education institutions contribute to: restoration of ecology and prevention of environmental crimes and offences; creation of conditions for social security and a "safe society" environment, increase of employees' motivation on the basis of fair remuneration, ensuring rights and freedoms; improvement and qualitative impact on the development of social relations as a result of cooperation of higher education institutions with authorities (local, regional, national), local residents, business, volunteers, as well as international enterprises; attracting investment, including foreign investment, based on quality management, fair cooperation, environmental culture, compliance with the law, including international law; sustainable development of communities and economic relations based on the previous points; strengthening the institution of the Ombudsman, improving the international image of Ukraine in terms of respect for rights and freedoms, business opportunities, including investment.

Key words: activities of higher education institutions, UN Sustainable Development Goals, economic sustainability, improvement of the regulatory framework.

УДК 340.1:[342.7+341.231.14] DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.05>

Юрій Анатолійович Холод,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін (завідувач);

 <https://orcid.org/0009-0004-3100-0406>,

e-mail: holodu@ukr.net

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Проведено загальнотеоретичну характеристику універсальних прав людини. Зазначено, що права людини дозволяють людям по-справжньому поважати і співіснувати одне з одним. Встановлено, що права людини є невід'ємною частиною людської гідності, вони визначають сутність людства, представляють межі державної влади стосовно особистості людини. Зроблено акцент на тому, що універсальність прав людини чітко встановлена і визнана в численних міжнародних законодавчих актах. Звернено увагу на те, що універсальні права є невід'ємними, оскільки людину їх не можна позбавити.

Ключові слова: права людини, універсальні права людини, справедливість, гарантії, законодавство, міжнародні нормативно-правові акти, захист прав людини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Універсальність прав людини в сучасному світі визнається однією з найважливіших та невід'ємних складових гідності і справедливості. Цей поняттєвий каркас, визначений Загальною декларацією прав людини та іншими міжнародними актами, відображає загальнолюдські цінності та є важливим кроком у напрямі побудови справедливого і рівноправного суспільства. У контексті загальнотеоретичної характеристики універсальності прав людини виникає проблема неоднозначності та конфліктності їхнього застосування в різних культурних, історичних і правових системах. З одного боку, ідея універсальних прав визнається фундаментальною для глобального співтовариства, зумовлюючи прагнення до захисту і гарантування прав кожної людини незалежно від її походження чи місця проживання. З іншого боку, виникає дилема в узгодженні загальних норм із різноманітністю культурних і правових традицій, що може породжувати конфлікти та розходження у тлумаченні й застосуванні цих прав.

Проблема сучасного суспільства полягає в знаходженні ефективного механізму, який би враховував універсальні принципи, але водночас давав змогу адаптувати їх до конкретних соціокультурних та

історичних умов. Також важливо вивчити вплив глобалізації й технологічного розвитку на імплементацію універсальних прав людини та визначити, наскільки сучасні реалії впливають на їхню актуальність і ефективність. Саме тому нагальним питанням сьогодення є дослідження загальнотеоретичних аспектів універсальності прав людини та визначення перспектив вирішення конфліктів, які можуть виникати у процесі їх застосування в різноманітних соціокультурних контекстах.

Стан дослідження проблеми

Питанням дослідження прав людини присвячено низку доробків як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так, звертаючись до наукових доробків закордонних дослідників, можемо побачити, що З. Хан здійснив комплексний аналіз підходів до розуміння поняття «права людини», проаналізував еволюцію теорій прав, охарактеризував інструменти захисту прав людини [1]. Ц. Гаравіто та А. Сен розглядали права людини як певну невід’ємну цінність [2; 3]. С. Мері свої дослідження присвятила правам людини та правовому захисту жінок від насильства [4; 5]. Окрім закордонних дослідників, дослідженню проблематики захисту прав людини присвячена значна кількість і вітчизняних досліджень, які різнобічно висвітлюють означене питання. Зокрема, І. Іванків на монографічному рівні дослідила особливості прав людини третього покоління, враховуючи право на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток. Також дослідницею розглядалися існуючі та можливі засоби захисту цих прав [6]. В. Лазарев і Т. Малиновська розглянули особливості забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні з урахуванням низки чинників, дослідили аспекти, пов’язані із забезпеченням найнеобхідніших гарантій і заходів безпеки для громадян у період конфлікту, а також проаналізували можливі впливи воєнного стану на правовий порядок і захист особистих прав та свобод [7]. А. Мерник, В. Кузьміна та Б. Бурлаков приділили увагу дослідженню інституту обмеження прав людини [8]. О. Прієшкіна дослідила нормативні гарантії прав і свобод людини в Україні [9]. І. Щербай проаналізував особливості розвитку прав людини [10].

Як бачимо, питання прав людини у вітчизняній та закордонній юридичній науці досліджені з різних боків. Проте універсальність прав людини розглянута побіжно, що є певним недоліком. Це й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретико-правове дослідження ролі та місця універсальності прав людини в сучасному суспільстві, системи забезпечення цих прав.

На підставі сформульованої мети визначено такі *завдання*:

- всебічно дослідити і визначити суть універсальних прав людини й охарактеризувати їхні особливості;
- проаналізувати систему міжнародних нормативно-правових актів, де закріплені основні права людини;
- у ракурсі парадигми людиноцентризму комплексно охарактеризувати вплив міжнародних нормативно-правових актів на національне законодавство щодо прав людини;
- визначити механізми, які сприятимуть забезпеченню захисту прав людини.

Наукова новизна дослідження

Здійснено загальнотеоретичний аналіз універсальності прав людини в контексті сучасних соціальних, політичних і технологічних змін, які сприятимуть поглибленню розуміння цієї теми та розробленню стратегій для подальшого вдосконалення міжнародних і національних правових стандартів та механізмів захисту.

Виклад основного матеріалу

Ж.-Ж. Руссо у своїй праці «Суспільний договір» (1762) виходив з того, що «людина народжується вільною», але всюди перебуває «в кайданах», тому необхідно скинути ці кайдани, побороти зло і здобути свободу. У своєму історичному досвіді, від неспівісного і суспільного стану до сучасних йому часів, людина поступово набула відчуття необхідності здійснення загальної волі народу. Цей досвід підказує їй і шляхи такої реалізації [11, с. 39]. Важливим елементом цього вважають виникнення і подальший розвиток інституту прав людини. Ідеали прав людини сьогодні стали значною частиною людської свідомості, універсальним дискурсом, потенційною риторикою та прагненням.

Кожна людина має життя і гідність. Норми і принципи прав людини були поступово розроблені людством як засіб забезпечення того, щоб життя і гідність кожної людини, без будь-яких відмінностей, належним чином і рівною мірою поважалися і розвивалися. Це означає, що людина матиме змогу вільно розвивати і використовувати притаманні їй якості (інтелект, таланти і совість) та задовольняти свої фізичні, емоційні і духовні потреби.

Життя і гідність дають людині відчуття справжньої цінності та значущості. Однак людське життя і гідність не є індивідуалістичними, ексклюзивними та ізольованими поняттями, вони є швидше невід'ємною частиною нашого спільного людського існування. Існування прав людини та механізмів їх дотримання свідчить про те, що люди усвідомлюють цінність і значущість одне одного.

Права людини дають змогу по-справжньому поважати і співіснувати одне з одним. Інакше кажучи, це не просто абстрактні поняття, які можна висловлювати, просити або вимагати, а належним чином

і адекватно поважати і нести повну відповідальність за їх законне дотримання.

Права людини є невід'ємною частиною людської гідності, вони визначають сутність людства, становлять межі державної влади стосовно особистості людини. Це означає, що будь-які дії, що суперечать цим невід'ємним правам або позбавляють їх, є безкомпромісними. Сюди належать тортури, приниження або дискримінація в будь-якій формі, а також дегуманізація.

Якби люди знали, які у них є права і які є можливості, вони могли б займатися діяльністю, що не принижує людську гідність, і це перешкоджало би гнобительській природі сильних світу цього¹.

Кожна людина наділена універсальними, невід'ємними та невідчужуваними правами, які називаються правами людини. Це формує наше людське буття і визначає суть людської сутності. Однак ми повинні розуміти, що наші права закінчуються там, де починаються права інших². Стандарти прав людини закріплені в різних міжнародних договорах і пактах, які є юридично обов'язковими для країн, що їх ратифікували. Інші документи та декларації також визначають такі права, але не мають сили закону. Три документи становлять Міжнародний білль про права: Загальна декларація прав людини³, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права⁴ і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права⁵. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права проголошує право на працю (ст. 6) і на справедливі та сприятливі умови праці, які забезпечують працівникам «гідне життя для них самих і їхніх сімей» (ст. 7). Стаття 9 засвідчує право на соціальне забезпечення – важливе для тих, хто виходить на пенсію, і для тих, хто потребує довгострокової допомоги [12, с. 437].

Незважаючи на широкий консенсус щодо універсальності прав людини та необхідності їх універсального захисту, дебати щодо обґрунтування та застосування цих прав не припиняються. Як стверджують С. Меклед-Гарсія і Б. Чалі, «не існує єдиного консенсусу щодо

¹ Pampilo H. J. Human Rights // ACADEMIA : сайт. URL: https://www.academia.edu/5607456/Human_rights?email_work_card=view-paper (дата звернення: 19.12.2023).

² Там само.

³ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 19.12.2023).

⁴ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 19.12.2023).

⁵ Там само.

обґрунтування прав людини» [13, с. 13]. Зважаючи на мультидисциплінарні та гетерогенні підходи до прав людини, науковці стверджують, що нормативна теорія прав людини і право прав людини не становлять однорідної, однозначної доктрини. Дискусія ускладнюється поглядами тих, хто дотримується тієї чи іншої версії культурного релятивізму. Тож культурний релятивізм – це твердження, що людські цінності, які зовсім не універсальні, залежать від контексту, а отже, їх інтерпретація, просування і застосування залежать виключно від культурних норм і особливостей відповідного суспільства [14; 15, с. 312].

Дж. Доннеллі наводить достатньо аргументів проти культурного релятивізму з точки зору прав людини, але визнає роль культури в інтерпретації загальновизнаних прав людини. Він припускає, що окремі права людини подібні до концепцій, які по суті є суперечливими і в них існує досить загальний консенсус щодо основного значення в поєднанні з не менш важливими, систематичними й, очевидно, нерозв'язними конфліктами інтерпретацій. За таких обставин, визнає вчений, «культура забезпечує єдиний правдоподібний і виправданий механізм вибору інтерпретацій (і форм)» [16].

З огляду на вищевикладену дискусію очевидно, що дебати стосовно універсальності прав людини і, відповідно, їх універсального захисту ще далекі від завершення. Важливим у цьому контексті є питання, яке слід вирішити: як універсальність та універсальне просування і захист прав людини можуть бути узгоджені з культурним розмаїттям, що характеризує наш світ у наші дні? Інакше кажучи, як можна зберегти універсальність прав людини та її наслідки для просування і захисту цих прав на глобальному рівні в контексті культурного розмаїття і плюралізму сучасного світу? Чи можливо досягти міжкультурного мінімального розуміння прав людини та необхідності їх просування і захисту у глобальному масштабі? Це важливі питання, яких ми торкнемося далі.

Очевидно, що існує достатньо філософських, етичних і правових аргументів на користь універсальності прав людини, а також міжнародний консенсус, який став основою для їх прийняття, просування та захисту в усьому світі. Однак, на наш погляд, основний виклик полягає в тому, як залучити тих, хто з різних причин бере під сумнів чи виступає проти існуючих міжнародних норм прав людини, оскільки сприймає їх як ексклюзивні, етноцентричні або несумісні з усіма чи деякими елементами їхньої власної системи цінностей. Як показують попередні дискусії, для вирішення цієї нагальної проблеми потрібно зробити ще дуже багато чого.

Універсальність прав людини чітко закріплена і визнана в численних міжнародних законодавчих актах. Цей глобальний консенсус офіційно закріплений у Загальній декларації прав людини, яка була

прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Ґрунтуючись на ідеї, що спільне розуміння прав і свобод людини є надзвичайно важливим для їх повної реалізації, вона стала першою глобальною декларацією, яка визнала універсальність прав людини як прав, притаманних усім людям від народження і таких, що є предметом турботи всього міжнародного співтовариства. Саме тому вона вважається основою міжнародного права в галузі прав людини та загальним стандартом для всіх народів і держав. Дух Загальної декларації прав людини у Віденській декларації та Програмі дій, що були прийняті на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р. [17, с. 383]. У ст. 1 Віденської декларації стверджується, що «універсальний характер цих прав і свобод не підлягає сумніву». Універсальність прав людини стверджується як основа для зобов'язання держав заохочувати і захищати ці права. Також у ст. 5 цієї ж Декларації стверджується, що «всі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними і взаємопов'язані, і що обов'язком держав, незалежно від їхніх політичних, економічних і культурних систем, є заохочувати і захищати всі права людини та основні свободи»¹.

Дискусія ускладнюється поглядами тих, хто дотримується певної версії культурного релятивізму. Отже, культурний релятивізм – це твердження, що людські цінності далеко не універсальні, залежать від контексту, а отже, їх інтерпретація, просування і застосування залежать виключно від культурних норм і особливостей відповідного суспільства [15, с. 312].

На завершення нашої загальної дискусії зазначимо, що є два фундаментальні елементи, які можна розглядати як основу для започаткування конструктивного міжкультурного діалогу з прав людини, який може закласти підвалини для мінімального узгодженого розуміння універсального просування і захисту прав людини. Перший елемент – це потреба у взаємних знаннях і взаємному визнанні між окремими особами, групами і спільнотами на основі загальновизнаних спільних цінностей. Ключовим терміном тут є «взаємне визнання», а не просто толерантність, яка може приховувати за собою почуття моральної вищості або культурний релятивізм. Як зазначають багато коментаторів, найбільше зіткнення, яке сьогодні переживає світ, – це не зіткнення цивілізацій, а зіткнення невігластва. Тому існує нагальна потреба у взаємному міжкультурному навчанні. Проте знання, про яке ми говоримо, не є просто стратегічним знанням, яке

¹ Венская декларация и Программа действий : от 25.06.1993 // Zakon Online : сайт. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/167622__167622 (дата звернення: 19.12.2023).

можна застосувати для пізнання інших, щоб їх стримувати і домінувати над ними. Це радше взаємне пізнання, яке ґрунтується на визнанні інших та їхніх відмінностей, а також на визнанні їхньої цінності. Однак заклик до пізнання та визнання інших жодним чином не означає некритичного сприйняття їх та їхніх відмінностей, оскільки це було б рівнозначно культурному релятивізму. Швидше за все, з одного боку, це означає визнання існування відмінностей і винесення їх на публічне обговорення. З іншого боку, це означає визнання того, що відмінності в цінностях і способах життя можуть бути джерелом соціального конфлікту. Саме тому не менш важливо намагатися виявити і підкреслити міжкультурні спільні риси, які можуть слугувати інструментами для мирної трансформації цих конфліктів, а також створити основу для мінімально узгоджених спільних цінностей.

Просування та захист універсальних прав людини не відбувається у вакуумі. Це відбувається в певному культурному контексті, в якому основні права людини є культурно легітимізованими, визнаними та інтегрованими як частина культурної тканини. Тому будь-які стратегії, спрямовані на просування прав людини, потребують нового дискурсу, більш культурно чутливого до різних світоглядів на основі загальноприйнятого розуміння цих прав. Як стверджує К. Браун, «потреба в необхідності нового способу говорити про людську гідність і сприяти її утвердженню може сама по собі стати характерною рисою політики наступного століття» [18, с. 49]. Крім того, сформульовані в контексті нової культурно-чутливої мови універсальні права людини не сприймаються як гомогенізуючий дискурс, що ігнорує місцевий досвід та культурно-історичні особливості. Навпаки, вони будуть представлені як життєво важливе питання, що заслуговує серйозного дослідження з різних точок зору і культурного походження в межах постійного крос-культурного діалогу.

Наступним елементом є потреба у прискоренні освітніх зусиль на всіх рівнях, завдяки яким люди різних культур і регіонів могли б пізнавати одне одного у спосіб, описаний вище. Університети як привілейовані місця для роздумів і передового навчання можуть відігравати життєво важливу роль у цьому освітньому процесі. Крім того, всі ці соціальні та політичні освітні зусилля слід спрямувати на вироблення універсальності підходів до розуміння прав людини, незважаючи на їхні відмінності, як мінімальної основи для плідного і мирного міжнародного діалогу.

Очевидно, що ми не мали на меті окреслити будь-які конкретні підходи щодо того, як реалізувати та досягти цілей цієї освітньої ініціативи. Ми вважаємо, що ця політика має бути обговорена і розроблена всіма, кого вона торкнеться, у відкритих, поінформованих і партисипативних публічних дебатах, заснованих на взаємному

визнанні між усіма учасниками. Цей факт підкреслює, наскільки всеохоплюючий міжкультурний діалог може бути корисним для забезпечення відкритого форуму для обговорення цих питань і досягнення мінімально узгоджених базових цінностей [15, с. 318–319].

Висновки

Права людини – невід’ємна складова людської гідності, вони є фундаментальними принципами, які визначають сутність людства та стосуються кожної особистості. Ці права обумовлені універсальними принципами справедливості та гідності, які повинні бути захищені і гарантовані державою.

Універсальні права є невід’ємними, оскільки людину їх не можна позбавити без порушення основних принципів справедливості. Ці права створюють межі державної влади, наголошуючи на тому, що держава повинна захищати і поважати права кожної особи. За своєю суттю права людини охоплюють широкий спектр аспектів, таких як право на життя, свободу та безпеку особи, свободу думки та вираження, право на освіту, працю та адекватний рівень життя. Ці права – основа для розвитку справедливого та гуманного суспільства. Важливо зауважити, що права людини є універсальними та невід’ємними в будь-якому культурному чи географічному контексті. Забезпечення їх поваги та дотримання – відповідальність як окремої держави, так і міжнародної спільноти. Порушення прав людини не лише порушує основні принципи справедливості, а й може призвести до серйозних соціальних і політичних наслідків.

Права людини є фундаментальними, оскільки вони необхідні для забезпечення гідності, свободи та рівності кожної особи. Ці права є універсальними, оскільки вони застосовуються до всіх людей незалежно від їхньої раси, кольору шкіри, релігії, статі, мови, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, належності до нації або етнічної групи, а також інших характеристик. Це надає універсальний характер правам людини і підкреслює їхню обов’язковість для всіх країн та суспільств.

Також важливо враховувати, що права людини невід’ємні та невідчужувані. Невід’ємність означає, що ці права не можуть бути позбавлені чи обмежені, оскільки вони є необхідними для гідності і вільного розвитку особистості. Невідчужуваність означає, що особа не може відмовитися від своїх прав або передати їх іншим, оскільки вони є невід’ємною частиною її існування. Таким чином, права людини становлять основу справедливого, відкритого та гуманного суспільства, сприяючи розвитку гармонійних відносин між людьми та державою.

Універсальність прав людини закріплена у численних міжнародних правових документах, які є важливими для визнання та захисту прав і свобод кожної людини. Одним із найвизначніших є Загальна

декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 р. Важливо зазначити, що вона стала універсальним документом, який визнає та гарантує основні права і свободи кожної людини, незалежно від її місця проживання чи національності. Цей документ визначає такі основні принципи, як право на життя, свободу вираження думки, свободу від катувань та недоторканність особи. Водночас існує низка інших міжнародних конвенцій та договорів, таких як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які додають деталі та конкретизують різні аспекти прав людини. Ці міжнародні документи створюють основу для розвитку національного законодавства, а також є важливим критерієм для оцінки дотримання прав людини в різних країнах. Універсальність прав людини визнана невід'ємною частиною загальної людської цінності та міжнародної співпраці.

Універсальність і повне дотримання прав людини становлять неперервний процес, що вимагає постійної уваги та глобальної співпраці. Зміцнення механізмів міжнародного нагляду, а також підтримка демократичних процесів може допомогти у забезпеченні захисту прав громадян, оскільки недостатня ефективність систем захисту прав людини в деяких країнах потребує посилення та підтримки. Розбудова незалежних і сильних інституцій, спрямованих на захист прав, важлива для забезпечення справедливості та рівноправ'я.

Глобальні виклики, такі як пандемії чи зміна клімату, вимагають спільних зусиль та інноваційних підходів. Забезпечення універсального захисту прав людини у відповідь на ці виклики передбачає активне залучення міжнародної спільноти та розроблення спільних стратегій для ефективного вирішення проблем.

Вирішення цих завдань вимагає від нас постійної роботи на всіх рівнях – від глобального до національного та локального. Тільки шляхом спільних зусиль та відданості ми зможемо наблизитися до універсального захисту прав людини та створити більш справедливий і гуманний світ.

Список бібліографічних посилань: **1.** Khan Z. *Homo Dignita: Theory and Practice of Human Rights*. Pakistan : Pakistan Law House, 2019. 497 p. **2.** Garavito C. R. *Reimagining Human Rights*. *Journal of International Law and International Relations*. 2017. Vol. 13, No. 1. Pp. 10–13. **3.** Sen A. *Human Rights and the Limits of Law*. *Cardozo Law Review*. 2006. No. 6. Pp. 2913–2927. **4.** Merry S. *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*. Chicago : Chicago University Press, 2005. 264 p. **5.** Merry S. *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*. *Human Rights Quarterly*. 2006. Vol. 28, No. 4. Pp. 1088–1090. **6.** Іванків І. *Права людства : монографія*. Київ :

Baire, 2020. 158 с. **7.** Лазарев В. В., Малиновська Т. М. Особливості гарантування прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 71–73. **8.** Мерник А. М., Кузьміна В. О., Бураков Б. М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9>. **9.** Прієшкіна О. В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 109–114. **10.** Щербай І. Поняття та сутність прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 636–640. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.111>. **11.** Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2008. 414 с. **12.** Morgan R. E., David S. Human Rights: A New Language for Aging Advocacy. *The Gerontologist*. 2002. Vol. 42, Iss. 4. Pp. 436–442. DOI: <https://doi.org/10.1093/geront/42.4.436>. **13.** Meckled-Garcia S., Çali B. The Legalization of Human Rights: Multidisciplinary Perspectives on Human Rights and Human Rights Law. New York : Routledge, 2006. 208 p. **14.** Pollis A., Schwab P. Human Rights: New Perspectives, New Realities. Boulder ; London : Lynne Rienner Publishers, 2000. 264 p. **15.** Omar S. Universal Protection of Human Rights: A Cross-Cultural Perspective. *The Journal of Language, Technology & Entrepreneurship in Africa*. 2010. Vol. 2, No. 1. Pp. 311–320. DOI: <https://doi.org/10.4314/jolte.v2i1.52007>. **16.** Donnelly J. Universal human rights in theory and practice. London : Cornell University Press, 2013. 336 p. **17.** Клецова Н. В., Курило О. М., Кравченко Д. І. Міжнародний захист прав людських ресурсів у подоланні бідності в контексті поінформованості суспільства за умов діджиталізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 382–386. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.67>. **18.** Brown C. Universal human rights? An analysis of the “human-rights culture” and its critics // *Universal Human Rights* / ed. by R. Patman. London : Palgrave Macmillan, 2000. Pp. 31–50.

Надійшла до редколегії 22.12.2023

Прийнята до опублікування 12.01.2024

Kholod Yu. A. Universality of human rights: general theoretical characteristics

The article examines the general theoretical characteristics of universal human rights. It is noted that human rights are an integral part of human dignity, they define the essence of humanity, and represent the limits of state power in relation to the individual. It is emphasised that today there is no single approach to substantiating the theory of human rights.

The article emphasises that every person is endowed with universal, inalienable and inalienable rights, which are called human rights. It is established that the universality of human rights is clearly enshrined and recognised in numerous international legislative acts. The author emphasises that the universal nature of human rights and freedoms enshrined in the Universal Declaration of Human Rights is beyond doubt. A number of approaches to the understanding of human rights are investigated. It is determined that the universality and full observance of human rights is an ongoing process that requires constant attention and global cooperation.

It is noted that human rights are an integral part of human dignity; they are the fundamental principles which define the essence of humanity and apply to every individual. These rights are conditioned by the universal principles of justice and dignity, which must be protected and guaranteed by the State.

The author establishes that universal rights are inalienable, since a person cannot be deprived of them without violating the basic principles of justice. These rights create the limits of state power, emphasising that the state must protect and respect the rights of every individual. In essence, human rights cover a wide range of aspects, such as the right to life, liberty and security of the person, freedom of thought and expression, the right to education, work and an adequate standard of living. These rights are the basis for the development of a just and humane society. It is noted that human rights are universal and inalienable in any cultural or geographical context. Ensuring their respect and observance is the responsibility of both the individual state and the international community. Violations of human rights not only violate the basic principles of justice, but can also lead to serious social and political consequences.

Key words: human rights, universal human rights, justice, guarantees, legislation, international legal acts, human rights protection.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.63-048.445

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.06>

Олександр Іванович Радченко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-1572-8048>,
e-mail: ol-rad@ukr.net;

Данііл Анатолійович Зінченко,

*Харківський національний університет
внутрішніх справ (слухач магістратури);*

 <https://orcid.org/0000-0002-8089-0511>,
e-mail: danil3008199@gmail.com

НАТУРАЛІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ВКЛЮЧЕННЯ МІГРАНТІВ ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ КРАЇНИ ПЕРЕБУВАННЯ

Висвітлено роль натуралізації в процесі інтеграції мігрантів у суспільно-політичне життя країни перебування. Натуралізацію визначено як ключовий інструмент для політичної, соціальної та культурної інтеграції мігрантів, розкрито її позитивний вплив на прискорення участі мігрантів у суспільному житті нової батьківщини. Розглянуто потенційні виклики, які можуть постати під час процесу натуралізації. Наголошено на важливості врахування натуралізації в процесі розроблення та здійснення державної політики інтеграції мігрантів.

Ключові слова: міграція, відповідальність, соціальні аспекти, юридичні аспекти, специфіка, суспільство, суспільно-політичні заходи, рівний доступ, інтеграція, натуралізація..

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У контексті зростання глобальних міграційних потоків країни, які прийняли нових мешканців, стикаються з необхідністю ефективною інтеграції мігрантів у місцеве суспільство. Одним із найважливіших ступенів інтеграції є натуралізація, яка дозволяє мігрантам повноцінно брати участь у суспільно-політичному житті країни-прихистку. Водночас процеси натуралізації можуть супроводжуватися низкою викликів, таких як бюрократичні перешкоди або соціальна ізоляція. Таким чином, особливої актуальності набуває питання про те, як

натуралізація впливає на включення мігрантів у суспільно-політичні процеси країни перебування і які фактори можуть сприяти або перешкоджати цьому.

Стан дослідження проблеми

Наукова спільнота активно вивчає питання міграції, інтеграції та натуралізації протягом останніх декількох десятиліть, особливо в контексті глобальних міграційних потоків, що зростають. Дослідники з різних країн аналізують досвід своїх держав у взаємодії з мігрантами, приділяючи особливу увагу процесам їх інтеграції. Більшість робіт зосереджена на двох аспектах натуралізації: її юридичних механізмах і соціокультурному впливі на мігрантів. У юридичному контексті досліджуються законодавчі основи натуралізації, критерії прийому, а також бюрократичні й адміністративні бар'єри на шляху до громадянства. Соціологи та культурологи вивчають, як процес натуралізації впливає на формування ідентичності, ставлення мігрантів до приймаючої країни та їхню активність у суспільних процесах. Деякі дослідники вказують на позитивний вплив натуралізації на економічну адаптацію мігрантів, їхню соціальну мобільність та активність у громадському житті. Інші ж акцентують увагу на таких проблемах, як дискримінація, мовний бар'єр та соціальна ізоляція, які можуть стримувати мігрантів від повноцінного включення в життя країни перебування, незважаючи на формальний статус громадянина. Таким чином, попри значний обсяг досліджень на цю тему, проблема натуралізації як фактора включення мігрантів у суспільно-політичні процеси залишається актуальною і вимагає подальшого наукового осмислення.

Окреслену тематику досліджувала вітчизняні та зарубіжні науковці. Серед зарубіжних Томас Файст – соціолог, що вивчає питання громадянства і транснаціоналізму, його дослідження зосереджені на тому, як мігранти зберігають зв'язки зі своєю батьківщиною, одночасно інтегруючись у новому суспільстві; Айлет Шахар – правознавиця, яка вивчає право на громадянство та його значення для сучасних міграційних потоків, аналізує юридичні, політичні та соціальні аспекти набуття громадянства; Пеггі Левітт – дослідниця питань глобальної міграції і транснаціональних співтовариств, розглядає механізми соціальної інтеграції мігрантів та їхній вплив на суспільство.

Науковці, які досліджували питання міграції, зазвичай зосереджувалися на таких аспектах:

- правові основи натуралізації;
- критерії набуття громадянства;
- бюрократичні та адміністративні бар'єри на шляху до громадянства;
- вплив натуралізації на економічну адаптацію мігрантів;
- соціальна мобільність та активність у громадському житті;

- взаємозв'язок між натуралізацією та формуванням ідентичності мігранта;
- мовний бар'єр і його вплив на процес натуралізації;
- дискримінація на основі громадянства;
- роль громадських організацій у підтримці процесу натуралізації;
- політична активність натуралізованих мігрантів, взаємодія між натуралізованими громадянами та корінним населенням.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у глибокому аналізі ролі натуралізації як ключового інструменту інтеграції мігрантів у суспільно-політичні процеси країни перебування. Ця мета передбачає розгляд натуралізації не лише як юридичного акту, що надає особі права та обов'язки громадянина, а й як комплексного соціокультурного процесу, котрий відображає інтеракції між мігрантами та суспільством, що їх приймає.

Завдання дослідження передбачають комплексний аналіз та оцінку впливу процесу натуралізації на рівень інтеграції мігрантів у суспільстві приймаючої країни.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до вивчення процесу натуралізації мігрантів, який об'єднує юридичний, соціологічний та культурологічний аналіз. У межах дослідження вперше проводиться порівняльний аналіз правових норм та практик їх застосування в різних країнах із зосередженням на специфіці включення мігрантів у політичне життя. Також особлива увага приділяється дослідженню взаємодії спільнот мігрантів із корінним населенням, при цьому вивчаються фактори, які сприяють або заважають інтеграції. Крім того, акцентовано увагу на ролі культурного й мовного бар'єрів у процесі натуралізації та їх впливу на подальшу активність мігрантів у суспільстві. Все це дозволяє сформулювати новітні рекомендації для вдосконалення політики інтеграції мігрантів на різних рівнях – від місцевого до національного.

Виклад основного матеріалу

В умовах глобалізації та підвищення мобільності людей процеси міграції стають важливим аспектом сучасної дійсності. Інтеграція мігрантів у суспільство країни перебування є однією з найбільших викликів для держав, що їх приймають. Натуралізація слугує одним із ключових інструментів цього процесу.

Натуралізація в юридичному контексті є процесом, який дозволяє іноземцю отримати громадянство країни, в якій він проживає на законних підставах протягом визначеного періоду часу [1, с. 108]. Цей процес відображає бажання особи інтегруватися в суспільство приймаючої країни, стати його повноправним членом, отримати всі права

й обов'язки громадянина [2, с. 25]. Сутністю натуралізації є перехід індивіда від статусу іноземця до статусу громадянина, що відкриває перед ним нові можливості та горизонти, а також покладає на нього додаткові обов'язки. Юридична процедура натуралізації може відрізнятися в різних державах, але переважно вона включає перевірку знань мови, історії, культури та конституційного права країни, а також дотримання законів і відсутність судимості. Крім того, для успішної натуралізації часто вимагається підтвердження стабільного джерела доходу, а також здатність до соціальної адаптації [3, с. 104]. Сутність натуралізації полягає не лише у зміні юридичного статусу особи, а й в її соціальній інтеграції. Отже, натуралізація стає тим «мостом», який з'єднує мігранта із суспільством приймаючої країни, допомагаючи йому стати активним учасником соціально-політичного життя [4].

Процес натуралізації відіграє ключову роль у підсиленні інтеграційних процесів між мігрантами та приймаючим суспільством. Отримання громадянства приймаючої країни є не лише формальним актом визнання прав і обов'язків особи, а й психосоціальним переходом, що сприяє відчуттю приналежності та участі в житті суспільства. Важливість натуралізації для інтеграції можна розглядати з різних аспектів. По-перше, натуралізація забезпечує мігрантам повний спектр громадянських прав, що включає право голосу, можливість працевлаштування в державному секторі та участь у громадському житті без обмежень. Це не лише зміцнює їхній соціальний статус, а й сприяє активній участі в різних сферах суспільного життя. По-друге, процес натуралізації передбачає дотримання певних критеріїв, таких як знання мови, історії та культури приймаючої країни [5]. Це сприяє глибшому розумінню та прийняттю її цінностей, сприяючи адаптації мігрантів. По-третє, натуралізація може слугувати показником відкритості суспільства та його готовності приймати нових членів. Таке ставлення сприяє створенню позитивного образу мігрантів та зменшенню соціальних бар'єрів між корінним населенням та приїжджими. В узагальненому вигляді можна стверджувати, що натуралізація сприяє формуванню більш гармонійного, взаємопов'язаного суспільства, в якому різні культурні та етнічні групи мають можливість співіснувати на засадах рівності, взаємоповаги та співпраці.

Потенційні виклики та обмеження, що виникають у контексті натуралізації мігрантів, можуть мати глибокий вплив на інтеграційні процеси у приймаючому суспільстві [6, с. 141]. Зокрема, процес натуралізації, якщо він не регулюється та не підтримується належним чином, може призвести до численних непорозумінь і конфліктів. Одним із ключових викликів є стигматизація та дискримінація мігрантів.

Незважаючи на отримання громадянства, мігранти можуть зіткнутися з обмеженнями в соціальній мобільності через уявлення про них як про «інших», що може заважати їх повному включенню в суспільство. Крім того, вимоги до натуралізації можуть бути доволі високими, що робить процес отримання громадянства недоступним для певних груп мігрантів, особливо для тих, хто зіткнувся з економічними чи освітніми обмеженнями. Політичні кон'юнктури та урядова політика, що змінюється, також можуть створювати нестабільність у натуралізації, призводячи до невизначеності та непевності серед спільнот мігрантів [7, с. 299]. Також слід враховувати, що різні культурні й соціальні контексти мігрантів можуть вимагати додаткових зусиль для адаптації, а процес натуралізації сам по собі не гарантує автоматичної інтеграції. З огляду на вищезазначене розробка правильної стратегії натуралізації, що враховує як потреби мігрантів, так і інтереси приймаючого суспільства, є ключовою для підсилення соціальної згуртованості та гармонії між різними групами населення.

Висновки

Отже, натуралізація, яка є одним із ключових інструментів інтеграції мігрантів у суспільство приймаючої країни, відіграє визначальну роль у суспільно-політичних процесах. Через процес натуралізації мігранти отримують не лише громадянство, а й можливість активної участі в політичному житті, а також рівноправного доступу до соціальних благ і прав. З одного боку, успішна натуралізація може сприяти створенню більш гармонійного суспільства, де мігранти відчують себе частиною цілісної спільноти. З іншого – неправильно організований процес може викликати численні проблеми, серед яких стигматизація, дискримінація та відчуження мігрантів від суспільства.

Важливо визнати, що стратегії натуралізації повинні бути адаптовані до конкретного соціокультурного контексту країни. Оскільки кожна країна має свою унікальну історію міграції, культурні особливості та політичні реалії, підходи до натуралізації можуть і мають відрізнятися. Також слід враховувати, що надання громадянства не гарантує автоматичної інтеграції мігранта в суспільство. Для ефективної інтеграції необхідна комплексна стратегія, яка б включала освітні програми, культурний обмін та створення можливостей для економічного зростання та соціальної мобільності.

В умовах глобалізації та постійної мобільності населення питання натуралізації стає дедалі актуальнішим. Щоб відповісти на виклики сучасного світу, кожна країна повинна розробляти ефективні механізми, які б дозволяли мігрантам стати повноцінними членами суспільства, сприяючи таким чином соціальній згуртованості та стабільності.

Список бібліографічних посилань: 1. Сподинський О. О. Конституційно-правові підстави набуття та припинення громадянства в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльний аналіз : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 150 с. **2.** Савчин Г. Я., Боровікова В. С. Зміст права на громадянство: окремі аспекти. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 3. С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-3-20-27>. **3.** Толкачова І. А. Підстави набуття громадянства в Україні та інших країнах СНД. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 101–105. **4.** Левенець А. В. Інтеграція мігрантів в місцеве суспільство: український та зарубіжний досвід // 72-а наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 29 листопада – 1 грудня 2017 р.). Одеса : Фенікс, 2017. С. 91–94. **5.** Сподинський О. Володіння державною (офіційною) мовою як необхідна умова набуття громадянства: український та європейський досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 2. С. 169–172. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.29>. **6.** Хом'як А. Інтеграція мігрантів у європейські суспільства: інтеграційна політика та громадська думка. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 3 (43). С. 139–146. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195706](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195706). **7.** Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.

Надійшла до редакції 28.12.2023

Прийнята до опублікування 30.01.2024

Radchenko O. I., Zinchenko D. A. Naturalisation as a factor of migrants' inclusion in the socio-political processes of the host country

Naturalisation provides not only access to the full range of rights and opportunities that are due to citizens, but also contributes to the formation of a sense of belonging to the host country, which is an important factor in social cohesion. In the globalisation context, migration processes are of particular importance, as the growing number of migrants in many countries necessitates their effective integration. Naturalisation is one of the mechanisms that facilitates the involvement of migrants in the political life of the country, giving them the right to vote and the opportunity to participate in the formation of public policy. The article focuses on the challenges and obstacles that migrants may face during the naturalisation process, including legal barriers, cultural and linguistic differences. Overcoming these challenges is important to facilitate the full integration of migrants into society.

Based on an analysis of different naturalisation models, the paper examines how different countries approach the process of migrant inclusion. For example, some countries offer simplified naturalisation procedures for certain categories of migrants, while others require longer residence and demonstration of language and cultural proficiency. It is emphasised that naturalisation is a key factor in ensuring the harmonious integration of migrants into the socio-political

structures of the host country. This not only contributes to economic growth and social stability, but also paves the way for a more inclusive and multicultural society.

The importance of naturalisation for the political inclusion of migrants also lies in the strengthening of democratic institutions. Migrants who are naturalised as citizens have the opportunity to influence political decisions and elections, which contributes to the representation of diverse groups in political processes. This, in turn, leads to fairer and more balanced governance that takes into account the interests of all segments of society, including migrants. In addition, naturalisation promotes social cohesion, as migrants who become full citizens often feel more responsible for the welfare of the host country. This can stimulate greater volunteer and civic engagement, which is important for the development of a strong and cohesive society. The naturalisation process also has economic benefits.

Key words: migration, responsibility, social aspects, legal aspects, specificity, society, socio-political measures, equal access, integration, naturalisation.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 342:343:347

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.07>

Олена Геннадіївна Юшкевич,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,
e-mail: el.iushkevich@gmail.com

**ЗЛОВЖИВАННЯ БАТЬКІВСЬКИМИ ПРАВАМИ:
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ФОРМИ ТА ВИДИ**

Надано авторське бачення наукового та законодавчого вирішення проблеми зловживання батьківськими правами. Окрему увагу приділено дослідженню наукових підходів, національного законодавства та судової практики щодо закріплення і використання терміна «зловживання батьківськими правами». Сформульовано авторське визначення поняття «зловживання батьківськими правами». Запропоновано класифікувати форми та види зловживання батьківськими правами за такими критеріями: переліком батьківських прав у законодавстві, змістом сімейних відносин, формою сім'ї. Розроблено конкретні пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства.

Ключові слова: зловживання правом, батьківські права, дитина, юридична відповідальність, завдання шкоди.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблема зловживання батьківськими правами притаманна кожному суспільству будь-якої країни, оскільки як під час вирішення буденних справ, так і під час конфліктних ситуацій батьки здебільшого ігнорують права та інтереси своєї дитини, забуваючи, що дитина є суб'єктом правовідносин, має право на висловлення своєї думки, потребує батьківської уваги і турботи.

В Україні нині триває дискусія серед науковців із цивільного, сімейного, адміністративного та кримінального права щодо обґрунтування існування правової категорії «зловживання батьківськими правами» як форми зловживання правом та її законодавчого закріплення. Складність і ґрунтовність цих досліджень обумовлені тим, що цивільне та сімейне право визначають правовий статус батьків та

їхніх прав і обов'язків щодо особистих немайнових та майнових інтересів їхніх дітей, а в центрі уваги адміністративного і кримінального права – притягнення батьків за зловживання своїми правами, дії або бездіяльність на шкоду інтересам дітей до відповідного виду юридичної відповідальності.

У зв'язку із цим правова природа зловживання батьківськими правами у різних галузях права України потребує комплексного теоретичного дослідження для подальшого розвитку юридичних наук і вдосконалення законодавства.

Стан дослідження проблеми

Правове явище зловживання батьківськими правами знайшло своє висвітлення у працях багатьох українських науковців. Зокрема, на загальні питання щодо зловживання правом звертали увагу такі вчені, як Б. Карнаух, С. Осадчук, В. Резнікова, О. Рогач і Д. Тихомиров. Досвід законодавчого закріплення категорії «зловживання правом» вивчали О. Вдовичен, Х. Колінчук і М. Логвінова. Співвідношення категорій «зловживання правом» та «зловживання батьківськими правами» досліджували О. Оніщук і А. Самілік. Способам захисту прав та інтересів дитини від зловживання батьківськими правами присвячені праці Б. Левківського та В. Маковецької. Зловживання батьківськими правами як інститут зловживання суб'єктивними цивільними правами було предметом розгляду В. Кожевникової та Х. Колінчук. Окремо досліджувалися питання завдання моральної шкоди дитині й особливості відшкодування завданої моральної шкоди з боку батьків такими вченими, як В. Безштанько та Г. Резнік. Оскільки питання зловживання батьківськими правами завжди в центрі уваги науковців, сучасна юридична наука потребує постійного аналізу нових підходів і точок зору, які стосуються наукового осмислення цього правового явища. При цьому важливо окремо пропонувати зміни до чинного законодавства, які дозволять успішно впроваджувати новітні підходи у наукову діяльність і судову практику.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення форм і видів зловживань батьківськими правами з урахуванням наукових підходів, національного законодавства та судової практики. Для її досягнення необхідно вирішити такі *завдання*: розкрити сутність понять «зловживання правом», «зловживання батьківськими правами» та їх співвідношення; проаналізувати наукові погляди і законодавче закріплення правових явищ зловживання правом та зловживання батьківськими правами; на підставі судової практики навести конкретні судові рішення щодо видів зловживань батьківськими правами.

Наукова новизна дослідження

Окреслено сучасні підходи до розуміння правового явища зловживання батьківськими правами, на підставі чого виокремлено форми та види вказаного явища, які раніше не були предметом наукових досліджень. Проаналізовано судову практику щодо форм і видів зловживань батьківськими правами, яка становить засади подальшого розгляду справ стосовно виконання батьківських прав на шкоду дитині. Розроблено пропозиції внесення змін до чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу

Чинне законодавство регламентує рівні права й обов'язки батьків – матері та батька. При цьому права батьків (батьківські права) – це регламентовані законом можливості, що надаються матері та батькові для забезпечення ними за допомогою держави найкращих інтересів дитини, що враховує прийняття важливих рішень від імені дитини (до того, як вона досягне повноліття) та сприяння її розвитку (фізична та духовна опіка над дитиною, визначення шляху навчання, вибір релігії дитини, керування майном дитини); обов'язки батьків (батьківські обов'язки) – визначена законом необхідна поведінка матері та батька для забезпечення найкращих інтересів дитини¹.

Відповідно до Сімейного кодексу України (далі – СК України) до прав батьків належать виховання дитини, піклування про фізичний і духовний розвиток, визначення місця проживання дитини, управління майном (статті 12, 153, 154, 157, 160, 163, 168, 176, 177, 178, 179), до обов'язків батьків – піклуватися про здоров'я дитини, поважати гідність, зареєструвати народження дитини (статті 12, 143, 144, 150, 157, 177, 180, 198)². З цього переліку видно, що права батьків розглядаються у невід'ємному взаємозв'язку з їхніми обов'язками. Як зазначає Л. Красицька, у главі 13 СК України немає вичерпного переліку прав батьків, більшість із них розуміється та визначається за допомогою поняття «батьківські обов'язки» [1, с. 234].

Для позначення наведених вище прав і обов'язків матері та батька законодавство використовує відповідні поняття «батьківські права» та «батьківські обов'язки» (статті 155, 157, 242 СК України). В юридичній літературі можна знайти два підходи до вживання цих понять. Перший розмежовує права та обов'язки батьків, де під

¹ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 18.12.2023).

² Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 18.12.2023).

«батьківськими правами розуміються особисті та майнові права батьків стосовно своїх дітей, установлені законодавством з метою забезпечення виховання, розвитку та захисту прав та інтересів дитини» [2, с. 29; 3, с. 233]. У межах другого підходу права та обов'язки батьків об'єднуються поняттям «батьківські права» [4, с. 73].

Унаслідок різних обставин батьки, свідомо чи несвідомо, не виконують свої права та обов'язки, тим самим зловживають батьківськими правами та не виконуючи обов'язки щодо виховання дітей, по догляду за дитиною тощо. Відповідно порушується основний принцип здійснення прав і обов'язків батьків, закріплений ч. 2 ст. 155 СК України, ст. 203 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), а саме: «не можуть здійснюватися батьківські права всупереч інтересам дитини»¹ та «не може суперечити правам та інтересам дітей вочин, що вчиняється їх батьками»².

І в Цивільному кодексі України, і в Сімейному кодексі України відсутні визначення термінів «зловживання правом», що є загальним поняттям, та «зловживання батьківськими правами».

Щодо зловживання правом, то у ст. 13 ЦК України зазначено, що «при здійсненні цивільних прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. У разі зловживання правом суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом»³.

У науковій літературі під зловживанням правом розуміють використання свого права зі злими намірами; вид правопорушення [5, с. 120; 6; 7, с. 70]. Серед ознак зловживання правом виокремлюють: закріплення в законодавстві суб'єктивного права; непряме порушення норми права; недобросовісне здійснення суб'єктивного права завдання майнової та немайнової шкоди; умисне діяння (соціально шкідливий вчинок суб'єкта права) [5, с. 120, 8, с. 31].

Аналіз чинного законодавства щодо вживання терміна «зловживання батьківськими правами» дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, положення про зловживання з боку батьків регламентоване ст. 19 Конвенції про права дитини, де наголошується про заборону будь-яких зловживань «щодо дитини, у тому числі і сексуальні,

¹ Там само.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 18.12.2023).

³ Там само.

з боку матері та батька або особи, яка турбується про дитину»¹; у п. 1.7 Правил опіки та піклування від 26 травня 1999 р., що наразі не втратили чинності, вказано, що «органи опіки та піклування розглядають звернення дітей ... щодо зловживання батьківськими правами»²; у ст. 247 СК України регламентується «право неповнолітнього на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника»³.

По-друге, розглядаючи зловживання батьківськими правами крізь призму притягнення батьків до юридичної відповідальності, слід зазначити, що у СК України передбачена цивільно-правова відповідальність батьків – позбавлення їх батьківських прав⁴. Стаття 164 СК України визначає шість підстав позбавлення батьківських прав: «не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини»⁵. Але під час їх детального вивчення не зрозуміло, ці підстави стосуються батьківських прав чи батьківських обов'язків. Зауважимо, що чинне законодавство не закріплює чітких переліків батьківських прав та батьківських обов'язків.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не містить окремої статті про зловживання батьківськими правами, але можна говорити про адміністративну відповідальність батьків за «вчинення домашнього насильства» (ст. 173-2), «порушення правил перевезення дітей» (ст. 121), «доведення неповнолітнього батьками неповнолітнього до стану сп'яніння» (ст. 180), «порушення встановленого законом порядку перебування неповнолітнього у

¹ Конвенція про права дитини : від 20.11.1989 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 18.12.2023).

² Правила опіки та піклування : затв. наказом Держ. комітету України у справах сім'ї та молоді, М-ва освіти України, МОЗ України, М-ва праці та соц. політики України від 26.05.1999 № 34/166/131/88 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99> (дата звернення: 18.12.2023).

³ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 18.12.2023).

⁴ Там само.

⁵ Там само.

зкладах у сфері розваг, громадського харчування» (ст. 180-1), «несплата аліментів» (ст. 183-1), «невиконання батьківських обов'язків щодо виховання дітей» (ст. 184)¹.

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) також не містить окремої статті щодо зловживання батьківськими правами, але передбачає кримінальну відповідальність за «злісне невиконання батьками обов'язків по догляду за неповнолітнім, що може спричинити тяжкі наслідки» (ст. 166) та «зловживання опікунськими правами» (ст. 167)². Доречно зазначити, що під зловживанням опікунськими правами розуміється «використання з корисливою метою на шкоду неповнолітньому опіки чи піклування»³.

По-третє, не можна оминати увагою той факт, що з позиції цивільного права інтереси дитини – це особисті немайнові та майнові права й інтереси. СК України містить окремі глави щодо особистих немайнових прав і обов'язків батьків (глава 13) та майнових прав і обов'язків батьків (глава 14), зі змісту яких можна припустити можливі зловживання правами з боку батьків⁴. Натомість положення КК України визначають кримінальну відповідальність за зловживання батьками особистими немайновими правами і обов'язками (ст. 166)⁵, проте окремої статті щодо зловживання батьками майновими правами і обов'язками немає.

Використовуючи наведені вище поняття й ознаки зловживання правом, вчені в галузі сімейного права розглядають під зловживанням батьківськими правами «різновид протиправної активної дії, використання прав батьків на шкоду дитині, її вихованню та розвитку», «здійснення батьками або особами, що їх замінюють, визначених законом суб'єктивних прав у межах закону, однак всупереч їх призначенню та інтересам дитини, а тому на шкоду дитині» [2, с. 57]; «недотримання меж і принципів здійснення батьківських прав у певних ситуаціях», «здійснення батьківських прав всупереч інтересам

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 18.12.2023).

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.12.2023).

³ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 18.12.2023).

⁴ Там само.

⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.12.2023).

дитини»; «протиправні винні дії батьків, що полягають у використанні своїх суб'єктивних прав усупереч інтересам дитини, у результаті чого заподіюється шкода фізичному, психічному або моральному розвитку дитини» [9, с. 466].

На думку М. Логвінової, зловживання батьківськими правами має різні вияви, зокрема «у вигляді перешкод до покращення умов життя, виховання дитини, її навчання, участі в громадському житті; в примушуванні до вчинення асоціальних вчинків; у застосуванні антипедагогічних заходів покарання; у свідомому формуванні у дитини негативного ставлення до суспільно значущих цінностей» [10, с. 85]. Підтримуючи наведене, доповнимо його думкою Б. Левківського, який наголошує на важливості мети, з якою батьки «вчиняють або утримуються від вчинення юридично необхідних (можливих) дій» [11], оскільки в разі відсутності мети завдати шкоди дитині говорити про зловживання батьківськими правами не можна.

Л. Красицька акцентує увагу, що «у доктрині права найчастіше виокремлюють дві форми зловживання правом: зловживання правом, здійснене без наміру спричинити шкоду іншій особі, але об'єктивно така шкода спричиняється; зловживання правом, здійснене у формі дії, яка здійснюється виключно з метою спричинити шкоду іншій особі (шкани)» [1]. У свою чергу «кожна із зазначених форм зловживання правом може бути поділена на види і підвиди залежно від за собу зловживання, тобто від виду суб'єктивного права або правомочності як елемента правоздатності, якими зловживають» [12, с. 59].

Аналіз юридичної літератури, законодавства та судової практики дозволив систематизувати випадки зловживання батьківськими правами на певні форми і види, які містять у собі різноманітні негативні дії з боку батьків, що порушують права, інтереси та благополуччя дитини. Зокрема:

1) жорстоке поводження з дитиною: «будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою шантажу чи уразливого стану дитини, з використанням обману»¹. Наприклад, постановою Дніпровського районного суду м. Києва від 12 грудня 2023 р.²

¹ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 18.12.2023).

² Постанова Дніпровського районного суду м. Києва від 12.12.2023 : справа № 755/17848/23, провадження № 3/755/8032/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115673642> (дата звернення: 18.12.2023).

у справі № 755/17848/23 батька притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства психологічного та фізичного характеру стосовно доньки, а саме він словесно ображав нецензурною лайкою, тобто погрожував фізичною розправою, внаслідок чого була завдана шкода психологічному та фізичному здоров'ю дитини;

2) ігнорування основних потреб: харчування (надання дитині недостатньої або незбалансованої їжі; відмова в наданні різноманітних продуктів та нехтування дієтою, необхідною для здоров'я дитини); медична допомога (відмова від вчасної медичної допомоги при захворюванні чи травмі; ігнорування рекомендацій лікаря щодо лікування або профілактики захворювань); освіта (відсутність уваги до освітніх потреб дитини, наприклад відсутність підтримки у навчанні чи відсутність доступу до освітніх ресурсів; відмова в оплаті або забезпеченні освітніх можливостей, які важливі для розвитку дитини); безпека та захист (недостатні умови проживання, які ставлять під загрозу безпеку та здоров'я дитини; ігнорування заходів безпеки або відмова від надання захисту від шкідливих впливів навколишнього середовища); соціальне спілкування (відсутність уваги та сприяння соціальному розвитку дитини, зокрема відмова у взаємодії з однолітками та іншими людьми; відсутність можливостей для розвитку соціальних навичок та взаємодії); надання дитині імені всупереч її інтересам (наприклад, імена Ахілес, Принц, Куонг Кіонг, Феліція, Мальвіна, Імперія) [13]. Наприклад, постановою Глибочького районного суду Чернівецької області від 10 серпня 2020 р. у справі № 715/1715/20 батька притягнуто до адміністративної відповідальності за ухилення від виконання батьківських обов'язків щодо забезпечення належного виховання своїх неповнолітніх дітей, а саме він не дбав про здоров'я своїх неповнолітніх дітей, крім цього діти під час карантину ходили без нагляду селом¹;

3) навмисне сприяння конфлікту між батьками: залучення дитини до конфліктів між батьками або використання її як інструменту в розбіжностях; спроби унеможливити або обмежити зв'язок дитини з іншим із батьків під час розлучення; якщо один із батьків, який проживає з дитиною, подає позов з метою виключити іншого з батьків з участі у правочині з розпорядження нерухомим майном дитини; незаконна відмова одного з батьків у наданні дозволу на виїзд неповнолітнього за межі України; обмеження можливості одному з

¹ Постанова Глибочького районного суду Чернівецької області від 10.08.2020 : справа № 715/1715/20, провадження № 3/715/840/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90900137> (дата звернення: 18.12.2023).

розведених батьків спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні при відсутності негативного впливу на нормальний розвиток дитини (ст. 157 СК України); зміна одним з батьків, з яким проживала малолітня дитина, місця її проживання без згоди другого з батьків (самочинно). Наприклад, рішенням Соснівського районного суду м. Черкаси від 4 грудня 2023 р. у справі № 712/11241/21 зобов'язано «матері не чинити перешкоди батьку у спілкуванні із сином та визначити способи участі у вихованні та спілкуванні з дитиною. Надати матері та батьку можливість зміни способу участі у вихованні батьком дитини, в тому числі часу та місця побачень, – за взаємною згодою та врахуванням інтересів дитини. У випадку відсутності взаємної згоди керуватись вищевказаним графіком»¹;

4) примусове (маніпуляційне) залучення до неприпустимих дій: участь у секті, діяльність якої є релігійною, що небезпечно для психічного здоров'я дитини; вживання алкогольних напоїв та тютюнопаління разом із дитиною. Наприклад, постановою Доманівського районного суду Миколаївської області від 12 вересня 2022 р. у справі № 475/507/22 батька притягнуто до адміністративної відповідальності за доведення до стану сп'яніння неповнолітнього шляхом спільного розпивання спиртних напоїв – горілки²;

5) експлуатація дитини: використання дитини в особистих інтересах або для отримання матеріальної вигоди – жебрацтво, фізичні навантаження – дитяча праця. Наприклад, постановою Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 28 листопада 2023 р. у справі № 183/11607/2 батька притягнуто до адміністративної відповідальності за його ухилення від виконання передбачених законодавством батьківських обов'язків щодо виховання свого малолітнього сина, який займався бродяжництвом та жебрацтвом на території м. Новомосковськ³;

6) маніпулювання винагородами та покаранням: використання обіцянок нагород або загроз покарання, щоб змусити дитину вчиняти

¹ Рішення Соснівського районного суду м. Черкаси від 04.12.2023 : справа № 712/11241/21, провадження № 2/712/744/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115607398> (дата звернення: 18.12.2023).

² Постанова Доманівського районного суду Миколаївської області від 12.09.2022 : справа № 475/507/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106230508> (дата звернення: 18.12.2023).

³ Постанова Дніпровського районного суду м. Києва від 28.11.2023 : справа № 183/11607/2, провадження № 3/183/7483/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115187882> (дата звернення: 18.12.2023).

дії, які вона не хоче виконувати; заборона батьками дитині відвідувати школу або брати участь у розвиваючих заняттях, таких як спорт, музика, танці та інші, або відсутність підтримки для її бажання займатися ними, створюють умови, які утруднюють або перешкоджають вільному доступу дитини до цих видів діяльності; негативний вплив батьків, що виражається у примусовому залученні дитини до різних занять, таких як музика чи спорт, навіть тоді, коли це суперечить її власним бажанням, із загрозою застосування покарання (враховуючи фізичне або інше, пов'язане з обмеженнями та заборонами, таким як обмеження доступу до розважальних заходів чи користування комп'ютером); втручання у вибір дитини навчального закладу для здобуття освіти (заборона, тиск);

7) зловживання майновими батьківськими правами: незаконні витрати майна дитини (аліментів, пенсії; утримання інших дітей за кошти, що одержані від використання майна малолітньої дитини (ст. 178 СК України)).

Класифікувати зловживання батьківськими правами можна також за іншими критеріями: за змістом сімейних відносин – зловживання особистими немайновими та майновими батьківськими правами; за формою сім'ї – зловживання батьківськими правами батьками, що зареєстровані у шлюбі, перебувають у цивільному шлюбі або розлучені; за батьківськими правами, регламентованими СК України, – зловживання правом на виховання дитини; на піклування про здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток дитини; на навчання; на безперешкодне спілкування з дитиною; на самозахист неповнолітнього; на звернення до органів державної влади; на визначення місця проживання дитини; щодо користування, управління майном дитини.

У світлі наведеного вище вважаємо за необхідне внести зміни до таких законодавчих актів України.

1. Сімейний кодекс України:

– ч. 2 ст. 155 доповнити таким: «За зловживання батьківськими правами, тобто використання батьківських прав з корисливою метою на шкоду дитині, винні особи притягаються до юридичної відповідальності»;

– статтю 249 доповнити ч. 6 такого змісту: «За зловживання опікунськими правами, тобто використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду дитині або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування, винні особи притягаються до юридичної відповідальності».

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнити ст. 184-1 «Зловживання батьківськими правами» такого змісту: «Зловживання батьківськими правами, тобто використання батьківських прав з корисливою метою на шкоду дитині, тягне за собою

попередження або накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

3. Статтю 166 «Злісне невиконання батьківських прав та батьківських обов'язків, прав та обов'язків опікуна, піклувальника» Кримінального кодексу України викласти в такій редакції: «Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом прав та обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки, карається обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що існування такого правового явища, як зловживання батьківськими правами, вказує на шкідливе використання батьками своїх прав. Зловживання батьківськими правами відбувається щодня і має серйозні наслідки для благополуччя дітей. Ця тема має бути постійно в центрі уваги науковців та правозастосувачів.

Аналіз законодавства дає змогу констатувати відсутність законодавчого закріплення поняття «зловживання батьківськими правами», чіткого переліку батьківських прав та відповідної відповідальності батьків за їх порушення.

Дослідження наукових праць дає змогу проаналізувати основні точки зору щодо зловживання батьківськими правами. Кожен науковець розкриває правову природу та ознаки цього правового явища під певним кутом.

Чимало думок щодо різноманіття форм і видів зловживання батьківськими правами. На наш погляд, на сьогодні класифікувати форми та види зловживання батьківськими правами можна за різними критеріями: за переліком батьківських прав у законодавстві, за змістом сімейних відносин, за формою сім'ї.

У зв'язку із вищенаведеним пропонуємо, по-перше, визначити зловживання батьківськими правами як використання батьківських прав з корисливою метою на шкоду дитині; по-друге, науковцям дійти спільної думки щодо необхідності введення поняття «зловживання батьківськими правами» в науку, правозастосування, визначення форм та видів зловживання батьківськими правами; по-третє, внести зміни до таких законодавчих актів України, як Сімейний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс України, щодо встановлення юридичної відповідальності за зловживання батьками своїми правами.

Список бібліографічних посилань: 1. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав дітей і батьків : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 496 с. 2. Оніщук О. Поняття та ознаки зловживання батьківськими правами. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 56–61. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.11>. 3. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с. 4. Колінчук Х. Г. Зловживання батьківськими правами в контексті інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90. С. 72–75. 5. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : Алерта ; КНТ ; Центр учб. літ., 2008. 184 с. 6. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–35. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>. 7. Осадчук С. С., Осадчук Н. Ю. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 68–77. 8. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35. 9. Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с. 10. Логвінова М. В. Зловживання батьківськими правами: постановка проблеми // Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 23 квіт. 2010 р.). Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2010. С. 82–86. 11. Левківський Б. К. Способи захисту прав та інтересів дитини від зловживання батьківськими правами. *Приватне право і підприємництво*. 2017. Вип. 17. С. 73–78. 12. Губар О. Еволюція вчення про неприпустимість зловживання правом у вітчизняній доктрині цивільного права. *Юридична Україна*. 2011. № 6. С. 54–61. 13. Загородня І. Куонг Кионг та Імперія: у Мін'юсті назвали найнезвичніші імена, які давали дітям у 2021 році // ТСН : сайт. 17.07.2021. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/kuong-kiong-ta-impuyeriya-u-min-yusti-nazvali-naunezvichnishi-imena-yaki-davali-dityam-u-2021-roci-1826905.html> (дата звернення: 18.12.2023).

Надійшла до редколегії 21.12.2023

Прийнята до опублікування 28.01.2024

Yushkevych O. G. Abuse of parental rights: general characteristics, forms, and types

The article is dedicated to the author's perspective on the scientific and legislative resolution of the issue of abuse of parental rights. Special attention is given to the exploration of scientific approaches, national legislation, and judicial practice regarding the definition and use of the term "abuse of parental rights".

The main viewpoints of scholars on the definition of the concept of “abuse of parental rights” are examined. The conclusion is drawn that each scholar reveals the legal nature and characteristics of this legal phenomenon from a specific angle.

It is noted that Ukrainian legislation lacks the definition of “abuse of parental rights”, a clear list of parental rights, and the responsibility of parents for causing harm to the child while exercising their rights.

The author formulates their own definition of “abuse of parental rights” as the use of parental rights for a selfish purpose to the detriment of the child.

Considering the diversity of opinions on the forms and types of abuse of parental rights, a classification is proposed based on criteria such as the list of parental rights in legislation, the content of family relations, and the form of the family.

In order to protect the rights and interests of children from the abuse of parental rights, the author suggests enshrining in the Family Code of Ukraine, as well as establishing corresponding sanctions for such unlawful behavior. Depending on the nature and consequences of such behavior for the child, the author proposes to determine the level of responsibility.

Concrete proposals for amending current legislation are developed. Specifically, changes are suggested to Ukrainian legislative acts such as the Family Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, and the Criminal Code of Ukraine to establish legal responsibility for parental abuse of rights.

Keywords: abuse of rights, parental rights, child, legal responsibility, causing harm.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.08>

Юлія Владиславівна Бухарева,

*Харківський національний університету внутрішніх справ
(аспірантка);*

<https://orcid.org/0009-0007-0946-2091>

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ПОРУШЕННЯМ МИТНИХ ПРАВИЛ
ДЕРЖАВНОЮ МИТНОЮ СЛУЖБОЮ УКРАЇНИ**

Адміністративно-правовому регулюванню відводиться важливе місце в системі протидії порушенням митних правил. Застосування адміністративно-правових засобів дозволяє ефективно реагувати на порушення митних норм, сприяючи дотриманню встановлених правил та забезпечуючи належний рівень відповідальності. Наголошено, що з урахуванням змін у сучасних умовах торгівлі та економіки важливо постійно оновлювати й удосконалювати законодавство у сфері митної справи, щоб забезпечити ефективну та справедливую систему митного контролю.

Ключові слова: правові засади, протидія, порушення митних правил, Державна митна служба України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Митні правила та правові засади протидії порушенням митних правил є важливою складовою економічної безпеки країни та міжнародної торгівлі. В Україні контроль за виконанням цих правил покладено на Державну митну службу України, яка є органом, відповідальним за митний контроль, забезпечення безпеки й захисту економічних інтересів держави. Державна митна служба України відіграє ключову роль у забезпеченні митної безпеки та додержанні митних правил. Її функції та повноваження визначені правовими нормами, спрямованими на забезпечення ефективного функціонування митної системи та захисту економічних інтересів країни. З'ясування сутності таких правових норм, перегляд положень вітчизняного законодавства в цій сфері набуває особливої актуальності у світлі формування глобального економічного середовища.

Стан дослідження проблеми

У вітчизняній науковій думці чимало дослідників приділяли увагу окремим проблемним аспектам адміністративно-правових засад

функціонування вітчизняних митних органів. Зокрема, до цієї проблематики звертались В. Б. Авер'янов, І. В. Арістова, О. І. Безпалова, К. І. Беляков, Ю. П. Битяк, А. О. Брачук, В. В. Галуцько, В. М. Гаращук, О. П. Гетьманець, Є. А. Гетьман, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, Ю. М. Дьомін, С. В. Ківалов, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Ю. Д. Кунєв, К. Б. Левченко, О. А. Мосякіна, О. М. Музичук, В. В. Сокурєнко та ін. Утім, попри чималу кількість наукових здобутків, учені фактично поза своєю увагою залишили проблемні питання правових засад протидії порушенням митних правил Державною митною службою України.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити сутність правових засад протидії порушенням митних правил Державною митною службою України. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: встановити систему правових засад протидії порушенням митних правил Державною митною службою України; визначити місце адміністративно-правового регулювання в системі протидії порушенням митних норм і процедур; опрацювати пропозиції щодо вдосконалення митного законодавства.

Наукова новизна дослідження

Розвинене унікальне розуміння пропозицій щодо вдосконалення правових засад протидії порушенням митних правил Державною митною службою України.

Виклад основного матеріалу

Система правових засад протидії порушенням митних правил дозволяє встановлювати, застосовувати та регулювати митні правила відповідно до законодавчих норм, забезпечуючи додержання законності та здійснення митного контролю в межах встановлених норм і процедур [1, с. 36].

Пропонуємо здійснити більш детальний розгляд вищевказаних правових засад за їхньою юридичною силою. Так, Конституція України має найвищу юридичну силу, тоді як закони, постанови та інші нормативно-правові акти створюють правову базу для регулювання конкретних аспектів митної діяльності. Конституція України є Основним Законом, який визначає права й обов'язки громадян, а також принципи функціонування держави¹. Конституція, за словами Н. В. Москальця, встановлює пріоритет прав людини і громадянина, а також засади взаємодії органів влади в митних питаннях [2].

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 15.02.2024).

Митний кодекс України визначає загальні принципи митної системи України, встановлює правила та процедури митного контролю, механізми застосування санкцій за порушення митних правил, визначає відповідальність за недодержання митних вимог¹.

Закон України «Про митний тариф України» від 19 жовтня 2022 року визначає правові й організаційні засади діяльності митних органів, встановлює правила ввезення та вивезення товарів через митний кордон України, регламентує митні ставки і митні пільги².

Кабінет Міністрів України ухвалює постанови, які конкретизують аспекти митної діяльності, встановлюють порядок декларування товарів, митні процедури тощо³.

Україна дотримується умов міжнародних договорів у сфері митної діяльності, що має важливе значення для формування та регулювання митних правил на національному рівні⁴.

Задля більш глибокого розуміння сутності правових засад, що встановлюють відповідальність за порушення митних правил, важливо

¹ Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 15.02.2024).

² Про митний тариф України : Закон України від 19.10.2022 № 2697-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-20> (дата звернення: 15.02.2024).

³ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань митного контролю і митного оформлення : постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.2023 № 47 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47-2023-п> (дата звернення: 15.02.2024); Про внесення зміни в додаток 1 до постанови Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2014 р. № 85 : постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2023 № 1200 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1200-2023-п> (дата звернення: 15.02.2024).

⁴ Протокол між Державною митною службою України та Міністром Фінансів Республіки Польща про засвідчення документів при перевезенні товарів автомобільним транспортом в пунктах пропуску для автомобільного сполучення : від 14.04.2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_051 (дата звернення: 15.02.2024); Протокол між Державною митною службою України та Митним Директоратом Словацької Республіки про організацію обміну попередньою інформацією товари та транспортні засоби, що переміщуються через державний кордон України і Словацької Республіки : від 18.09.2009 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_082 (дата звернення: 15.02.2024); Протокол між Державною митною службою України та Митною і Фінансовою Охороною Угорської Республіки про співробітництво в галузі контролю митної вартості товарів, які переміщуються через митний кордон України та Угорської Республіки : від 08.12.2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_047 (дата звернення: 15.02.2024).

зауважити, що перехід України до ринкової економіки, лібералізація та активізація зовнішньоекономічних зв'язків, посилення міграції спричинили появу нових процесів, які часом мають негативні наслідки. За словами С. О. Баранова, до таких наслідків належить, зокрема, зростання рівня економічної злочинності, яка перешкоджає розвитку виробництва, поглинає інвестиційні ресурси, стимулює інфляцію, зменшує надходження до державного бюджету [3, с. 12].

Серед економічних злочинів найбільшу загрозу розвитку економіки становить порушення митних правил, зокрема контрабанда. Проте боротьба з указаними правопорушеннями ведеться правоохоронними органами за допомогою кримінально-правових методів недостатньо ефективно через складність, суперечливість і нестабільність митного законодавства, до якого потрібно звертатися при застосуванні бланкетних норм статей 201 та 305 Кримінального кодексу України¹, якими передбачена відповідальність за цей злочин, а також недостатність відповідних наукових розробок.

Порушення митних правил є найбільш поширеним видом правопорушень у галузі митної справи, а механізм запобігання та протидії ним набуває своєї актуальності в процесі формування України як правової, соціальної держави. Процес здійснення комплексної боротьби із зазначеними деліктами в митній сфері є необхідною умовою інтеграції нашої країни до європейського простору.

У митній сфері має місце кримінальна й адміністративна відповідальність. Настання адміністративної відповідальності за порушення митних правил передбачене положеннями Митного кодексу України, однак адміністративна відповідальність за такі порушення настає тільки в тому разі, якщо ці правопорушення спричиняють настання кримінальної відповідальності.

Аналіз кримінальної та адміністративної відповідальності дозволяє стверджувати про наявність між ними схожих елементів, що зумовлено належністю до однієї суспільно-правової категорії – юридична відповідальність. Водночас адміністративна відповідальність має низку специфічних підстав, які й відрізняють її від кримінальної. Так, нормативною підставою кримінальної відповідальності є склад кримінального правопорушення, передбачений відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, у той час як настання адміністративної відповідальності передбачене Кодексом України про адміністративні правопорушення та низкою інших нормативно-правових актів. Зокрема, згідно із ч. 5 ст. 2 Кодексу

¹Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.02.2024).

України про адміністративні правопорушення «питання щодо адміністративної відповідальності за порушення митних правил регулюються Митним кодексом України»¹.

Фактичною підставою настання адміністративної відповідальності є вчинення особою адміністративного правопорушення (проступку), при цьому до кримінальної відповідальності особа притягається виключно в разі вчинення кримінально караного діяння. Як слушно із цього приводу зазначає П. І. Лютіков, «варто визначити те, які саме складі адміністративних проступків мають безпосереднє відношення до публічного адміністрування, а отже, і пов'язані з адміністративним правом. Це питання істотно актуалізується з введенням нового інституту – інституту кримінальних проступків, які фактично разом із дисциплінарними та адміністративними проступками, цивільними деліктами та злочинами утворюють модифіковану систему правопорушень» [4, с. 266].

Численні наукові дослідження мають доволі важливе теоретико-прикладне значення для розвитку нормативно-правової бази регулювання відповідальності за порушення митних правил, проте вони не вирішують питання підвищення дієвості адміністративно-правового та кримінально-правового механізму запобігання та протидії порушенням митних правил. Поряд із значними досягненнями у сфері протидії правопорушенням у митній сфері не всі завдання є вирішеними. Сучасні наукові дослідження проблем запобігання та протидії порушенням митних правил є фрагментарними.

Із практичної точки зору позитивним кроком влади в боротьбі з митними правопорушеннями, а саме контрабандою як одним із головних видів порушення митних правил, є внесення Законопроекту № 5420 від 23 квітня 2021 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо криміналізації контрабанди товарів та підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів»². На думку В. О. Допілки, у такому вигляді цей законопроект не вирішує проблеми на митниці, а створює додатковий тиск на законослухняних підприємців,

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 15.02.2024).

² Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо криміналізації контрабанди товарів та підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів : від 23.04.2021 № 5420 / ініціатор В. О. Зеленський // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71756 (дата звернення: 15.02.2024).

оскільки проблема боротьби з контрабандою не у відсутності відповідальності, а у відсутності реальних розслідувань та покарань [5, с. 192].

Вище нами вже було зазначено, що митні правила та їх виконання в Україні посідають важливе місце в державній політиці. Так само маємо наголосити на тому, що адміністративно-правове регулювання, на якому ґрунтуються ці правила, є необхідним елементом у системі протидії порушенням митних норм та процедур. Державна митна служба України відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування митної системи країни та контролю за виконанням митних правил.

Одним з основних аспектів цієї системи є адміністративна відповідальність за порушення митних правил. Для забезпечення відповідності законодавства й ефективного контролю за його дотриманням Державна митна служба України встановлює низку правових норм і механізмів.

Адміністративно-правове регулювання в митній справі відіграє важливу роль у забезпеченні дотримання митних правил та процедур. Воно сприяє підтримці законності та порядку в міжнародній торгівлі, а також є одним із ключових інструментів у боротьбі з контрабандою та іншими порушеннями митних норм. Державна митна служба України продовжує вдосконалювати цю систему для більш ефективного контролю та забезпечення дотримання митних правил в Україні.

Вважаємо, що розгляд питання ролі адміністративно-правового регулювання у правових засадах протидії порушенням митних правил не може обійтись без авторської розвідки останніх реформ та ініціатив у сфері адміністративно-правового регулювання митних правил в Україні.

Останнім часом важливим етапом стала ініціатива щодо впровадження сучасних технологій у діяльність митниці. Це передбачає розвиток цифрових інструментів для забезпечення більшої прозорості й ефективності митних процедур. Електронне декларування, онлайн-сервіси для митних декларацій та швидкий обмін даними між різними митницями стають основними пріоритетами для поліпшення роботи митниць. Також триває робота над удосконаленням правового поля у сфері корупції в митниці. Впровадження системи контролю та внутрішнього аудиту, посилення відповідальності посадових осіб за порушення митних норм – усе це спрямовано на зміцнення інституційної надійності та впевненості у правовому середовищі.

Наближення законодавства до європейських стандартів також є важливим напрямом. Гармонізація митного законодавства України з міжнародними стандартами допоможе спростити й уніфікувати процедури для учасників зовнішньоекономічної діяльності, зробить

український ринок більш доступним та привабливим для іноземних інвесторів.

Необхідність подальших реформ у сфері митного регулювання є важливою для підвищення конкурентоспроможності України на міжнародній арені. Вдосконалення адміністративно-правового поля є основною передумовою стабільності та розвитку країни шляхом забезпечення ефективного функціонування митної системи [6, с. 203].

Попри вже досягнуті успіхи, продовження реформ у напрямі уніфікації з міжнародними стандартами, більш жорстка боротьба з корупцією та підвищення відповідальності посадових осіб, а також спрощення митних процедур для підтримки бізнесу залишаються важливими завданнями на шляху подальшого розвитку митної системи країни.

Адміністративно-правове регулювання митних правил в Україні відіграє визначальну роль у створенні стабільного та прозорого середовища для здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Його постійне вдосконалення є необхідним для забезпечення конкурентоспроможності країни на міжнародній арені та підтримки розвитку всіх секторів економіки.

Із моменту набуття Україною незалежності управління митною справою стало однією з ключових складових економічного розвитку країни. Митний кодекс України відіграє важливу роль у правовому регулюванні цієї сфери. Його ухвалення було важливим кроком для створення ефективної системи митного контролю та боротьби з порушеннями митних правил.

Митний кодекс України є основним законодавчим актом, який регулює відносини у сфері митної діяльності. Він визначає порядок організації та здійснення митного контролю, встановлює права та обов'язки учасників зовнішньоекономічної діяльності, а також визначає механізми застосування заходів забезпечення митної безпеки. Митним кодексом України встановлюються правила, які спрямовані на запобігання порушенням митних норм. Це стосується як учасників зовнішньоекономічної діяльності, так і митних органів. Кодекс передбачає жорсткі вимоги до декларування товарів, проведення митного контролю та відповідальності за порушення митних правил. Завдяки Митному кодексу України зміцнюється правова база для боротьби з контрабандою, незаконним переміщенням товарів через кордон, ухиленням від сплати митних платежів та іншими порушеннями. Зокрема, він передбачає встановлення ефективних механізмів контролю за переміщенням товарів через митний кордон, що сприяє підвищенню безпеки країни та захисту її економічних інтересів.

Однак ефективне застосування Митного кодексу України потребує не лише наявності відповідних законодавчих норм, а й компетентних

і добросесних митних службовців, сучасної технічної бази та використання новітніх інструментів контролю. Недоліки в роботі митних органів, корупція та недостатнє використання інноваційних технологій можуть ускладнювати процеси забезпечення митної безпеки та боротьби з порушеннями митних правил. Ефективність правового регулювання протидії порушенням митних правил залежить і від системності заходів держави з удосконалення митної системи, забезпечення прозорості та відкритості в роботі митних органів, а також навчання і підтримки їх персоналу [7, с. 15].

Отже, Митний кодекс України є важливим інструментом у боротьбі з порушеннями митних правил, але для досягнення максимальної ефективності необхідне поєднання нормативно-правового регулювання із компетентними діями митних органів, які спрямовані на забезпечення митної безпеки та захист економічних інтересів країни.

Митний кодекс України є основоположним документом, який регулює весь спектр відносин, пов'язаних із перетином митного кордону України, увезенням, вивезенням і транзитом товарів, оподаткуванням зовнішньоекономічних операцій, контролем за їх виконанням та вжиттям заходів забезпечення митної безпеки. Основні принципи та норми Митного кодексу України спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку зовнішньої торгівлі, а також на запобігання порушенням митних правил.

Митний кодекс України містить низку важливих положень, що регулюють митні відносини. Один із ключових аспектів – це встановлення порядку митного контролю, який охоплює перевірку документів, що супроводжують товари, фізичний огляд та оцінку товарів. Такий контроль спрямований на забезпечення дотримання митних правил та запобігання контрабанді, незаконному переміщенню товарів.

Значна увага в Митному кодексі України приділяється визначенню прав та обов'язків учасників зовнішньоекономічної діяльності, які мають змогу оформлювати митні декларації, пред'являти необхідні документи, сплачувати митні платежі та виконувати інші вимоги, встановлені законодавством. Такий підхід сприяє створенню чітких правил для учасників зовнішньої торгівлі та спрощує процедури митного оформлення. Окрім цього, Митний кодекс України передбачає механізми захисту митних прав та інтересів держави. Він встановлює процедури розгляду скарг, апеляційних та інших адміністративних процедур, які дозволяють захищати права учасників зовнішньої торгівлі.

Необхідно зауважити, що ефективність Митного кодексу України залежить від його виконання та реалізації. Для досягнення максимальних результатів у боротьбі з порушеннями митних правил необхідним є поєднання правильного законодавчого підґрунтя з ефективною

діяльністю митних органів, високим рівнем технічного забезпечення та навчанням персоналу.

Митний кодекс України є важливим інструментом, що визначає межі регулювання зовнішньої торгівлі та митної діяльності країни. Його правові норми спрямовані на забезпечення чесності та прозорості в митних операціях, а також на захист економічних інтересів України. Впровадження й виконання його положень відіграють ключову роль у підтримці ефективності митної системи та боротьбі з порушеннями митних правил [8, с. 88]. Так, Митний кодекс України, безумовно, є ключовим документом для регулювання митних відносин. Він є головним законодавчим актом, що визначає порядок і правила митного контролю, обов'язки учасників зовнішньоекономічної діяльності та механізми захисту митних прав. Водночас саме завдяки Митному кодексу України здійснюється запобігання порушенням митних правил, адже він встановлює жорсткі правила для декларування товарів, контролю за їх переміщенням через кордон і відповідальність за порушення митних норм, що сприяє запобіганню контрабанді та незаконному переміщенню товарів. Крім того, Митний кодекс України виступає важливим інструментом захисту економічних інтересів країни та забезпечення митної безпеки, а також встановлює права й обов'язки учасників зовнішньої торгівлі, що спрощує процедури митного оформлення та здійснення митних операцій.

Чимало українських правників вважають, що чинне митне законодавство України потребує реформ і модернізації. Вони вказують на деякі його недоліки, серед яких складність процедур, недостатня прозорість, велика кількість адміністративних бар'єрів для бізнесу та високий рівень корупції в цій сфері. Законодавство часто вимагає уточнення та вдосконалення для того, щоб створити сприятливіші умови для бізнесу й забезпечити більшу прозорість і рівність перед законом. Багато експертів вважають, що спрощення процедур, зменшення бюрократії й підвищення контролю за дотриманням закону в митних питаннях можуть покращити ситуацію та стимулювати розвиток бізнесу в Україні [9, с. 44]. Зокрема, до кола проблемних аспектів ми можемо віднести спрощення митних процедур для підприємств, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, врегулювання митно-тарифної політики, а також зменшення бюрократичних перешкод у митному оформленні товарів.

Деякі правознавці вважають, що необхідно також змінити систему контролю і нагляду за митними процедурами з метою боротьби з корупцією та запобігання незаконним діям. Створення більш прозорої та ефективної системи моніторингу може сприяти покращенню ситуації в цій сфері. Також науковці активно працюють над

пропозиціями щодо вдосконалення митного законодавства, надаючи рекомендації щодо нових законів і положень, спрямованих на поліпшення умов для бізнесу та забезпечення дотримання закону в митній сфері.

Пропозиції українських правників стосуються вдосконалення механізмів розгляду скарг і спорів, пов'язаних з митними питаннями. Дослідники вважають, що ефективніша система розгляду апеляцій і скарг може забезпечити більшу справедливість та швидше вирішення спірних ситуацій. Крім того, науковці висловлюють думку про необхідність гармонізації українського митного законодавства з міжнародними стандартами, що сприятиме спрощенню процедур зовнішньої торгівлі й зробить український бізнес більш конкурентоспроможним на міжнародному ринку. Це процес, який вимагає комплексного підходу та взаємодії між правознавцями, державними органами і підприємствами з метою досягнення більш ефективної та прозорої системи митного регулювання [10, с. 327].

Висновки

На основі наведених вище думок вітчизняних правознавців нами було зроблено такі висновки щодо правових засад протидії Державною митною службою України порушенням митних правил та місця серед них норм адміністративно-правового регулювання.

Отже, спочатку маємо констатувати, що в Україні дійсно наявна ретельно розроблена система правових актів, спрямованих на запобігання та протидію порушенням митних правил. Вона охоплює конституційні норми, міжнародні угоди та внутрішні законодавчі акти, спрямовані на забезпечення ефективної митної діяльності та боротьбу з незаконними митними діями.

Адміністративно-правовому регулюванню відводиться важливе місце в системі протидії порушенням митних правил. Застосування адміністративно-правових засобів дозволяє ефективно реагувати на порушення митних норм, сприяючи дотриманню встановлених правил та забезпечуючи належний рівень відповідальності.

У зміцненні митного контролю та протидії порушенням митних правил важливу роль відіграє співпраця Державної митної служби України з іншими державними правоохоронними відомствами, а також взаємодія з іншими країнами на основі міжнародних договорів та угод, спрямованих на обмін інформацією та взаємну підтримку в боротьбі з незаконними митними діями.

З урахуванням змін у сучасних умовах торгівлі та економіки важливо постійно оновлювати й удосконалювати законодавство у сфері митної справи, щоб забезпечити ефективну та справедливую систему митного контролю.

Забезпечення відкритості і доступності інформації про митні правила та процедури є ключовим аспектом ефективного митного контролю. Прозорість не лише сприяє дотриманню правил, а й буде довіру до діяльності митних органів.

Ефективне адміністративно-правове регулювання повинно бути спрямоване не лише на покарання порушників, а й на захист прав та інтересів законослужняних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Забезпечення їх правового захисту є важливим елементом стабільного бізнес-середовища.

Урахування сучасних тенденцій розвитку технологій і використання інноваційних методів контролю може покращити ефективність митних процедур, а застосування електронних систем та аналітичних інструментів сприятиме швидкому виявленню порушень і підвищенню рівня безпеки.

Водночас зауважимо, що для успішного дотримання митних правил важливо надавати працівникам Державної митної служби відповідні знання та навички. Постійний професійний розвиток персоналу є запорукою ефективного функціонування вказаного митного органу.

Список бібліографічних посилань: 1. Палій А. А. *Форми і методи адміністративної діяльності щодо забезпечення митної безпеки в Україні* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 219 с. 2. Москалець Н. В. *Класифікація різновидів взаємодії конституційного суду України з органами державної влади в забезпеченні прав і свобод людини. Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 1. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=807> (дата звернення: 15.02.2024). 3. Баранов С. О. *Попередження адміністративних правопорушень, що посягають на митні відносини* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2001. 19 с. 4. *Митна справа* : підручник / за ред. П. І. Лютиков, С. Д. Герчаківський, О. Б. Дем'янюк та ін. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2014. 540 с. 5. Допілка В. О., Павловська І. Б. *Теоретико-правові засади відповідальності за порушення митних правил. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 67. С. 190–194. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.37>. 6. Братель С. Г. *Поняття та ознаки адміністративних процедур. Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Т. 2, вип. 1. С. 66–69. 7. Дорофеева Л. М. *Адміністративно-правове регулювання організації та діяльності митних органів в контексті євроінтеграційного вибору України* : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2019. 597 с. 8. Калініченко А. І. *Митна безпека як складова національної безпеки України. Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 14–18. 9. Кормич Б. А. *Митні режими як інститут митного права. Митна справа*. 2013. № 6. С. 86–92. 10. Мацюк В. *Державна фіскальна служба України як суб'єкт захисту економічних інтересів України в районі здійснення операції Об'єднаних*

сил // Захист економічних інтересів України в районах здійснення операції Об'єднаних сил : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ірпінь, 24 трав. 2019 р.) / за заг. ред. О. П. Рябченко. Ірпінь : НУДФСУ, 2019. С. 326–328.

Надійшла до редколегії 19.02.2024

Прийнята до опублікування 24.03.2024

Bukhariyeva Yu. V. Legal principles of countermeasures against violations of customs rules by the State Customs Service of Ukraine

The article emphasizes that Ukraine really has a carefully developed system of legal acts aimed at preventing and countering violations of customs rules. This includes constitutional norms, international agreements and domestic legislation aimed at ensuring effective customs activities and combating illegal customs activities.

It is noted that administrative and legal regulation has an important place in the system of combating violations of customs rules. The use of administrative and legal means allows to effectively respond to violations of customs regulations, promoting compliance with the established rules and ensuring the appropriate level of responsibility.

It is emphasised that, taking into account changes in modern conditions of trade and economy, it is important to update and improve legislation in the field of customs affairs constantly in order to ensure an effective and fair system of customs control.

It is determined that ensuring openness and availability of information about customs rules and procedures is a key aspect of effective customs control. High transparency contributes not only to compliance with the rules, but also builds trust in the activities of customs authorities.

Attention is focused on the fact that effective administrative and legal regulation should be aimed not only at punishing violators, but also at protecting the rights and interests of law-abiding subjects of foreign economic activity. Ensuring their legal protection is an important element of a stable business environment.

At the same time, it should be noted that in order to comply with customs regulations successfully, it is important to provide employees of the State Customs Service with the appropriate knowledge and skills. Continuous professional development of personnel is a guarantee of effective functioning of the specified customs body.

Key words: legal principles, opposition, violation of customs rules, State Customs Service of Ukraine.

УДК 342.951:351.82

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.09>

Валерій Станіславович Говоров,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра правоохоронної діяльності та поліційстики (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-8021-775X>,

e-mail: govorov_vs@ukr.net

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОПЛАТИ
ПРАЦІ ПОСАДОВИХ ОСІБ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ**

У статті звернено увагу, що чинне законодавство про місцеве самоврядування і службу в органах місцевого самоврядування містить цілу низку проблем у частині регламентації оплати праці посадових осіб цих органів публічної влади. Розглянуто наукові думки та пропозиції щодо усунення недоліків організаційно-правових засад матеріально-фінансової винагороди зазначених публічних службовців. З урахуванням дослідницьких позицій, а також майбутнього оновлення законодавства про службу в органах місцевого самоврядування запропоновано певні кроки щодо вдосконалення і розвитку оплати праці посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: *міське самоврядування, органи місцевого самоврядування, посадова особа місцевого самоврядування, заробітна плата, заохочення.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Одним із ключових інститутів публічного управління в сучасній демократичній, правовій державі є місцеве самоврядування, роль якого важко переоцінити. Демократизація та розвиток громадянського суспільства, вдосконалення механізму публічного управління, насамперед на регіональному та місцевому рівнях, неможливі без забезпечення належного функціонування місцевого самоврядування. О. Сергєєва цілком слушно наголошує, що місцеве самоврядування є неодмінною та вкрай важливою складовою будь-якої демократичної держави, воно, без сумніву, є фундаментом (базисом) на шляху формування, стимулювання та розвитку громадянської активності. З огляду на це, як справедливо зауважує дослідниця, муніципальне управління являє собою й має розглядатися не лише як складова публічної влади, а й передусім як запорука розвитку громадянського суспільства, як вельми важливий ресурс впливу на цей розвиток [1, с. 400]. Міське самоврядування, безумовно, є одним із ключових елементів демократії, без наявності якого доволі складно, якщо

взагалі можливо, говорити про високий ступінь зрілості й розвиненості громадянської ініціативи та громадянського суспільства як такого. Особливе значення інституту місцевого самоврядування, серед іншого, полягає в тому, що він є одним із найбільш ефективних інструментів стимулювання й підтримки громадянської активності на регіональному та місцевому (локальному) рівнях, її узгодження та спрямування в найбільш доцільне русло. Тобто місцеве самоврядування потрібне не просто для здійснення адміністративно-господарських завдань і функцій, а й для того, щоб забезпечувати єдність розрізнених громадянських позицій, акумулювати енергію громадянської активності сприяти її спрямуванню на досягнення суспільно значущих результатів [1, с. 405]. В Україні місцеве самоврядування гарантоване Конституцією і регламентується спеціальним законодавством, втім за більше ніж три десятиліття незалежності в нашій країні все ще не побудовані ефективні механізми організації і функціонування муніципального управління. На наявності цілої низки проблем у сфері місцевого самоврядування в Україні вже не перший рік наголошують дослідники та громадські діячі [2; 3; 4]. Слід погодитися із твердженням про те, що розбудова України як правової та демократичної держави вимагає неодмінного запровадження й всебічного розвитку інститутів місцевого самоврядування, які б повною мірою враховували вимоги та принципи такої держави. Безумовно, це є вкрай складним завданням, однак без якісного реформування місцевого самоврядування, без удосконалення ефективності та результативності процесів децентралізації неможливо забезпечити подолання негативних явищ і процесів в основних сферах суспільного життя територіальних громад і регіонів, ба більше, забезпечити реальне покращення соціально-економічного становища громадян, зміцнити гарантії їх громадського та культурного життя й розвитку. Передусім йдеться про необхідність формування ефективного, дієвого самоврядування, тобто такого самоврядування, інститути якого будуть спроможні з високим рівнем автономії вирішувати справи місцевого характеру й забезпечувати виконання своїх рішень власними зусиллями та ресурсами [5, с. 198]. Фахівці зауважують на тому, що зміна матриці управління державою нерозривно пов'язана зі зміною підходів до розуміння ролі й значення місцевого самоврядування, зі здійсненням реформування чинної системи самоврядування, що має передбачати розширення можливостей та посилення незалежності механізму муніципального управління [5, с. 198]. Справедливо буде зазначити, що й офіційна влада усвідомлює та визнає той факт, що стан місцевого самоврядування в нашій державі далекий від ідеального, а його засади (політико-правові, організаційно-управлінські тощо) потребують перегляду та суттєвого доопрацювання, про що,

зокрема, свідчать положення концептуального документа з питань реформування місцевого самоврядування, затвердженого ще у 2014 році українським Урядом¹.

Утім, попри те, що робота щодо реформування місцевого самоврядування ведеться вже не один рік, багато важливих проблемних питань все ще не віднайшли належного ані науково-теоретичного обґрунтування, ані нормативно-правового врегулювання. Висвітлити всі ці питання в межах однієї статті, звісно ж, не видається можливим, тому в поданому дослідженні будуть розглянуті лише деякі, найбільш критичні, на нашу думку, зокрема ті, що пов'язані з оплатою праці посадових осіб органів місцевого самоврядування. Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що саме від показників якості та рівня ефективності роботи персоналу органів місцевого самоврядування прямо й суттєво залежить стан і результативність муніципальної влади. Однак як дослідники, так і представники влади, опікуючись проблематикою місцевого самоврядування, доволі мало уваги приділяють питанням стимулювання праці та мотивації посадових осіб місцевого самоврядування.

Стан дослідження проблеми

Проблемні питання місцевого самоврядування вже багато років не втрачають своєї актуальності й привертають увагу багатьох дослідників із різних галузей права та публічного управління. Сьогодні існує ціла низка як ґрунтовних, комплексних монографічних досліджень з питань реформування місцевого самоврядування в Україні, так і наукових статей з окремих аспектів політичних, організаційно-правових, управлінських та інших засад здійснення муніципальної влади. Зокрема, цій проблематиці присвячували свої праці В. Антоненко, М. Баймуратов, В. Батанов, К. Волошина, В. Кравченко, В. Куйбіда, А. Лелечко, Ю. Мельчин, М. Примуш, О. Сергєєва, Н. Татарин, І. Щebetун та ін. Високо оцінюючи внесок названих дослідників у розробку проблематики організації та реалізації місцевого самоврядування в Україні, маємо зауважити, що питання оплати праці посадових осіб органів муніципальної влади в реаліях сьогодення висвітлені доволі поверхнево й фрагментарно.

Мета і завдання дослідження

З огляду на зазначене *метою* поданої статті є виокремлення важливих проблемних питань правового регулювання оплати праці

¹ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p> (дата звернення: 09.02.2024).

посадових осіб органів місцевого самоврядування та висвітлення їхнього змісту, окреслення можливих шляхів вирішення цих проблем. У зв'язку із цим планується вирішити такі *завдання*: розглянути наявний стан законодавчого регулювання оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування; з'ясувати проблеми, недолаки й перспективи подальшого вдосконалення механізму матеріально-фінансової винагороди посадових осіб місцевого самоврядування за виконання свої службово-трудових обов'язків.

Наукова новизна дослідження

Проведено дослідження чинних законодавчих засад, які визначають основи організації та здійснення публічного управління органами муніципальної влади, а також регламентують проходження служби в органах місцевого самоврядування, визначено певні проблеми нормативно-правової регламентації оплати праці посадових осіб органів місцевого самоврядування. Враховуючи майбутні зміни в українському законодавстві про службу в органах місцевого самоврядування та відповідні дослідницькі позиції з означеної проблематики, запропоновано певні кроки щодо вдосконалення засад оплати праці посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу

Згідно з Конституцією України право на місцеве самоврядування є невід'ємною та однією з базових юридичних можливостей членів територіальної громади (тобто жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста) самостійно вирішувати питання регіонального та (або) локального значення. Самоврядування (муніципальне управління) здійснюється громадянами – членами відповідних територіальних громад безпосередньо, а також через певні інститути публічного управління, як-от сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи¹. Принципи та інші найбільш важливі (основоположні) правові засади здійснення місцевого самоврядування, зокрема щодо організації й функціонування службово-управлінського механізму в органах муніципальної влади, визначаються законами України. Органи місцевого самоврядування за своїм статусом є юридичними особами, тобто вони є штучним утворенням, що не має власної свідомості та волі, відділеної від посадових осіб, які здійснюють завдання й функції, покладені на зазначені органи муніципальної влади. Згідно з положеннями українського законодавства посадова особа місцевого самоврядування – це

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.02.2024).

«особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету»¹. З огляду на викладене є очевидним, що стан функціонування органів місцевого самоврядування, ефективність і результативність здійснення ними свого суспільного призначення, своїх завдань, функцій і відповідних їм повноважень прямо залежить від якості й ефективності виконання посадовими особами органів місцевого самоврядування своїх службово-трудова функцій та обов'язків. Саме тому вкрай важливо дбати про якість кадрового складу і кадрового потенціалу органів муніципальної влади. Підтримка на високому рівні показників професійної діяльності вищезгаданих посадових осіб забезпечується за рахунок цілої низки умов і факторів політико-правового, організаційно-управлінського, фінансового, освітньо-виховного, науково-дослідного та іншого характеру. Серед інших інструментів впливу на професійну активність кадрового складу будь-якої організації, установи, підприємства, закладу є оплата праці.

Сьогодні існує багато визначень поняття «заробітна плата», зокрема й офіційне його тлумачення, тобто закріплене на законодавчому рівні. Заробітною платою є винагорода, обчислена зазвичай у грошовому виразі, яку відповідно до трудового договору роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Її розмір залежить від складності та умов роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства². Окрім цього визначення заробітної плати, закріпленого в чинному українському законодавстві, на сторінках спеціальної літератури (монографії, навчальні посібники та підручники, фахові періодичні видання) можна знайти цілу низку інших дослідницьких пропозицій і підходів щодо тлумачення цього поняття залежно від того, розглядається ця категорія в соціальному, економічному чи правовому контексті [6, с. 274; 7, с. 265]. Безпосередньо як правовий інститут заробітна плата є навіть не стільки самою винагородою, як такою, скільки системою матеріальних і процедурних відносин, що супроводжують і опосередковують виплату й отримання цієї винагороди, а також сукупністю законодавчих положень, котрі гарантують

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 09.02.2024).

² Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр> (дата звернення: 09.02.2024).

цю винагороду та врегульовують означені відносини. Як правовій категорії заробітній платі притаманні такі ознаки, які відображають і більш детально розкривають її сутнісний зміст і призначення: 1) регламентується доволі розгалуженою й багаторівневою системою нормативно-правових актів, що мають як централізований (закони України та підзаконні акти, ухвалені повноважними органами публічної влади), так і децентралізований характер (акти соціального партнерства, локальні правові документи, трудові договори); 2) це винагорода за виконання працівником трудової функції та інших трудових обов'язків за трудовим договором; 3) її розмір залежить від складності та умов роботи, що виконується, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці; 4) суб'єктами правовідносин з питань заробітної плати є працівник та роботодавець; 5) підставою для виплати заробітної плати є укладення трудового договору, розмір її визначається за наперед встановленими нормами й розцінками; 6) виплачується переважно в грошовому виразі; 7) не може бути меншою за встановлений у державі розмір мінімальної заробітної плати відповідно до закону; 8) виплачується здебільшого не рідше як двічі на місяць; 9) гарантована державою [8, с. 292; 9, с. 191–192]. Навіть не вдаючись до деталей різних науково-теоретичних позицій і підходів щодо визначення поняття «оплата праці» та (або) «заробітна плата», очевидним є те, що важливість інституту заробітної плати важко переоцінити, адже саме вона, як зауважують Н. Савкіна, С. Антонова й А. Клімова, належить до кола ключових і визначальних елементів ринку праці. Саме вона значною мірою впливає на показники професійного зростання та розвитку працівника, що є цілком зрозумілим з огляду на те, що головним стимулюючим фактором для працівника є рівень його життя і його родини, що зазвичай прямо залежать від рівня їхніх доходів, основою яких переважно є саме заробітна плата [10, с. 240]. Як елементу ринку праці та специфічному правовому інституту заробітній платі властиві певні функції, основоположними серед яких є такі: 1) відтворювальна, зміст якої полягає в тому, що заробітна плата виступає як засіб залучення людей до праці та, відповідно, відновлення й оновлення кадрових ресурсів; 2) стимулююча, яка полягає в тому, що рівень оплати праці залежить від показників якості, ефективності та результативності трудової діяльності; 3) регулююча, тобто заробітна плата виступає як засіб розподілу й перерозподілу кадрових ресурсів за регіонами країни, галузями економіки з урахуванням ринкової кон'юнктури; 4) соціальна, яка зводиться до забезпечення соціальної справедливості, однакової винагороди за однаковою працю [7, с. 265–266; 11, с. 22–24].

Усе вищевикладене щодо сутнісного змісту та ролі оплати праці є цілком справедливим і для сфери відносин публічної служби, зокрема

служби на посадах в органах місцевого самоврядування, адже цей специфічний різновид зайнятості також має оплатний характер, про що, власне, і свідчить визначення поняття «посадова особа місцевого самоврядування», закріплене в законах України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР¹ та «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року № 2493-III². Слід зауважити, що і в новому Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 2 травня 2023 року № 3077-IX, який поки що не набув чинності, також зазначається, що служба на посадах в органах муніципальної влади є оплачуваною. Зокрема, у цьому нормативно-правовому акті закріплено, що службовець місцевого самоврядування – це громадянин України, який обіймає посаду в органі місцевого самоврядування, одержує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету та виконує встановлені для цієї посади обов'язки, пов'язані з реалізацією завдань і функцій місцевого самоврядування щодо: а) підготовки проєктів актів органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб, організації виконання таких актів та контролю за їх виконанням; б) надання адміністративних послуг; в) управління комунальним майном, майном спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст; г) управління персоналом в органах місцевого самоврядування; д) здійснення інших завдань і функцій місцевого самоврядування, визначених законом³. Однак, на жаль, слід констатувати, що сьогодні заробітна плата посадових осіб місцевого самоврядування не виконує повною мірою всіх її вищезгаданих основних функцій через певні проблемні аспекти, зокрема правового характеру.

Передусім у контексті тематики поданої статті доцільно вести мову про правові гарантії оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування. Означені гарантії ми можемо класифікувати на загальні та спеціальні. Перші визначені в Конституції України, Кодексі законів про працю України⁴ та Законі України «Про оплату праці».

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 09.02.2024).

² Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 № 2493-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14> (дата звернення: 09.02.2024).

³ Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20> (дата звернення: 09.02.2024).

⁴ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 09.02.2024).

Роль цих нормативно-правових актів здебільшого полягає в тому, що вони закріплюють невід’ємне право посадових осіб органів місцевого самоврядування на винагороду за службово-трудова функції, які вони виконують, на рівні не нижче встановленого законом мінімуму. Мінімальна заробітна плата, яка являє собою встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці, є державною соціальною гарантією. Законодавчі вимоги щодо мінімальної заробітної плати є незаперечними й обов’язковими для виконання на всій території України всіма суб’єктами (незалежно від форм власності і господарювання), які використовують працю найманих працівників¹. Поряд із цим загальні нормативно-правові акти визначають основи організації системи оплати праці, а також захисту права працівників на оплату праці. Що ж стосується спеціальних гарантій оплати праці досліджуваної категорії публічних службовців, то вони закріплені в нормативно-правових актах, регулятивна дія яких стосується саме служби на посадах в органах місцевого самоврядування. Джерелами цих гарантій, зокрема, є вже вищезгадані закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001), а також підзаконні акти: постанови Кабінету Міністрів України «Про умови оплати праці працівників органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів» від 24 жовтня 1996 року № 1295² (сьогодні діє лише п. 3, в іншій частини вона втратила чинність) та «Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів» від 9 березня 2006 року № 268³. Однією із суттєвих проблем спеціальних законодавчих гарантій оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування є те, що вони регламентуються переважно на рівні підзаконних нормативно-правових актів, у той час як у вищенаведених спеціальних законах України закріплено лише декілька положень щодо того, що оплата праці здійснюється за

¹ Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр> (дата звернення: 09.02.2024).

² Про умови оплати праці працівників органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів : постанова Кабінету Міністрів України від 24.10.1996 № 1295 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-96-п> (дата звернення: 09.02.2024).

³ Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів : постанова Кабінету Міністрів України від 09.03.2006 № 268 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2006-п> (дата звернення: 09.02.2024).

рахунок місцевих бюджетів та її розмір має забезпечувати достатній життєвий рівень, а також норму про те, що умови оплати праці посадових осіб органів муніципального управління врегульовуються Кабінетом Міністрів України. Звичайно, підзаконні нормативно-правові акти існують саме для того, щоб конкретизувати, уточнювати та розвивати більш загальні положення законів. Крім того, підзаконна нормотворчість є більш гнучкою й дозволяє оперативніше реагувати на нагальні потреби та запити, однак практично повне переведення питань правової регламентації оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування на підзаконний рівень суттєво послаблює вищезгадані правові гарантії і певним чином робить посадових осіб місцевого самоврядування залежними від органів виконавчої влади. Переконані, що з метою зміцнення гарантії оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування необхідно всі основні питання щодо системи й механізму реалізації оплати праці, а також кола і змісту гарантії захисту зазначеними посадовими особами своїх прав і законних інтересів у цій сфері закріпити на рівні закону України. Слід зауважити, що це питання значною мірою має вирішити новий закон з питань проходження служби в органах муніципальної влади, в якому врегульовано цілу низку важливих аспектів оплати праці вищезазначених посадових осіб, зокрема його нормами регламентуються: загальні вимоги до оплати праці та її структура; схема посадових окладів службовців місцевого самоврядування; надбавки та преміальні виплати¹.

Також слід звернути увагу на проблему справедливості розподілу винагороди у сфері місцевого самоврядування. На цій обставині цілком справедливо акцентує увагу О. Бойко, яка зауважує: «Наразі в системі оплати праці в місцевому самоврядуванні є великі диспропорції в індивідуальних розмірах зарплати, що є, вочевидь, соціальною несправедливістю та, як зазначають експерти, порушує загальний принцип справедливості, на якому базуються системи оплати праці у європейських країнах. Окрім того, низька оплата праці є однією з причин корупції, низької якості публічних послуг та марнування публічних ресурсів. Особливо це є неприпустимим у дотаційних громадах. Є й інша проблема: розмір зарплати залежить від додаткових виплат, які встановлюються керівником, що створює ризик зниження лояльності працівника до своїх службових обов'язків і перетворення його/її на уповні залежного від волі “начальника”. І ці виплати подекуди складають до 300 % від окладу, що є алогічним та

¹ Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20> (дата звернення: 09.02.2024).

викликає суспільне обурення щодо встановлення надмірних виплат в умовах економічної кризи, режиму воєнного стану, потреби в економії бюджету для посилення обороноздатності. І це на тлі низьких зарплат в інших сферах» [12]. Очевидно, що така ситуація аж ніяк не сприяє належній мотивації і стимулюванню посадових осіб місцевого самоврядування до сумлінного, самовідданого, високопрофесійного виконання свої службових завдань, функцій і повноважень. Натомість вищезгадані диспропорції в оплаті праці зазначених посадовців і суттєва залежність її розміру від прихильного ставлення з боку керівництва створюють доволі сприятливі умови для процвітанню корупції, зловживань, так званого кумівства й інших протизаконних і суспільно шкідливих явищ, які руйнують механізм та авторитет муніципальної влади.

З огляду на зазначене необхідно переглянути підходи до системи оплати праці посадових осіб органів місцевого самоврядування. Зокрема, слід переглянути схему посадових окладів, запровадити прозору та зрозумілу систему преміювання, сформувані дієвий і справедливий механізм стимулювання й заохочення. Справедливо буде зауважити, що значні зрушення на цьому шляху вже зроблені, зокрема йдеться про вищезгаданий новий Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування», однак навіть у цьому доволі якісному нормативно-правовому акті є певні прогалини. По-перше, необхідно звернути увагу на ту обставину, що в Законі, як справедливо зазначають Н. Савкіна, С. Антонова й А. Клімова, відсутні будь-які вказівки щодо «верхньої межі» заробітної плати, що цілком може стати лазівкою для зловживань і маніпуляцій [10, с. 243]. Водночас масмо зауважити, що певним чином цю ситуацію виправляє те, що в означеному Законі передбачений свого роду громадський контроль за встановленням доплат і надбавок посадовим особам органів місцевого самоврядування. Зокрема, у ч. 6 ст. 46 Закону прямо закріплено: «Рішення про встановлення премії, доплати за додаткове навантаження, інших грошових виплат службовцям місцевого самоврядування з їх обґрунтуванням відповідно до статей 49 і 50 цього Закону оприлюднюються на офіційному веб-сайті відповідної ради не пізніше 10 календарних днів з дня прийняття відповідного рішення»¹. По-друге, на нашу думку, з метою забезпечення більш ефективного та дієвого стимулювання й заохочення посадових осіб органів місцевого самоврядування до високопрофесійної, самовідданого, сумлінної праці, до постійного професійного розвитку й самовдосконалення доцільно запровадити одноразові грошові виплати як одну із форм заохочення. Нині, чинний Закон України «Про службу в органах

¹ Там само.

місцевого самоврядування» взагалі не містить норм про заохочення, натомість це питання доволі змістовно врегульовано в новому Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування», однак серед форм заохочення в ньому не передбачені грошові виплати, хоча в цьому ж Законі йдеться про те, що частиною заробітної плати є й заохочувальні виплати¹. Встановлюючи грошову виплату як форму заохочення, вкрай важливо чітко визначити підстави та умови застосування такої відзнаки до посадовця, правом на її отримання повинен користуватися лише той службовець, який зробив суттєвий внесок у покращення роботи органів муніципальної влади, сприяв реальному вдосконаленню та розвитку організації і функціонування системи місцевого самоврядування, досягнув визначних результатів у професійній царині. Тобто таке заохочення має застосовуватися до тих посадовців, які показали насправді визначні результати у професійній сфері, а не за принципами наблизеності до керівництва чи наявності його прихильності або коли «дійшла черга» до службовця, якого ще не заохочували. Також вважаємо, що така форма заохочення не має застосовуватися до посадовців, які хоча й належним чином виконують свою роботу, втім не демонструють якихось суттєвих професійних досягнень. Звичайно, що навіть тривале, максимально якісне та сумлінне виконання посадовою особою місцевого самоврядування своїх службових обов'язків не може бути підставою для зазначеного заохочення, адже така належна праця є її службово-трудохим обов'язком, за який вона отримує основну заробітну плату.

Висновки

Резюмуючи вищевикладене, можемо констатувати, що чинне законодавство про місцеве самоврядування та службу в органах місцевого самоврядування, на жаль, повною мірою не забезпечує належної регламентації оплати праці посадових осіб органів місцевого самоврядування, що так само не сприяє зміцненню матеріально-фінансових гарантій для цієї категорії публічних службовців. Натомість наявність низки проблем, зокрема відсутність чіткості та змістовності нормативно-правової регламентації деяких аспектів здійснення грошової винагороди за виконання завдань і функцій на посадах в органах муніципальної влади, створює доволі сприятливі умови для зловживань, маніпуляцій і процвітання корупції. На виправлення цієї проблемної ситуації спрямовано дію нового Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», який поки що не набув чинності. Цей нормативно-правовий акт містить цілу низку важливих положень щодо гарантій та механізму оплати праці посадових

¹ Там само.

осіб органів місцевого самоврядування, утім і він не позбавлений певних прогалин, на які ми звертали увагу вище. Наскільки будуть кардинальними і позитивними зміни щодо оплати праці зазначених осіб у реальності, можна буде говорити лише після того, як новий Закон запрацює, однак це очікування не має бути підставою для зупинки подальшого науково-теоретичного опрацювання й пошуку шляхів та кроків щодо вдосконалення й розвитку засад оплати праці як публічних службовців в цілому, так і посадових осіб місцевого органів самоврядування зокрема.

Список бібліографічних посилань: 1. Сергєєва О. Р. Місцеве самоврядування у процесах демократизації суспільства в Україні. *Економічний нобелівський вісник*. 2014. № 1 (7). С. 400–406. 2. Мальчин Ю. Проблеми розвитку місцевого самоврядування в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2017. Т. 28 (67), № 1. С. 25–31. 3. Шебетун І. С., Волощина К. Ю. Проблеми реформування місцевого самоврядування: зарубіжний досвід та українські реалії. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 82–91. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.9>. 4. Татарин Н., Шведа Н. Проблеми місцевого самоврядування та способи їх вирішення // Проблеми публічного управління та адміністрування на регіональному рівні : матеріали І міжрегіон. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 21 трав. 2019 р.) / Тернопіл. нац. техн. ун-т ім. Івана Пулюя. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2019. С. 48–49. 5. Золотоноша О. Реформування місцевого самоврядування в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 198–202. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.34>. 6. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник. 4-те вид., оновл. Київ : Знання, 2009. 390 с. 7. Лисак В. Ю. Сутність заробітної плати та її значення в процесі економічного управління підприємством. *Економіка та суспільство*. 2016. № 4. С. 264–269. 8. Трудове право України : підручник / за заг. ред. М. І. Іншина, В. Л. Костюка, В. П. Мельника. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Центр учб. літ., 2016. 472 с. 9. Трудове право України : підручник / С. М. Бортник, К. Ю. Мельник, Л. В. Могілевський та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 408 с. 10. Савкіна Н. Ю., Антонова С. Є., Клімова А. В. Організації оплати праці в органах місцевого самоврядування: проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки*. 2023. Вип. 3 (103). С. 238–246. DOI: <https://doi.org/10.31713/ve3202322>. 11. Луняк І. В. Заробітна плата як найважливіший фактор реалізації інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 21. С. 21–24. 12. Бойко О. Служба в органах місцевого самоврядування: заручник чи провайдер // Рубрика : сайт.

14.11.2022. URL: <https://rubryka.com/blog/service-in-local-self-government/>
(дата звернення: 09.02.2024).

Надійшла до редколегії 14.02.2024

Прийнята до опублікування 20.03.2024

Govorov V. S. Problematic issues of the legal regulation of local self-government officials' remuneration

The article draws attention to the fact that the current legislation on local self-government and service in local self-government bodies contains a number of problematic issues in terms of regulation of remuneration of officials. It is emphasized that this significantly reduces the effectiveness and reliability of material and financial guarantees for persons performing the tasks and functions of local self-government in its bodies. Due to the low level of regulatory and legal control, the institution of salary does not fully perform the functions it is supposed to perform.

The article examines the essential content and role of wages in a modern democratic, legal state, which in its functioning and development relies on the tools and levers of the market economy, as well as civil society institutions. The author presents scientific positions on the content of the concept and functional purpose of wages, as well as its characteristic properties as a legal category. The author analyses the opinions and proposals for eliminating the shortcomings of the organisational and legal framework for material and financial remuneration of public servants of local self-government bodies.

It is emphasised that Ukraine has the Law "On Service in Local Self-Government Bodies", which is intended to change the approaches to the regulation of remuneration of municipal officials significantly, but it has not entered into force and may remain in this state for a long time. In addition, it should be noted that this legal act also has certain gaps in terms of regulating the remuneration of the public servants under study.

Taking into account the positions of researchers, as well as the upcoming update of the legislation on service in local self-government bodies, some steps are proposed to improve and develop remuneration of local self-government officials. The author emphasises the need to revise the scheme of official salaries and improve approaches to bonuses for local self-government officials. Emphasis is placed on the importance of improving the effectiveness of mechanisms and tools for stimulating and encouraging the work and service activities of municipal officials.

Key words: local self-government, local self-government bodies, local self-government official, salary, incentives.

УДК 342.951

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.10>

Анатолій Трохимович Комзюк,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-7377-9241>,
e-mail: komzukat@ukr.net;

Євгенія Анатоліївна Липій,

кандидат юридичних наук,
Полтавський державний аграрний університет,
кафедра підприємництва і права (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-9952-838X>,
e-mail: komzuka.ea@ukr.net

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ЗА УЧАСТЮ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ

Визначено сутність, особливості та види адміністративно-правових відносин, учасниками яких є органи Державного бюро розслідувань. Надано загальну характеристику адміністративно-правових відносин, які виокремлюються з їх загальної сукупності завдяки особливостям сфери виникнення, колу учасників (суб'єктів) і змісту. Розглянуто особливості статусу Державного бюро розслідувань як правоохоронного органу. Визначено й охарактеризовано види адміністративних правовідносин, учасниками яких можуть бути органи Державного бюро розслідувань. Наголошено, що переважно йдеться про внутрішньоорганізаційні відносини в цих органах, хоча вони можуть брати участь і в деяких відносинах публічного управління. Сформульовано пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення правових засад адміністративних правовідносин за участю органів Державного бюро розслідувань.

Ключові слова: правовідносини, адміністративні правовідносини, виконавча влада, публічне управління, суб'єкти, Державне бюро розслідувань, внутрішньоорганізаційні відносини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Побудова правової держави в Україні, її намагання посісти гідне місце серед демократичних держав світу, зокрема стати повноправним членом ЄС, поставили на порядок денний низку актуальних завдань як політичного, так і державно-правового характеру. Особлива увага приділяється створенню ефективної системи протидії особливо тяжким злочинам, зокрема тим, суб'єктами яких є правоохоронці,

судді та державні службовці високого рангу (так звана білокомірцева злочинність), і покладається це насамперед на державний правоохоронний орган зі спеціальним статусом – Державне бюро розслідувань (далі – ДБР). Звісно, діяльність цього органу врегульовано переважно законодавством кримінально-правового характеру, проте його органи можуть бути також суб'єктами адміністративно-правових відносин, які виникають у зв'язку з управлінням їх діяльністю, завдяки чому створюються відповідні умови для здійснення ними своїх завдань і функцій.

Стан дослідження проблеми

У вітчизняній юридичній літературі основна увага приділяється проблемам здійснення підрозділами ДБР кримінальних проваджень, а питання адміністративно-правового регулювання їхньої діяльності ще не отримали належного висвітлення. Загальним проблемам цього регулювання присвячено праці В. Б. Авер'янова, В. М. Бевзенка, Ю. П. Битяка, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, Д. М. Лук'янця, Р. С. Мельника, О. Ю. Салманової, О. І. Харитонової та інших вчених. Водночас потребують поглибленого дослідження особливості адміністративно-правових відносин за участю органів ДБР.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення сутності та особливостей адміністративно-правових відносин, учасниками яких є органи ДБР. *Задля* досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: визначити поняття, особливості та види адміністративно-правових відносин, учасниками яких є органи ДБР, їх характеристику, а також сформулювати пропозиції та рекомендації щодо розвитку й удосконалення правових засад цих відносин.

Наукова новизна дослідження

Управлінські та внутрішньоорганізаційні відносини за участю органів ДБР охарактеризовано як складову предмета адміністративного права, виокремлено види та особливості таких відносин.

Виклад основного матеріалу

Категорія правовідносин є однією з центральних не лише в адміністративному праві, а й в інших галузевих правових науках та й загалом у правовій теорії. У найбільш загальному значенні правовідносини розуміють як врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і обов'язків [1]. Правовідносини розглядають і як засіб правового регулювання суспільних відносин, і як його результат, оскільки змістом цього регулювання є перетворення нормативності права на урегульованість суспільних відносин, завдяки чому вони і стають правовідносинами, і саме в цьому проявляється основне призначення права. Зазначене

повною мірою стосується також адміністративно-правових відносин, які виокремлюються з їх загальної сукупності завдяки особливостям сфери їх виникнення, колу учасників (суб'єктів) та змісту, тобто характеру та видам суб'єктивних прав і обов'язків, які в них реалізуються. Щоб повніше охарактеризувати адміністративні правовідносини, учасниками яких є органи ДБР, необхідно детальніше зупинитися на деяких загальних питаннях теорії цих відносин.

Передусім варто мати на увазі, що зазначені відносини мають особливу сферу формування та розвитку, а саме публічне управління (останнім часом деякими адміністративістами обґрунтовується доцільність заміни його поняттям «публічне адміністрування», проте цей термін сьогодні використовується лише на теоретичному рівні, в адміністративному законодавстві він практично не вживається. До того ж використання терміна «публічне адміністрування» не дає жодних переваг, якщо порівнювати з терміном «публічне управління», оскільки має негативні конотації, адже традиційно визнавався бюрократичним, командним типом управління, який в умовах демократизації, лібералізації, гуманізації публічної влади дуже мало підходить для позначення сфери виконавчої діяльності держави [2].

У юридичній літературі також приділяється багато уваги характеристиці саме публічного управління як однієї з форм реалізації публічної влади [3; 4]. І такий підхід заслуговує на всебічну підтримку. Це має першочергове значення для розуміння предмета адміністративного права, адже його завжди пов'язували з відносинами щодо організації та здійснення виконавчої влади, які й уособлюють це управління, проте останнім часом є також намагання згрупувати зазначені відносини дещо іншим чином, хоча і в цих випадках серцевиною предмета адміністративно-правового регулювання називають відносини щодо управління різними сферами життєдіяльності держави та суспільства. Якщо визначати публічне управління зі змістовного боку, то воно є підзаконною, такою, що організує, юридично-владною діяльністю суб'єктів публічної адміністрації, пов'язаною з виконанням Конституції та законів України, що здійснюється за допомогою різноманітних засобів (інструментів) і має на меті задоволення публічного інтересу, яким визнається сукупність певних потреб (цінностей) особи чи суспільства, спрямованих на забезпечення та захист прав і свобод людини в діяльності публічної адміністрації [5].

Ключовими для розуміння сутності публічного управління є категорії його суб'єктів та об'єктів (персоналізованих), оскільки саме вони й реалізують суб'єктивні права та обов'язки, виступаючи водночас суб'єктами адміністративних правовідносин. Суб'єктом цих правовідносин визнається учасник суспільних відносин, який адміністративно-правовою нормою наділений певним колом прав і обов'язків.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути як фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), так і юридичні особи (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, громадські об'єднання) [6, с. 129–130]. Водночас нагадаємо, що однією з головних особливостей цих відносин є обов'язкова участь у них спеціальних суб'єктів (органів державної влади) або їх представників, наділених державно-владними повноваженнями [6, с. 128]. Зважаючи на це, цих суб'єктів цілком логічно можна назвати провідними.

Щодо співвідношення суб'єктів публічного управління та суб'єктів адміністративних правовідносин варто також мати на увазі, що публічне управління є виключно зовнішньо орієнтованою діяльністю, відносини щодо внутрішньої організації певних органів ним не визнаються. Адміністративними ж правовідносинами є й внутрішньоорганізаційні (внутрішньосистемні, внутрішньоуправлінські) відносини в будь-яких державних органах. Ці відносини більшістю науковців визнаються окремою складовою предмета адміністративного права [6, с. 62–63; 7, с. 23–24]. Їх видами щодо судових органів, наприклад, називають відносини кадрового забезпечення; державно-службові; контрольні; охоронні; щодо розгляду звернень громадян; інші (статистика, діловодство, архівна справа) [8, с. 33]. Погоджуючись в цілому з такою думкою, все ж відносини кадрового забезпечення та державно-службові доцільніше об'єднати в одну групу, а відносини щодо розгляду звернень громадян можуть бути і зовнішніми. Більшість із наведених відносин властиві і для інших державних органів, враховуючи ДБР. Проте для останнього навряд чи можна виокремити як вид охоронні відносини, натомість до них варто додати відносини щодо побудови організаційної структури або відносини щодо створення, реорганізації та ліквідації структурних підрозділів [9].

Отже, провідне місце серед суб'єктів адміністративних правовідносин посідають органи державної влади, до яких відповідно до законодавства належить ДБР¹. Водночас зазначені органи мають відмінний адміністративно-правовий статус, оскільки їх участь у публічному управлінні значно різниться. Як зазначалося, публічне управління є формою здійснення публічної влади, яку реалізують переважно органи виконавчої влади. Тобто суб'єктів адміністративних правовідносин, що є державними органами, доцільно поділити на дві групи: органи виконавчої влади та всі інші органи. До останніх належать органи законодавчої та судової влади, а також державні

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 15.01.2024).

органи, не віднесені до жодної з гілок влади. Такими є й органи ДБР, хоча щодо їхнього статусу виникають певні питання.

Щодо існування державних органів поза межами визначених Конституцією України гілок влади варто висловити деякі загальні міркування. Відомо, що таких органів стає дедалі більше, зараз їх нараховується близько 15, враховуючи ДБР. Отже, постає питання щодо послідовності втілення принципу поділу влади у практиці державотворення. В. В. Костицький, один із співавторів проєкту Конституції України, визнає, що при її розробці були допущені певні методологічні помилки в питаннях поділу державної влади. Недоопрацьованість моделі конституційного механізму влади стала однією з причин політичних протистоянь та збоїв у роботі державного апарату: принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову зараз не охоплює всіх функціональних гілок державного механізму [10]. Із цим важко не погодитись, адже складається ситуація, ніби визначені Конституцією України гілки влади не здатні забезпечити повною мірою реалізацію всіх функцій держави та існує потреба у формуванні якоїсь додаткової гілки влади, чого, звісно, бути не може. Водночас у ст. 2 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р., наприклад, у визначенні державної посадової особи йдеться про будь-яку особу, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі¹, хоча незрозуміло, чим адміністративний орган відрізняється від виконавчого.

Тут необхідно згадати позицію В. Б. Авер'янова, який наголошував, що державна влада є явищем цілісним, поділяється не сама влада, а функціонально-структурний механізм її здійснення; конституційний принцип поділу влади є теоретичною константою, яка дає змогу певним чином будувати державний механізм та організувати його функціонування [11, с. 17]. Інакше кажучи, органи, що перебувають поза межами визначених Конституцією України гілок влади, лише структурно не є їх складовими, хоча це не означає, що вони не беруть участі у виконанні функцій державної влади.

Нагадаємо, що під час ухвалення Закону України «Про Державне бюро розслідувань» щодо його місця в системі державних органів виникла дискусія. Так, у проєкті і початковій його редакції ДБР іменувалось центральним органом виконавчої влади, що здійснює правоохоронну діяльність з метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до його компетенції; визнавався спеціальний статус ДБР, зумовлений особливим

¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : від 31.10.2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 15.01.2024).

порядком визначення його загальної структури, фінансування та організаційного забезпечення діяльності¹. Головне юридичне управління Верховної Ради України стосовно цього зауважувало, що під державними органами, які мають спеціальний статус, зазвичай розуміють прямо чи опосередковано названі в Конституції України органи, не віднесені до жодної з гілок єдиної державної влади². Проте, не вдаючись до глибокого аналізу цього питання, зазначимо, що згаданий Головним юридичним управлінням Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» у ст. 24 встановлює дещо відмінні положення щодо центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, зокрема у ст. 17 передбачено можливість утворення таких органів як бюро, якщо більшість його функцій становлять функції з проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень, а у ч. 4 ст. 24 йдеться про Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України та інші подібні органи, утворені Кабінетом Міністрів України³. Варто також додати, що до центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом віднесено Національне антикорупційне бюро України, аналіз завдань, функцій та повноважень якого, гарантій його діяльності, визначених Законом України від 14 жовтня 2014 р.,⁴ свідчить про те, що це бюро за своїм статусом практично не відрізняється від ДБР. Інший приклад – Бюро економічної безпеки України, яке також є центральним органом виконавчої влади, щоправда, без спеціального статусу, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави⁵.

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 15.01.2024).

² Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до проекту Закону України «Про Державне бюро розслідувань» : від 01.07.2015 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2114&skl=9 (дата звернення: 15.01.2024).

³ Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 15.01.2024).

⁴ Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 15.01.2024).

⁵ Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 15.01.2024).

І все ж надалі Закон України «Про Державне бюро розслідувань» було змінено (редакція від 3 грудня 2019 р.), і ДБР перестало бути центральним органом виконавчої влади. Чинним Законом України «Про Державне бюро розслідувань» ДБР до органів виконавчої влади, так само як і до інших владних гілок, не віднесено, воно тепер є державним правоохоронним органом, на який покладаються завдання щодо протидії відповідним кримінальним правопорушенням¹.

Викликає питання також відсутність у назві ДБР слова «України», причому, судячи зі змісту документів, якими супроводжувався проект відповідного Закону та в яких відображено його розгляд у Верховній Раді України, жодного обґрунтування цьому немає, хоча в самому Законі воно вживається неодноразово щодо різних питань. Як видається, відсутність слова «України» у назві будь-якого українського державного органу нічим не виправдано (Верховний Суд при цьому не варто брати до уваги, оскільки його утворення було проблемним з точки зору правонаступництва), тому і ДБР має отримати належну назву.

Необхідно зупинитися також на правоохоронному статусі ДБР, адже досі існують розбіжності як у законодавчому визначенні поняття «правоохоронні органи», так і в теоретичному їх розумінні. Більшість учених, ґрунтуючись на окремих законодавчих визначеннях, правоохоронними органами визнають установи та організації, що здійснюють правозастосовну і правоохоронну функції, основне завдання яких полягає в забезпеченні законності, захисту прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями [12, с. 19]. Проте виходить, що правозастосовна функція протиставляється правоохоронній, тому слушною є думка, що в законодавстві України поняття «правоохоронна діяльність» і «правоохоронні органи» визначаються одне через одне, відсутні нормативно визначені критерії, за якими певна діяльність чи органи можуть бути віднесені до правоохоронних [13]. Варто погодитись і з пропозицією правоохоронними органами вважати виключно державні органи, головним призначенням яких є здійснення саме правоохоронної діяльності [14], а для цього уточнити розуміння останньої як системи контрольно-ревізійних, оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних та адміністративно-примусових заходів, які здійснюються в порядку, визначеному законодавством, з метою підтримання правопорядку, виявлення й безпосереднього припинення правопорушень, що підпадають під дію Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 15.01.2024).

(далі – КУпАП), а також виконання кримінальних і адміністративних санкцій щодо правопорушників [13].

З'ясувавши сутність і особливості адміністративних правовідносин, а також місце ДБР у системі державних органів, зупинимось на визначенні видів зазначених відносин за участю його органів. Як зазначалося, переважно йдеться про внутрішньоорганізаційні відносини в цих органах, оскільки їх призначенням є протидія злочинам, суб'єктами яких є правоохоронці, судді та державні службовці високого рангу, тобто їх зовнішня діяльність переважно не є управлінською й адміністративно-правовими нормами не регулюється. Проте це не означає, що органи ДБР взагалі не можуть брати участь у відносинах публічного управління. Так, аналіз чинного законодавства дозволяє дійти висновку, що до них належать відносини щодо: формування ДБР та його підрозділів, надання публічної інформації, застосування заходів адміністративного примусу, участі в окремих адміністративних провадженнях, взаємодії з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями, співробітництва з поліцейськими й іншими відповідними органами іноземних держав, забезпечення демократичного цивільного контролю за діяльністю органів ДБР. Зупинимось на загальних особливостях правового регулювання окреслених відносин.

Формування ДБР та його підрозділів розпочалося після набрання чинності Законом України «Про Державне бюро розслідувань» та ухвалення постанови Кабінету Міністрів України про його утворення від 29 лютого 2016 р. № 127. Наступним етапом стало призначення Президентом України Директора ДБР, що має доволі складну процедуру, передбачену Законом України «Про Державне бюро розслідувань». Законом визначено також основні питання структурної побудови ДБР та чисельність і засади формування його штатів. Зокрема, ст. 9 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» передбачає, що організаційна структура ДБР визначається Президентом України, а гранична чисельність центрального апарату та територіальних управлінь становить 1 600 осіб¹. Питання безпосереднього створення, реорганізації та ліквідації структурних підрозділів ДБР, їх кадрового забезпечення реалізуються вже в межах внутрішньоорганізаційних відносин.

Іншим видом відносин публічного управління в діяльності ДБР є відносини у сфері доступу до публічної інформації. Так, ст. 27 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» встановлює обов'язки щодо забезпечення прозорості в його діяльності. Зокрема, воно має регулярно інформувати суспільство про свою діяльність через медіа,

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 15.01.2024).

офіційний вебсайт та в інших формах; надавати інформацію на запити в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації»; оприлюднювати на своєму офіційному вебсайті різну інформацію: звіти за конкретними запитами, інформацію про призначення та звільнення працівників, інформацію про перебіг розслідування проваджень тощо¹.

Щодо застосування заходів адміністративного примусу варто зауважити, що органам і працівникам ДБР надано право застосовувати лише деякі з них переважно з метою припинення фізичними та юридичними особами протиправних діянь, що перешкоджають здійсненню його повноважень. Такими заходами у ст. 7 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» названо перевірку документів, що посвідчують особу, використання в невідкладних випадках транспортних засобів, що належать фізичним та юридичним особам, застосування в передбачених законом випадках заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї². Останній захід застосовується на підставах та в порядку, визначених Законом України «Про Національну поліцію», тобто він є поліцейським заходом.

Органи ДБР можуть бути також учасниками відносин, що виникають під час здійснення адміністративних процедур, отримуючи статус адміністративних органів, для яких обов'язковою є наявність повноважень щодо реалізації функцій публічної адміністрації. Загальний правовий статус суб'єктів цих процедур та особливості їх здійснення врегульовано Законом України «Про адміністративну процедуру», який тільки-но набув чинності, і про проблеми його практичного застосування можна буде говорити після того, як мине якийсь час. Цим Законом діяльність адміністративних органів щодо розгляду та вирішення конкретних адміністративних справ визнається адміністративним провадженням³. До повноважень органів ДБР віднесено здійснення двох видів цих проваджень: провадження зі звернень громадян і провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Розгляд індивідуальних чи колективних письмових звернень громадян належить до обов'язків будь-яких органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів, що передбачено ст. 40 Конституції України⁴ і деталізовано

¹ Там само.

² Там само.

³ Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20> (дата звернення: 15.01.2024).

⁴ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 15.01.2024).

Законом України «Про звернення громадян», норми якого детально визначають поняття і види звернень, порядок їх подання та розгляду¹, тобто регулюють цю адміністративну процедуру. Варто зауважити, що йдеться про звернення загального характеру, дія Закону України «Про звернення громадян» не поширюється на розгляд заяв і скарг громадян, урегульований кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, трудовим та деяким іншим законодавством². Органи ДБР також розглядають звернення громадян загального характеру, наприклад згадані запити про надання публічної інформації.

Провадження ву справах про адміністративні правопорушення органи ДБР здійснюють лише частково, на стадії порушення справи та складення протоколу. Зокрема, відповідно до ст. 255 КУпАП уповноважені посадові особи ДБР складають протоколи про два види проступків: незаконне використання найменування та ознак належності до Державного бюро розслідувань (ст. 184-3) та невиконання законних вимог його посадових осіб (ст. 185-13). Справи про ці правопорушення уповноважені розглядати судді районних, районних у містах, міських чи міськрайонних судів³.

Відносини, що виникають під час здійснення органами ДБР взаємодії з іншими суб'єктами, також належать до адміністративно-правових, але за умови, що така взаємодія не є складовою оперативно-розшукової діяльності чи досудового розслідування кримінальних правопорушень. Наприклад, ч. 5 ст. 22 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» передбачає можливість його взаємодії з Національним банком України, Фондом державного майна України, Антимонопольним комітетом України, органами Державної прикордонної служби та іншими державними органами, зокрема шляхом укладення з ними угод (меморандумів) про співпрацю та обмін інформацією, які по суті є адміністративними договорами, а у ст. 12 вищезгаданого Закону йдеться також про відносини з органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями⁴.

Ще одним видом адміністративно-правових відносин за участю органів ДБР, тісно пов'язаним із попередніми, варто визнати

¹ Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр> (дата звернення: 15.01.2024).

² Там само.

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 15.01.2024).

⁴ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 15.01.2024).

відносини щодо їх співробітництва з поліцейськими та іншими відповідними органами іноземних держав. Аналіз ст. 6 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» дозволяє виокремити два види відносин міжнародної взаємодії: 1) розроблення пропозицій до проєктів міжнародних договорів України та забезпечення дотримання й виконання зобов'язань, взятих за цими договорами; 2) здійснення співробітництва з поліцейськими та іншими відповідними органами іноземних держав. До цього можна додати згадане у ст. 12 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» повноваження Директора ДБР представляти його у відносинах з органами іноземних держав загалом, тобто не лише поліцейськими, а також міжнародними організаціями¹.

На завершення необхідно зупинитись на відносинах, що виникають під час здійснення демократичного цивільного контролю за діяльністю органів ДБР. У Законі України «Про Державне бюро розслідувань» особливостям цього контролю присвячено окремий розділ, який регулює питання і зовнішнього, і внутрішнього контролю. Перший здійснюється насамперед комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого належать питання правоохоронної діяльності (ч. 1 ст. 23 Закону), який не менше одного разу на рік проводить відкриті для громадськості слухання на тему діяльності ДБР, виконання покладених на нього завдань, додержання законодавства, прав і свобод людини та громадянина (ч. 5 ст. 23 Закону)². Водночас це не єдиний суб'єкт контролю, оскільки до його форм можна віднести встановлені в ч. 2 ст. 23 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» обов'язки Директора щодо інформування Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України з основних питань діяльності ДБР та його підрозділів про виконання покладених на них завдань, додержання законодавства, прав і свобод людини та громадянина, а також подання Президенту України та Верховній Раді України щорічного письмового звіту про діяльність за попередній рік³. У цих випадках контроль здійснюється шляхом аналізу зазначеної інформації, що дозволяє встановити стан справ у ДБР та його підрозділах.

Визнаючи загалом рівень врегулювання демократичного цивільного контролю за діяльністю органів ДБР ґрунтовним, все ж можна запропонувати в Законі України «Про Державне бюро розслідувань» дещо повніше використати положення щодо цього контролю, закріплені в Законі України «Про національну безпеку України». Маються

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

на увазі насамперед передбачені у ст. 10 Закону України «Про національну безпеку України» положення щодо громадського нагляду за діяльністю органів ДБР, зокрема щодо обмеження його сфери виключно питаннями охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом¹. Крім того, необхідно також повніше врегулювати роль медіа у здійсненні зазначеного контролю, про які в Законі України «Про Державне бюро розслідувань» згадано лише як про одну з форм інформування суспільства про його діяльність. Проте значення медіа у структурі громадського контролю є значно ширшим, зокрема в Законі України «Про медіа» його призначення визначено як забезпечення реалізації права на свободу вираження поглядів, на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів², тому в положеннях Закону України «Про Державне бюро розслідувань», присвячених контролю за його діяльністю, необхідно хоча б послатись на закони України «Про медіа» та «Про національну безпеку України».

Щодо внутрішньоорганізаційних відносин у державних органах загалом та ДБР зокрема варто зауважити, що їх види в літературі визначаються не завжди однаково. Так, О. І. Бедний називає такі види зазначених відносин в органах публічної влади та їх апаратах: відносини щодо створення, реорганізації та ліквідації структурних підрозділів, відносини щодо визначення статусу цих підрозділів, відносини щодо створення (заснування) та ліквідації (скорочення) посад, відносини щодо визначення їх статусу, відносини щодо організації взаємодії між структурними підрозділами та посадами та інші внутрішньоорганізаційні відносини [9]. На нашу думку, це дещо обмежене коло зазначених відносин, оскільки до них не віднесено державно-службові, контрольні відносини, відносини щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення, відносини щодо ведення діловодства, архівної справи тощо. У цілому можна стверджувати, що такими відносинами необхідно вважати всі відносини, які виникають у процесі здійснення внутрішнього управління в органах ДБР. Якщо вдається до аналогії, то для окреслення видів таких відносин у ДБР можна використати напрацювання з теорії управління органами Національної поліції, адже між ними є доволі багато спільного.

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 15.01.2024).

² Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20> (дата звернення: 15.01.2024).

Отже, до системи управління в органах поліції відносять: прогнозування і планування; розробку, прийняття та виконання управлінських рішень; контроль та облік; інформаційно-аналітичне забезпечення; визначення ролі керівника в процесі управління; управління персоналом; управління конфліктами; управління міжнародною правоохоронною діяльністю; управління за особливих (екстремальних) умов [15, с. 3–6]. Підтримуючи цю позицію та екстраполюючи її на органи ДБР, все ж до наведених складових варто додати організаційно-штатну роботу, організацію взаємодії між підрозділами та працівниками, а забезпечення доповнити такими видами, як матеріально-технічне та фінансове, військове, документаційне, правове. Не вдаючись до детального аналізу перерахованих відносин, оскільки в межах однієї статті зробити це неможливо, звернемо увагу на те, що в органах ДБР всі вони мають свої особливості, зумовлені специфікою його завдань, функцій та повноважень, а також слугують гарантіями незалежності ДБР, про що йдеться у ст. 4 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»¹. Тому варто продовжувати дослідження зазначених особливостей з метою формування повноцінної теорії управління в органах ДБР, що сприятиме забезпеченню ефективності їх практичної діяльності.

Висновки

Підсумовуючи викладене, адміністративні правовідносини за участю органів ДБР можна визначити як врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, в яких ці органи здійснюють права й обов'язки, визначені цими нормами. Адміністративні правовідносини мають особливу сферу формування та розвитку – публічне управління, а однією з головних їх особливостей є обов'язкова участь у них спеціальних суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями. Адміністративно-правовими є також внутрішньоорганізаційні (внутрішньосистемні, внутрішньоуправлінські) відносини в будь-яких державних органах. Ці відносини визнаються окремою складовою предмета адміністративного права.

Щодо статусу ДБР як правоохоронного органу, який не віднесено до жодної з гілок влади, варто звернути увагу на проблему існування таких державних органів, яких стає дедалі більше. У зв'язку із цим необхідно підтримати думку, що органи, які перебувають поза межами визначених Конституцією України гілок влади, лише структурно не є їх складовими, хоча це не означає, що вони не беруть участі у виконанні ними функцій державної влади.

¹ Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 15.01.2024).

Адміністративні правовідносини, учасниками яких можуть бути органи ДБР, можуть бути двох видів: насамперед маються на увазі внутрішньоорганізаційні відносини, а також окремі відносини публічного управління. Існує потреба у продовженні досліджень зазначених відносин із метою формування повноцінної теорії управління в органах ДБР, що сприятиме забезпеченню ефективності їх практичної діяльності.

Список бібліографічних посилань: **1.** Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с. **2.** Комзюк А. Т., Салманова О. Ю. Щодо співвідношення понять «публічне управління» та «публічне адміністрування» // Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення : зб. наук. пр. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12–13 квіт. 2018 р.) / редкол.: Ю. П. Битяк, А. П. Гетьман, В. М. Гаращук та ін. ; Нац. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Точка, 2018. С. 19–21. **3.** Shatrava S., Tsybulnyk N., Bezpalova O., Muzychuk O. Public Administration as a Form of Realization of Public Authority. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 30. Pp. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.30.06.6>. **4.** Serohina S., Mykolenko O., Seliukov V., Lialiuk O. Public Administration as One of the Forms for Exercising State Power. *Jurnal Cita Hukum*. 2021. Vol. 9, No. 2. Pp. 279–290. DOI: <https://doi.org/10.15408/jch.v9i2.21692>. **5.** Kaganovska T. E., Pakhomova I. A., Neviadovskiy V. O., Yefremov A. O. Public Interest as a Category of Administrative and Legal Science. *Ius Humani*. 2022. Vol. 11, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.31207/ih.v11i1.292>. **6.** Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Золота миля, 2011. 584 с. **7.** Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), І. М. Балакарева, І. В. Бойко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2021. 392 с. **8.** Запорожець М. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих загальних судів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2004. 179 с. **9.** Бедний О. І. Внутрішньо-організаційні відносини в органах публічної влади та їх апаратах як складова предмета адміністративного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40, т. 1. С. 131–134. **10.** Костицький В. В. Розподіл влади у правовій державі та соціально-нормативне закріплення ідеї свободи і демократії. *Соціологія права*. 2011. № 2. С. 3–6. **11.** Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Ін Юре, 2002. 668 с. **12.** Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України : підручник / С. М. Гусаров, О. Ю. Салманова, А. Т. Комзюк та ін. ; за заг. ред. С. М. Гусарова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 508 с. **13.** Гірич В. М. «До проблеми визначення базових понять у контексті реформування правоохоронних органів». Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень : сайт. 13.05.2013. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/do-problemi-viznachennya-bazovikh-ponyati-u-konteksti-reformuvannya> (дата звернення: 15.01.2024). **14.** Panova O., Tanko A.,

Povydysh V., Aliksieieva O. Law Enforcement Agencies in the System of Entities of Protection and Defense of Human Rights. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 30. Pp. 77–83. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.30.06.8>. **15.** Управління органами Національної поліції України : підручник / О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, О. В. Джафарова та ін. ; передм. В. В. Сокурєнка ; за заг. ред. В. В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Стильна тип., 2017. 580 с.

Надійшла до редакції 22.01.2024

Прийнята до опублікування 27.02.2024

Komziuk A. T., Lypii Ye. A. Administrative legal relations with the participation of the State Bureau of Investigation

The essence, characteristics, and types of administrative legal relations involving the State Bureau of Investigations have been identified. Additionally, suggestions and recommendations for improving the legal foundations of these relations have been formulated.

A comprehensive description of administrative legal relations that stand out from the broader array due to specific aspects of their emergence, participants (subjects), and content has been provided. This encompasses the nature and various types of subjective rights and obligations that manifest within these relations. It is emphasized that these relations occupy a distinct sphere of formation and evolution, specifically within the realm of public administration.

Concerning the interplay between subjects of public administration and subjects of administrative legal relations, it is underscored that public administration is exclusively outwardly focused, with internal organizational relations within certain bodies not falling under its purview. On the other hand, administrative legal relations encompass internal organizational dynamics (intra-system, intra-administrative) within any state entity. These relations are recognized as a distinct component within the subject matter of administrative law.

It is emphasized that the leading place among the subjects of administrative legal relations is occupied by public authorities, which, according to the law, include the State Bureau of Investigation. At the same time, these bodies have a rather different administrative and legal status, since their participation in public administration varies significantly.

Attention is drawn to the problem of the existence of state bodies which are not attributed to any of the branches of power, and their number is growing, currently there are about fifteen of them, including the State Bureau of Investigation. The article concludes that the bodies outside the branches of power defined by the Constitution of Ukraine are not structurally part of these branches, although this does not mean that they do not participate in the exercise of public authority.

The types of administrative legal relations which may arise in the State Bureau of Investigation have been identified and characterised. It is emphasised that these are mainly intra-organisational relations within these bodies, since their purpose is to counteract crimes committed by law enforcement officers, judges and senior civil servants, i.e. their external activities are generally not managerial and are not regulated by administrative and legal provisions.

Key words: legal relations, administrative legal relations, executive power, public administration, subjects, State Bureau of Investigation, internal organisational relations.

Сергій Степанович Пирога,

кандидат юридичних наук, доцент,

*Карпатський університет імені Августина Волошина (м. Ужгород),
кафедра правознавства та канонічного права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7093-3207>,

e-mail: sergiuroha@meta.ua

ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОГО РОЗПОДІЛУ ДОХОДІВ ДЛЯ ГАРАНТУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Досліджено взаємозв'язок між розподілом доходів і соціально-економічним розвитком держави та запропоновано правові методи забезпечення. Це передбачає запровадження справедливих ринкових цін, що визначається сумою доданої вартості товару чи послуги, нарахованого на неї ПДВ та сумарної амортизації на всіх стадіях виробництва й розподілу. Визначено додану вартість як суму факторних доходів фірми: фонду оплати праці та прибутку. Справедливий розподіл доходів у суспільстві забезпечується запровадженням прогресивних ставок оподаткування доходів фізичних осіб і прибутків підприємств.

Ключові слова: додана вартість, витрати, справедлива ринкова ціна, амортизація, розподіл доходів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Стаття 1 Конституції України передбачає, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Соціальна, правова держава – це держава, яка забезпечує реалізацію економічних, соціальних і культурних прав людини з метою досягнення необхідного рівня матеріального стану особи та членів її сім'ї. Забезпечення економічних, соціальних і культурних прав людини передбачає створення умов для забезпечення сталого розвитку, передумовою якого є справедливий розподіл доходів у суспільстві. Сьогоднішня економічна й соціальна політика України не забезпечує ані сталого розвитку, ані справедливого розподілу доходів, а тому потребує радикальних змін.

Стан дослідження проблеми

Еволюцію дискусій про перерозподіл доходу від заробітної плати до прибутку та його вплив на сталий розвиток можна простежити в останні десятиліття [1]. Визначення законів, які регулюють розподіл доходу, як заявив Д. Рікардо у своїх «Принципах політичної економії та оподаткування», є головною проблемою політичної економії [2]. Ці питання викликають серйозне занепокоєння, однак єдиного бачення

щодо проблеми досі немає. Не бачимо навіть альтернативних теорій, які допомогли б зрозуміти багато аспектів, пов'язаних із питаннями розподілу доходу й економічного зростання, а також взаємозв'язку між ними. Економічні кризи почастишали, а нерівність у доходах за багатьма показниками погіршилась як ніколи [3].

Віра в те, що економічне зростання принесе користь усім верствам суспільства, стало загальноприйнятим у політичному й економічному контекстах. Як влучно зазначає Дж. Стігліц, «приплив піднімає всі човни» [4]. Ця стратегія передбачає, що поміркований рівень заробітної плати приведе до більш стабільної економіки та більш продуктивної економічної системи. Такі ідеї перемістили стратегії розподілу доходів у бік капіталу. Реформи та зміни в економічній політиці призвели до зниження частки заробітної плати в надії, що це зниження стимулюватиме інвестиції та призведе до прискореного зростання [5, р. 13–39]. Відкриття внутрішніх фінансових ринків для іноземного капіталу сприяло ерозії частки заробітної плати [6]. Зміни в розподілі доходу призвели до зниження частки заробітної плати у Сполучених Штатах на 5 процентних пунктів і навіть більше в європейських країнах, які впали приблизно на 10 процентних пунктів [7]. Зниження заробітної плати мало важливі наслідки, які можна побачити через зв'язок заробітної плати й продуктивності та її вплив на шлях економічного зростання. Справедливий розподіл доходів між працею та капіталом веде до зростання продуктивності праці, підвищує купівельну спроможність домогосподарств і створює стимул для подальшого економічного зростання¹. Однак протягом останніх десятиліть зростання заробітної плати відстає від зростання продуктивності². Збільшення розриву між продуктивністю і заробітною платою спостерігалось в багатьох країнах, зокрема у США, Японії та Німеччині (більш чітко), де середня заробітна плата знизилася, попри позитивне зростання середньої продуктивності праці.

У деяких країнах (наприклад, в Україні та Бразилії) намагаються підвищити сукупний попит шляхом стимулювання експорту, що, як вважають, може забезпечити довгострокове зростання. Однак орієнтація на цю модель зростання вимагає утримання реального обмінного

¹ Global Wage Report 2012/13: Wages and Equitable Growth. Technical Report. Geneva : International Labor Organization, 2013. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_194843.pdf (дата звернення: 26.12.2023).

² Заробітна плата у світі в 2020–2021: заробітна плата і мінімальна заробітна плата у період пандемії COVID-19. Женева : Міжнародна організація праці, 2020. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_780028.pdf (дата звернення: 26.12.2023).

курсу істотно заниженим. Занижений обмінний курс автоматично знижує доходи працівників і, як наслідок, знижує продуктивність праці. З економіки вимиваються товари з високою доданою вартістю, падає кваліфікація працівників, а основним експортним товаром стає сировина. Лише багаті на сировинні ресурси країни можуть собі дозволити таку модель зростання.

Настав час переглянути обґрунтованість цієї політики розподілу капіталу та вивчити можливість альтернативного шляху, заснованого на політиці розподілу на користь праці, що супроводжується законодавчими змінами та структурною політикою, яка сприятиме збільшенню заробітної плати й забезпечить набагато стабільніший режим зростання в майбутньому.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення правових методів забезпечення оптимізації розподілу доходів та його впливу на сукупний попит й економічне зростання.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі *завдання*:

- 1) дослідити взаємозв'язок між розподілом доходів і соціально-економічним розвитком держави;
- 2) запропонувати зміни до Податкового кодексу України для забезпечення справедливого розподілу доходів, уникнення шахрайства в податковій сфері та легалізації тіньового сектору економіки.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано необхідність нового визначення об'єктів оподаткування, встановлено взаємозв'язок між базами оподаткування прямих і непрямих податків, унесків і зборів, запропоновано структуру справедливих ринкових цін.

Виклад основного матеріалу

Економічне зростання та розподіл доходів були головними проблемами класичних економістів А. Сміта та Д. Рікардо. Починаючи з робіт Дж. Кейнса, сучасні макроекономісти (особливо прихильники «нового Кейнсіанства») свідомі того, що закон Сея може бути застосовний лише в разі, коли ціни є цілком гнучкими. Закон Сея передбачає, що попит завжди можна задовольнити, змінюючи ціни залежно від попиту на ринку і незалежно від обсягів виробництва товарів та послуг. Фактично концепція Сея взаємозв'язку між розподілом доходу та економічним зростанням, запроваджена класичними економістами, передбачала рівність між вартістю товарів, що пропонуються до продажу, і наявною сумою грошей у покупців. Ця ідея в роботах Дж. Кейнса одержала назву «принцип платоспроможного попиту».

Закон Сея – економічний закон, за яким сукупний попит автоматично поглинає весь обсяг продукції, вироблений відповідно до наявної технології та ресурсів в умовах економіки з гнучкими цінами. Відповідно до закону Сея попит і пропозиція завжди врівноважуються. Однак вільні ціни можуть зрівноважити попит навіть при знижених обсягах виробництва. В Україні механізм дії цього закону можна спостерігати наочно: індексація доходів населення збільшує попит, який автоматично задовольняється підвищенням цін. Інфляційні очікування спонукають виробників підвищити ціни так, щоб зберегти і навіть збільшити свою маржу. Замість зростання виробництва маємо прискорене зростання цін, зниження обмінного курсу та «повзучу» інфляцію. З моменту уведення в обіг української гривні в 1996 році її курс змінився з 1,76 грн за 1 дол. США до більше ніж 27,2 грн за 1 дол. США на кінець 2021 року¹. За цей же час сукупний державний борг зріс від 21,69 % до 69,55 % валового національного доходу (далі – ВНД)².

Технічний прогрес є як причиною, так і результатом економічного зростання, тому будь-які засоби, які стимулюють зростання, прискорюють його [8]. Передбачається, що темпи зростання продуктивності праці позитивно залежать від темпів зростання капітальних фондів на одного працівника. Більша частка капіталу на одного працівника забезпечує вищу продуктивність праці, визначаючи зростання ендогенним процесом. Отже, збільшення інвестицій збільшує запаси капіталу та через кейнсіанський «мультиплікатор» стимулює економічне зростання.

Варто зауважити, що перерозподіл доходів на користь прибутків не передбачає автоматичного збільшення інвестицій і переходу до інноваційної моделі розвитку. Водночас перерозподіл доходів на користь прибутків знижує купівельну спроможність населення, обмежує попит і стримує економічне зростання. Красномовним свідченням цього є модель економіки України, яка забезпечувала перерозподіл доходів на користь прибутків. Частка заробітної плати у створеній доданій вартості в Україні не перевищувала 23 % [9]. Однак сам по собі розподіл доходів може не лише не прискорювати економічне зростання, а навіть сповільнювати його. Усе залежить від того, для яких цілей будуть використані одержані прибутки. У табл. 1 подано обсяги доданої вартості, створеної промисловістю України в 1996 році та

¹ Архів валютних курсів // Мінфін : сайт. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/> (дата звернення: 26.12.2023).

² World Development Indicators // The World Bank : сайт. URL: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (дата звернення: 26.12.2023)

впродовж 2018–2022 років. Обсяги промислового виробництва постійно знижувалися. Лише у 2021 році спостерігалось повернення до рівня 2018 року. Однак максимальне значення протягом 2018–2022 років на понад 10 % менше рівня виробництва 1996 року. При цьому обсяги зовнішнього боргу значно перевищували встановлені нормативи, а його обслуговування потребувало близько 10 % ВНД.

Таблиця 1

**Обсяги промислового виробництва та державних боргів
(за даними The World Bank)**

Показники	Роки					
	1996	2018	2019	2020	2021	2022
Промисловість (враховуючи будівництво), додана вартість (% ВВП)	33,78	23,29	22,58	20,80	23,15	19,24
Обсяги зовнішнього боргу (% ВНД)	21,69	92,21	80,16	82,67	69,55	–
Загальне обслуговування боргу (% ВНД)	–	11,17	8,96	10,86	7,43	–

Постійне зниження обсягів виробництва свідчить, що прибутки не інвестувалися у виробництво. Проблема в тому, що податкова система не передбачала інвестицій прибутків. Адже ставка податку на прибуток залишалася стабільною 18 %, а розподілений прибуток оподатковувався за ставкою 5 %. Тоді як інтереси держави вимагали принципово іншої податкової політики: ставка податку на прибуток мала визначатися залежно від напряму використання коштів.

Навіть із цими обмеженнями напрямів використання прибутків політика перерозподілу доходів на користь прибутків в Україні не може в принципі стимулювати зростання обсягів виробництва. Проблема не лише в тому, що Податковий кодекс України забезпечує широкі можливості для мінімізації прибутків і штучного генерування збитків, а й через надто низьку купівельну спроможність переважної більшості населення. Середній рівень доходів працівників ледве покриває фактичний прожитковий мінімум, а рівень виплат пенсіонерам не передбачає їх участі в економіці як споживачів узагалі.

Навіть за наявності інвестицій розвиток виробництва неможливий за відсутності споживача вироблених товарів і послуг. Єдина можливість залучення громадян в економіку України як споживачів

вимагає перерозподілу доходів на користь заробітної плати (за рахунок зменшення частки прибутку). Це підвищить платоспроможний попит і може за певних умов стимулювати зростання. Дж. Кейнс вважав, що стимулювання попиту здатне забезпечити повну зайнятість.

З метою стимулювання сукупного попиту використовують чотири методи: дефіцитні витрати уряду; стимулювання приватних інвестицій через зниження процентних ставок; цільові податкові пільги; перерозподіл доходів від багатих до бідних (хоча це найбільш політично суперечливий варіант). В останньому випадку модель зростання фундаментально спирається на попит, стимульований зростанням реальної заробітної плати [10].

Невиважена політика уряду взагалі не передбачає ніякого економічного зростання. За понад 30 років незалежності України промислове виробництво лише знижувалося. Безальтернативним вектором розвитку є політика перерозподілу доходів на користь доходів споживачів. Оптимальні пропорції передбачають розподіл створеної доданої вартості у пропорції 50 % на 50 %. При цьому розділ 5 Податкового кодексу України має бути переписаний заново, починаючи від визначення об'єктів оподаткування, бази і ставок податків, порядку сплати і закінчуючи обліком та звітністю.

Об'єктом оподаткування будь-яких непрямих податків (ПДВ, податок з роздрібних продажів, податок з обороту, акциз тощо) слід визначити додану вартість. Поняття доданої вартості в Податковому кодексі України не визначено, що власне й забезпечує всі відомі методи ухилення, уникнення чи оптимізації оподаткування. Для усунення цих проблем в оподаткуванні додану вартість доцільно визначити як суму факторних доходів фірми – фонду оплати праці та прибутку.

Запропоноване визначення поняття «додана вартість» встановлює нерозривний її зв'язок з об'єктами оподаткування. Фонд оплати праці може слугувати об'єктом кількох податків і внесків. Зокрема, в Україні він є об'єктом для нарахування соціальних внесків, податку на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО) і військового збору. Прибуток є об'єктом оподаткування податком на прибуток. Розподілений прибуток у вигляді дивідендів підлягає додатковому оподаткуванню, а нерозподілений прибуток та передбачені законодавством пільги з податку на прибуток формують приріст капіталу. В Україні доцільно запровадити ще один податок на приріст капіталу. Такий податок справляється практично в усіх країнах ЄС.

Передбачені законодавством податки і внески нараховується з фонду оплати праці та прибутку, а додана вартість визначатиметься сумою сплачених податків і внесків з фонду оплати праці та з прибутку. На визначену таким чином додану вартість нараховується

ПДВ. Додана вартість і нарахований ПДВ становить результат діяльності фірми у звітному періоді.

Потребує нового визначення й поняття «ціна». Ціна – це грошова оцінка споживачем доданої вартості, створеної виробником. Визначена ринком ціна включає в себе такі складові: додану вартість, створену продавцем, нарахований на неї ПДВ, амортизацію основних фондів продавця та будь-які витрати виробництва. До витрат виробництва відносимо вартість усіх товарів та послуг, використаних у виробництві реалізованого товару, тобто сумарну додану вартість, нарахований і фактично сплачений ПДВ та амортизацію основних фондів на всіх попередніх стадіях виробництва. Для підакцизних товарів до цих складових витрат додається фактично сплачений акцизний податок. На кожній стадії виробництва й розподілу створюється нова вартість, яка оцінюється ринком та являє собою суму таких складових: додана вартість, ПДВ та амортизація.

При реалізації товару ПДВ, нарахований на створену продавцем додану вартість, має сплачуватися покупцем безпосередньо в бюджет, а не на рахунок покупця. Решта вартості товару, що включає в себе створену продавцем додану вартість, амортизацію й витрати виробництва, повинна перераховуватися на рахунок продавця. Поступова сплата ПДВ до бюджету на кожній стадії виробництва й розподілу виключає податкові правовідносини між платниками.

Адміністрування всіх податків, об'єктом оподаткування яких є додана вартість та її складові, фонд оплати праці й прибуток, повинне здійснюватися одним відділом податкової служби. Цей відділ має здійснювати адміністрування ПДВ, єдиного соціального внеску, ПДФО, військового збору і податку на прибуток на кожній стадії виробництва й розподілу. Сума сплачених податків і внесків однозначно визначатиме ціну товару чи послуги. Ціна абсолютно вільна та визначається лише попитом на ринку, але кожній ціні, за якою реалізуються товари і/або послуги, має відповідати цілком певна сума сплачених податків, внесків і зборів, передбачених законодавством України.

На будь-якій стадії виробничого циклу створюється товар, який реалізується на ринку. Ціна визначається покупцями на ринку. Дохід на кожній стадії виробництва є чітко визначеним – це сума факторних доходів фірми, нарахований ПДВ та амортизація. Дохід фірми залежить від ціни реалізації товару мінус затрати попередніх стадій виробництва, які включають факторні доходи всіх попередніх стадій, нарахований і сплачений сумарний ПДВ і сумарну амортизацію. Дохід продавця (фонд оплати праці і прибуток) визначається ціною реалізації мінус затрати, нарахований ПДВ та амортизація.

Вичерпне визначення складових ціни повністю виключає можливість застосування всіх відомих методів оптимізації податкових

платежів. Сформована так ціна є справедливою ринковою ціною, яка повинна застосовуватися на всіх етапах виробничого і/або розподільчого циклів. Жодних інших цін в економіці України бути не повинно.

Використання справедливих ринкових цін спонукатиме виробників до збільшення обсягів виробництва, покращення якості товарів і послуг як єдиного способу підвищення прибутків. Усі відомі методи накручування витрат чи маніпуляції цінами втратять сенс.

Справедливі ринкові ціни дозволяють створити конкурентне ринкове середовище навіть там, де за наявних умов конкуренція неможлива в принципі. Оскільки ціна реалізації вільна (за скільки зможем продати), доходи працівників і підприємців можуть значно відрізнитися від середнього рівня в країні. Формування ефективної структури економіки передбачає вирівнювання норм прибутку в різних галузях економіки від інвестицій та оптимальний розподіл створеної доданої вартості між фондом оплати праці і прибутком, а також розподіл фонду оплати праці між членами колективу, який створив цю додану вартість. Єдиним ринковим регулятором для досягнення цих пріоритетів має стати податкова система держави.

За чинної структури економіки доходи різних фірм можуть значно відрізнитися, оскільки залежать від цін, що складаються на ринку. Отже, можуть значно відрізнитися доходи працівників і прибутки підприємств у різних секторах виробництва. Для їх вирівнювання доводиться коригувати ставки податків на двох рівнях. Необхідно оптимізувати розподіл доходів між фондом оплати праці і прибутком, а також розподіл фонду оплати праці між працівниками, праця яких забезпечила отримання доходу. У Європейському Союзі доходи між фондом оплати праці і прибутком розподілені приблизно навпіл, але можуть відхилитися на кілька відсотків від цієї пропорції у деяких країнах¹.

Для забезпечення оптимальних пропорцій розподілу податкова система має використовувати фундаментальний принцип оподаткування: вищі доходи – вищі ставки податків. Ставки податків з фонду оплати праці і прибутку мають бути встановлені так, щоб створена додана вартість розподілялася приблизно порівну між фондом оплати праці й прибутком, а розподіл фонду оплати праці між працівниками забезпечував прийнятні соціальні стандарти.

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Соціальна держава

¹ SDG indicator 10.4.1 – Labour income share as present of GDP (%) – Annual // ILOSTAT exploder : сайт. URL: https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer17/?lang=en&id=SDG_1041_NOC_RT_A (дата звернення: 26.12.2023).

зобов'язана забезпечити належний рівень життя своїм громадянам, а це означає певні пропорції розподілу доходів. Уявлення про соціальні орієнтири держави дає Європейська соціальна хартія (переглянута)¹. Йдеться не про абсолютні величини, а лише про пропорції розподілу доходів, що забезпечують відповідність Європейській хартії. Єдиним правовим засобом досягнення соціальних стандартів є податкова система й прогресивні ставки оподаткування доходів фізичних осіб. У всіх країнах Європейського Союзу, кандидатом у члени якого Україна стала у 2022 році, застосовуються прогресивні ставки оподаткування доходів фізичних осіб. Визначено рівень доходів, які не підлягають оподаткуванню, та відповідні рівні доходів (переважно до 5-ти рівнів), які оподатковуються за прогресивною шкалою ставок з найвищою ставкою 40–45 %. Наприклад, у Франції прогресивна (п'ятиступенева шкала) від 14 (для окремих виплат від нуля) до 45 %, депозити і дивіденди – 12,8 %².

Для вирівнювання рентабельності інвестицій та забезпечення оптимальної структури виробництва оподаткування прибутку має також здійснюватися за прогресивними ставками. Зокрема, частина прибутку, який реінвестується у виробництво, має вираховуватися з оподаткованої бази. Решта прибутку має оподатковуватися за завищеною ставкою 25–30 %. Розподілений прибуток у вигляді дивідендів має оподатковуватися за прогресивними ставками ПДФО. При оподаткуванні дивідендів нульова ставка не застосовується. Доцільно також запровадити окремий податок на приріст капіталу за ставкою 15–20 %.

Якщо до Податкового кодексу України не будуть внесені зміни, які забезпечать рух у визначеному напрямі, про розвиток економіки можна забути. Уряд може формувати популістські звіти про приріст економіки на 3–4 % щорічно (як це ми спостерігали в минулому багато разів), однак все зростання буде забезпечене друкарським станком Національного банку, державними позиками (під високі відсотки) та доходами заробітчан, які вони пересилають в Україну. Інших інвестицій також не буде (принаймні у виробничий сектор).

За нинішніх умов (період воєнного стану не беремо до уваги) інвестиції здійснювалися переважно у фінансовий сектор. Споживчі кредити на імпорتنі товари живлять корупцію на митниці і забезпечують

¹ Європейська соціальна хартія (переглянута) : від 03.05.1996 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 26.12.2023).

² Податки в Україні vs ЄС: де платять більше? // Ціна держави : сайт. 23.06.2019. URL: <https://cost.ua/714-podatky-v-ukrayini-vs-krayiny-eu-deplyat-bilshe/> (дата звернення: 26.12.2023).

інвесторам вищу маржу, ніж на ринках розвинених країн, одночасно формують дефіцит платіжного балансу України. Дефіцит платіжного балансу тисне на обмінний курс, підвищуючи його. Результатом є «повзуча» інфляція та неперервне знецінення курсу гривні.

Дуже привабливими для інвестицій і корупції є розподіли спеціальних дозволів на використання мінеральних ресурсів, зокрема: розлив мінеральних вод у пляшки (нечувана маржа), видобування корисних копалин, вирубки лісів, а також державні закупівлі, виробництво й реалізація різних алкогольних напоїв, тютюнових виробів і навіть інвестицій у сільське господарство.

Висновки

У роботі досліджено взаємозв'язок між розподілом доходів і соціально-економічним розвитком держави. Доведено, що чинний Податковий кодекс України взагалі не передбачає розвитку економіки, не стимулює інвестиції в сектори виробництва, але дозволяє створення різноманітних корупційних схем ухилення та уникнення оподаткування, що враховують масштабну тіньову економіку, незаконний вивіз капіталів, контрабандний експорт та імпорт.

Для подолання всіх проблем і прискорення соціально-економічного розвитку в законодавстві слід надати вичерпний перелік складових ціни. Запропонована структура ціни товарів і послуг включає в себе додану вартість, нарахований на неї ПДВ, амортизацію основних засобів і фактично понесені витрати. Витрати – це сумарна додана вартість, нарахований ПДВ і амортизація на всіх попередніх стадіях виробництва й розподілу. Додана вартість – єдиний результат економічної діяльності та єдиний об'єкт оподаткування. Додана вартість дорівнює сумі факторних доходів фірми: фонду оплати праці та прибутку. Ринкова оцінка доданої вартості визначається сумою фактично сплачених усіх податків, внесків і зборів з фонду оплати праці й прибутку. На визначену так додану вартість нараховується ПДВ, який включається в ціну на кожній стадії виробництва і розподілу та сплачується покупцем безпосередньо до державного бюджету. Оптимальний розподіл доходів у суспільстві визначається на основі Європейської соціальної хартії (переглянутої) і забезпечується запровадженням прогресивних ставок оподаткування доходів фізичних осіб і прибутків.

Список бібліографічних посилань: 1. Sulafa N. An Assessment of the Debates over Income Distribution and Growth in the Neo-Kaleckian Literature. *Brazilian Journal of Political Economy*. 2021. Vol. 41, No. 4. Pp. 782–796. DOI: <https://doi.org/10.1590/0101-31572021-3165>. 2. Ricardo D. Principles of political economy and taxation. Kitchener : Batoche Books, 2001. 333 p. 3. Мазур М., Сіренко К. Ринок праці в країнах Євросоюзу: статистичний аспект. *Підприємництво та інновації*.

2023. № 26. С. 80–83. DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-3583/26.12>.
4. Stiglitz J. E. Inequality and economic growth. *Rethinking Capitalism*. 2016. Vol. 86, Iss. 1. Pp. 134–155. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12237>.
5. Lavoie M., Stockhammer E. Wage-led growth: Concept, theories and policies // Regulating for Decent Work (RDW) Conference (Geneva, 6–8 July 2011). Geneva : ILO, 2012. Pp. 13–39. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137357939_2.
6. Kohler K., Guschanski A., Stockhammer E. The impact of financialisation on the wage share: a theoretical clarification and empirical test. *Cambridge Journal of Economics*. 2019. Vol. 43, Iss. 4. Pp. 937–974.
7. Stockhammer E. Rising inequality as a cause of the present crisis. *Cambridge Journal of Economics*. 2015. Vol. 39, Iss. 3. Pp. 935–958.
8. Oreiro J. L. Macrodinâmica pós-keynesiana: crescimento e distribuição de renda. Rio de Janeiro : Alta Books, 2018. 320 p.
9. Пирого І. С. Єдина тарифна сітка: орієнтири соціальної політики. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 65–73.
10. Vaccaro L., Pontusson J. Rethinking comparative political economy: the growth model perspective. *Politics & Society*. 2016. Vol. 44, Iss. 2. Pp. 175–207. DOI: <https://doi.org/10.1177/0032329216638053>.

Надійшла до редколегії 29.12.2023

Прийнята до опублікування 18.01.2024

Pyroha S. S. Legal measures to ensure fair distribution of income for sustainable development of Ukraine

The article examines the relationship between income distribution and the socio-economic development of the state. It is established that traditional methods of income distribution do not provide for sustainable development and do not correspond to the Constitution of Ukraine, which declares Ukraine a social state. The main regulator of income distribution is the Tax Code. Unfortunately, the current Tax Code of Ukraine does not at all provide for a fair redistribution of income and does not stimulate investment in the production sectors, but encourages the creation of various corruption schemes for evasion and avoidance of taxation, which includes a large-scale shadow economy, illegal export of capital, contraband imports and exports. The article proposes legal methods for overcoming all problems and ensuring accelerated development. To achieve these goals, legislation should contain an comprehensive list of price components. The fair market value (price) is equal to the total added value of the product or service, VAT charged on it and total depreciation at all stages of production and distribution. Added value is the sum of the company's factor incomes: wages and profits. The amount of actually paid taxes from the labor and profit fund determines the actually created added value, on which VAT is calculated, which is paid directly to the Budget at each stage of the movement of goods/services to the final consumer. The amount of added value, VAT and depreciation determines the increase in the market value of goods/services at each stage of production and distribution and corresponds to the amount of taxes, contributions and fees paid precisely by law. The distribution of income in society is determined on the basis of the European Social

Charter (revised) and is ensured by the introduction of progressive tax rates on the incomes of individuals and the profits of enterprises. The income tax rate should be determined by the direction of use of profits, and the rate of distributed profit on dividends should be equal to the personal income tax rates. The zero rate does not apply to taxation of dividends.

Key words: added value, costs, fair market price, depreciation, income distribution.

УДК 342.951:347.92:351.
752.2:342.729«364»

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.12>

Микола Анатолійович Самбор,

кандидат юридичних наук,

член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України,

сектор моніторингу Прилуцького районного відділу поліції

ГУНП в Чернігівській області,

депутат Прилуцької районної ради;

 <https://orcid.org/0000-0002-0446-3892>,

e-mail: nikolas783@ukr.net

ПЕРЕГЛЯД РІШЕНЬ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЗБОРІВ, МІТИНГІВ, ВУЛИЧНИХ ПОХОДІВ І ДЕМОНСТРАЦІЙ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено особливості правозастосовної практики судів апеляційної інстанції під час перегляду рішень у справах за апеляційними скаргами у справах про адміністративні правопорушення за порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Проаналізовано особливості аргументації апеляційними судами ухвалених рішень у справах про адміністративні правопорушення та формування на їх підставі правових позицій застосування норм позитивного права для регулювання суспільних відносин з використання та здійснення права на свободу мирних зібрань.

Ключові слова: апеляція, суд, право на свободу мирних зібрань, правовий режим, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Суспільство потребує ефективного регулювання суспільних відносин за допомогою соціальних інструментів, серед яких одним з основних є право, котре є продуктом людської діяльності в соціальному середовищі, метою якого є впорядкування відносин соціальних суб'єктів (людини, соціальних груп тощо) у спосіб, що має забезпечити свободу буття та розвитку кожної особистості шляхом встановлення нормативних приписів, які усунуть підстави для зловживання можливостями особи реалізовувати її інтереси та ущемляти інтереси інших, а також можливості знаходити підтримку у створенні відповідних умов з боку найбільшого інституту організації людей – держави [1, с. 63]. Право без його застосування втрачає свою цінність,

а тому саме емпірика дає змогу виявити якість правових норм, необхідність і вектори їх удосконалення або відповідність таких норм запитам суспільства у цілому та окремих його членів.

У сучасних суспільствах найбільш активними творцями системи «живого» права з регулювання як конкретних суспільних відносин, так і створення проєкції для регулювання однотипних суспільних відносин є суди. Саме суди під час здійснення правосуддя формулюють систему норм, їх зв'язки, що визначають зміст суспільних відносин учасників, а також відображають їх ідеальну поведінку. Такі набори норм, послідовність застосування фактично виявляється у правових позиціях судів із тих чи інших питань.

Правова позиція є надважливим інструментом практичного втілення правових приписів у суспільні відносини, спрямованого на утвердження права як ефективного регулятора суспільних відносин. За своєю природою правова позиція не породжує нові норми, а тому як джерело права може сприйматися лише як діяльна його складова, що надає праву «живого» змісту, коли норма права є не універсальним регулятором, а активним практичним регулятором конкретних (на відміну від абстрактних) суспільних відносин із цілком конкретними учасниками. Як наслідок, правова позиція з урахуванням юридичної науки, панівної в суспільстві доктрини, а також відповідно до чинних норм мотивує та обґрунтовує необхідність застосування принципів права, нормативно-правових актів чи окремих їхніх норм для регулювання конкретних суспільних відносин. Залежно від суб'єкта правової позиції, а також від законодавчого регулювання цього питання правова позиція може бути обов'язковою для виконання за певних обставин (рішення суду для учасників справи), набувати загальнообов'язкового характеру або мати індивідуальну доктринальну, буденну чи іншу форму, які є лише вираженням мотивованої та обґрунтованої думки окремих суб'єктів правовідносин, їхнім світоглядним орієнтиром. Вважаємо, що правова позиція – це інтелектуально-вольова, дослідницько-пошукова діяльність суб'єкта права, пов'язана з формуванням і викладенням мотивованої та обґрунтованої думки на підставі дослідження обставин справи, кваліфікації діянь учасників правовідносин, а також обрання на власний розсуд і за власною інтерпретацією норм позитивного права, які слід використовувати як засіб урегулювання (унормування) конкретних суспільних відносин та їхнього обґрунтування. Правова позиція є емпіричною реальністю застосування суб'єктом ідеально-теоретичної абстрактної конструкції (моделі) норми права в повсякденному житті [2, с. 83]. Особливо чутливою є сфера формування таких правових позицій судами, коли питання пов'язані із використанням та здійсненням прав, свобод та інтересів людини, зокрема тих, що знайшли своє

відображення в нормах не лише природного, а й позитивного права. Безперечно, кожен суб'єкт не застрахований від помилок, які можуть бути як умисними, так і необережними. У зв'язку з цим значно більшої ваги й актуальності набувають правові позиції судів, які здійснюють перегляд рішень, а саме апеляційної та касаційної інстанцій, та пов'язані з формуванням системи правових норм, що підлягають застосуванню для регулювання відповідних суспільних відносин із використанням та здійснення прав, свобод та інтересів людини.

Стан дослідження проблеми

Навколо питань апеляційного оскарження та апеляційного провадження точаться жваві дискусії. У науковій спільноті дослідженню цих питань присвятили свої праці В. Бевзенко, Т. Коломоєць, М. Смокович та ін.

Водночас питання формування правових позицій судами апеляційної інстанції щодо правового регулювання використання та здійснення права на свободу мирних зібрань залишаються малодослідженими, а сама правозастосовна практика є суперечливою, що негативно позначається на принципах верховенства права та дотримання прав, свобод та інтересів людини, насамперед, виходячи з підвалин правової визначеності та правової доступності. Подібний стан справ показує важливість та очевидність теми дослідження, оскільки пов'яже питання застосування заходів державного примусу та сфери дозволеної поведінки особи з використанням та здійснення права на свободу мирних зібрань. Ці питання набувають особливого звучання в умовах правового режиму воєнного стану, коли в державі запроваджуються спеціальні обмеження, зумовлені не лише збереженням суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу, а й найвищої цінності – людини, з усім спектром її прав і свобод.

Мета і завдання дослідження

Ураховуючи викладене, *метою* статті є дослідження судової практики судів апеляційної інстанції у перегляді рішень за апеляційними скаргами у справах про адміністративні правопорушення за порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в умовах правового режиму воєнного стану в Україні, обґрунтованості та вмотивованості таких рішень відповідно до принципу дотримання прав і свобод людини.

Завдання наукового дослідження передбачають: аналіз норм національного та міжнародного права щодо використання і здійснення права на свободу мирних зібрань, а також їх інтерпретацію судами під час розгляду справ про адміністративні правопорушення; формування єдиної правової позиції застосування норм позитивного права

для регулювання адміністративно-деліктних відносин щодо встановлення порушення порядку організації й проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, а також з'ясування впливу умов правового режиму воєнного стану в Україні на застосування адміністративної відповідальності за порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Наукова новизна дослідження

Уперше досліджено правозастосовну практику судів апеляційної інстанції з перегляду справ про адміністративні правопорушення за порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в умовах правового режиму воєнного стану в Україні та формування єдиної правової позиції і доктрини застосування норм права для регулювання суспільних відносин із використання й здійснення права на свободу мирних зібрань.

Виклад основного матеріалу

Поняття апеляції сприймається як правовий інститут і спосіб перегляду рішень суду першої інстанції, які не набрали чинності, у суді вищого рівня (апеляційному суді), який, розглядаючи справу за апеляційною скаргою чи апеляційним поданням суб'єкта оскарження, вирішує фундаментальні та прикладні питання обставин справи, їх юридичної кваліфікації, тобто як питання факту, так і питання права в тому самому обсязі, що й суд першої інстанції, з додержанням основних засад судочинства [3, с. 4–5]. Апеляційне оскарження – це додаткова гарантія дотримання прав і свобод людини, зокрема права на свободу мирних зібрань, не лише від безпідставного його обмеження чи заборони, а й від свавільного примусу, який може бути застосований до носія права на свободу мирних зібрань, а саме організатора таких зібрань.

Значення інституту апеляційного оскарження судових рішень судів першої інстанції можна звести до трьох важливих чинників, які мають безпосередній вплив на механізми судового захисту прав і свобод осіб в Україні. Згаданий інститут, по-перше, сприяє підвищенню рівня охорони, захисту прав, свобод і публічних інтересів осіб. По-друге, сприяє підвищенню рівня забезпечення реалізації соціальних цінностей за допомогою національного правосуддя. По-третє, є лакмусовим папірцем судово-правових гарантій забезпечення та реалізації прав і свобод особи [4, с. 32–33]. Зауважимо, що апеляційне оскарження у справах про адміністративні правопорушення функціонально та інституційно є єдиним механізмом залучення неупередженого суб'єкта для ухвалення справедливого та законного рішення, незалежного насамперед від суб'єктів, уповноважених складати протоколи про адміністративні правопорушення.

За своїм змістом і призначенням апеляційне провадження полягає в перевірці вищою судовою інстанцією (апеляційним судом) рішень суду першої інстанції, що не набрали законної сили, на предмет їх законності, обґрунтованості та справедливості, верховенства права шляхом дослідження нових доказів, повторного дослідження обставин події з можливістю ухвалення нового рішення, яким повністю або частково замінюється рішення суду першої інстанції [5, с. 26]. З огляду на зазначене саме правові позиції судів апеляційної інстанції за результатами перегляду рішень у справах про адміністративні правопорушення в цілому і справ про адміністративні правопорушення за порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій є важливим елементом формування правової доктрини регулювання порядку охорони та захисту права на свободу мирних зібрань від необґрунтованого і незаконного втручання суб'єктів публічної адміністрації щодо обмеження чи заборони здійснення згаданого права. Саме тому важливим є розуміння підходів судів апеляційної інстанції, наділених повноваженнями не лише перегляду рішень судів першої інстанції, а того, що рішення апеляційних судів є остаточними з огляду на формування ефективного алгоритму послідовності використання норм позитивного права для регулювання відповідних суспільних відносин з використанням та здійснення права на свободу мирних зібрань.

Предметом дослідження стали рішення (постанови) судів апеляційної інстанції з перегляду рішень у справах про адміністративні правопорушення за ст. 185-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Станом на 18 жовтня 2023 р., скориставшись пошуковою системою «Єдиний державний реєстр судових рішень» з умовами пошуку: «Категорія справи», «Справи про адмінправопорушення (з 01.01.2019)» та підкатегорією «Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління», «Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій», за період з 24 лютого 2022 р. до 1 жовтня 2023 р. за цими параметрами знайдено 126 документів. Також з умовою пошуку «Інстанція», «Апеляційна» знайдено чотири документи. Апеляційні скарги розглядали Тернопільський, Чернівецький (2) та Житомирський апеляційні суди. Зазначені статистичні відомості дозволяють дійти висновку про те, що розгляд справ про адміністративні правопорушення за ст. 185-1 КУпАП переважно завершується в судах першої інстанції, а оскарження таких рішень є незначним і становить 3,17 %. Зазначене може бути наслідком: 1) довіри до судової гілки влади під час розгляду справ про адміністративні правопорушення цієї категорії; 2) запровадження судового збору за подання апеляційної скарги у справах про адміністративні

правопорушення всупереч нормам КУпАП, а також невикористано високими ставками судового збору за подання апеляційної скарги та неспівмірності судового збору зі штрафом як адміністративним стягненням; 3) небажання особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, витратити власні економічні, фізичні та інші ресурси для оскарження таких постанов у справах про адміністративні правопорушення, що може бути наслідком недовіри щодо незалежності до судової гілки влади.

У постанові Житомирського апеляційного суду від 8 серпня 2023 р. у справі № 278/2446/23 зазначається:

«Частиною 1 ст. 19 Закону України “Про правовий режим воєнного стану” в умовах воєнного стану забороняється проведення, зокрема масових зібрань.

Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 на території України з 05 год. 30 хв. 24 лютого 2022 року введено воєнний стан, який діє дотепер.

Об’єктом правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185-1 КУпАП, це суспільні відносини у сфері забезпечення громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Об’єктивна сторона правопорушення полягає у порушенні встановленого порядку організації або проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Діяння можуть вчинюватися шляхом спричинення шкоди державній або приватній власності, порушення правил громадського порядку, дорожнього руху, тощо. Крім того, правопорушення може вчинюватися і у формі бездіяльності, наприклад, шляхом відмови учасників зазначених заходів розійтися після того, як збори, мітинги, вуличний похід або демонстрація оголошуються закритими.

<...>

З матеріалів справи про адміністративне правопорушення не вбачається, що працівниками поліції зібрані докази про причетність ОСОБА_1 до організації автоперегонів.

ОСОБА_1 після роз’яснення йому процесуальних прав у протоколі про адміністративне правопорушення власноручно зазначив, що з протоколом не згоден, про перегони дізнався від працівників поліції, пив каву на автозаправці.

Будь-які усні пояснення ОСОБА_1, зафіксовані на нагрудну відеокамеру працівника поліції, до роз’яснення прав, у відсутність адвоката, до якого він звернувся по правничу допомогу, не є допустимими доказами, як і рапорти працівників поліції, які ґрунтуються на цих поясненнях. Скріншот оголошення про організацію благодійного заходу – заїздів з drag racing та drag taxi не містить інформації про особу організатора.

<...>

З таких обставин постанову належить скасувати, а провадження у справі закрити на підставі п. 1 ч. 1 ст. 247 КУпАП»¹.

У вказаному контексті слід зауважити, що суди апеляційної інстанції підходять більш професійно до складення відповідної постанови, обґрунтування та вмотивування свого рішення у справі про адміністративне правопорушення. Саме апеляційна інстанція вказує на особливості умов здійснення права на свободу мирних зібрань, які впливають на процес насамперед здійснення права на свободу мирних зібрань, тоді як суди першої інстанції не використовують навіть конституційних норм прямої дії під час вмотивування судових рішень, а саме наведення не лише належних і достатніх мотивів, а й чітке визначення правових підстав його ухвалення.

Постановою Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 27 травня 2022 р. «...ОСОБА_1 визнано винною у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 185-1 КУпАП...

<...>

Висновок суду про винуватість та кваліфікацію дій ОСОБА_1 у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 185-1 КУпАП України доведений належним чином перевіреними, оціненими та викладеними у постанові суду доказами.

<...>

Як правильно визначив суд першої інстанції, організатором необхідно вважати особу, яка виконує функції з підготовки, своєчасного сповіщення відповідних органів про заплановані заходи та інші організаційно-господарській функції.

Виходячи з матеріалів провадження, дії ОСОБА_4, яка на сторінці в інтернет ресурсі розмістила пост про проведення зборів мешканців будинку за адресою АДРЕСА_1 і в подальшому приймала в них участь, свідчать про виконання нею організаторських функцій такого зібрання мешканців будинку.

<...>

Також, судом першої інстанції досліджено рапорти працівників поліції, з яких встановлено, що виявивши в інтернет мережі пост ОСОБА_1 про проведення зборів мешканців будинку, її повідомили про відповідні обмеження, встановлені рішенням Ради оборони Тернопільської області від 06.05.2022 року щодо проведення таких заходів.

¹ Постанова Житомирського апеляційного суду від 08.08.2023 : справа № 278/2446/23, провадження № 33/4805/779/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112722761> (дата звернення: 18.01.2024).

Твердження сторони захисту про відсутність у публічному доступі рішення Ради оборони Тернопільської області № 50 від 06.05.2022 року як на підставу скасування оскаржуваного ним судового рішення, є непереконливі, оскільки це не спростовує факту існування такого нормативно-правового акту.

<...>

З урахуванням наведеного, приходжу до висновку, що постанова Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 27 травня 2022 відносно ОСОБА_1 є законною та обґрунтованою, а тому підстав для її скасування, про що ставить питання апелянт, не вбачаю»¹.

Аналіз наведеної постанови апеляційного суду за результатами оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення за ч. 2 ст. 185-1 КУпАП дає змогу сформулювати декілька висновків: 1) чи дійсно Президентом України шляхом видання Указу «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022² обмежено право на свободу мирних зібрань та чи легітимним є делегування повноважень щодо обмеження здійснення права на свободу мирних зібрань і визначення строків завчасного сповіщення про здійснення права на свободу мирних зібрань, а точніше проведення самого мирного зібрання не на законодавчому рівні, оскільки є предметом законодавчого регулювання, як на тому наголошено Конституційним Судом України³, а саме органом військово-цивільної адміністрації – обласною військовою адміністрацією; 2) визнання рапортів поліцейських як допустимих доказів у справі про адміністративне правопорушення, що суперечить правовій позиції, сформульованій Верховним Судом⁴; 3) недослідження факту поширення чи

¹ Постанова Тернопільського апеляційного суду від 21.06.2022 : справа № 607/6477/22, провадження № 33/817/329/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104842533> (дата звернення: 18.01.2024).

² Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 18.01.2024).

³ Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) : від 19.04.2001 № 4-рп/2001 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01> (дата звернення: 18.01.2024).

⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 20.05.2020 : справа № 524/5741/16-а, провадження

створення в соціальній мережі оголошення про мирне зібрання, що унеможливає ідентифікацію питання організатора, чи особи, яка підтримує такий захід; 4) не досліджується питання публічного характеру зборів, оскільки під такі збори підпадають навіть заходи приватного характеру, наприклад день народження, весілля, а також службового характеру, зокрема перебування значної кількості працівників в одному виробничому приміщенні чи навіть затвердження режиму роботи закладів торгівлі саме обласними військовими адміністраціями, оскільки такі заклади збирають значну кількість осіб; 5) не визначено правовий механізм визначення соціального статусу особи – організатора зборів; 6) не з'ясовано як ідентифіковано особу в цифровому середовищі та чи слід розглядати розміщення у стрічці соціальної мережі оголошення як організацію мирного зібрання; 7) наявність нормативно-правового акта, який встановлює порядок використання та здійснення права на свободу мирних зібрань.

«Встановлено, що ОСОБА_1 знав про дату, час та місце розгляду справи щодо нього районним судом 05.08.2022 р. (що він і не заперечує в апеляційній скарзі), а також йому було відомо про прийняте рішення щодо нього та про порядок і строки його оскарження, оскільки особисто був присутній в судовому засіданні в районному суді, де останній надавав пояснення з приводу вчиненого адміністративного правопорушення, що підтверджується постановою суду.

<...>

Доводи ОСОБА_1 в апеляційній скарзі про те, що копію постанови судді він отримав 26.10.2022 року, а тому, строк на оскарження ним пропущений з поважних причин, апеляційний суд вважає такими, що не ґрунтуються на законі...»¹.

Таким чином, мотивуючи своє рішення, апеляційний суд формально поставився до конституційних гарантій захисту прав і свобод людини, зокрема права на свободу мирних зібрань, як суб'єкт, чие рішення є остаточним, позбавивши гарантованого права на оскарження. Безперечно, процесуальний строк на оскарження має враховуватися, однак слід усвідомлювати й те, що ефективність апеляційного оскарження буде невисокою, коли особа, яка реалізує своє право на оскарження, не розуміє мотивів та обґрунтованості ухваленного судом рішення, щоб навести аргументи, які вказують на

№ К/9901/33786/18 // ZakonOnline : сайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89325656> (дата звернення: 18.01.2024).

¹ Постанова Чернівецького апеляційного суду від 14.11.2022 : справа № 725/4382/22, провадження № 33/822/678/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107278913> (дата звернення: 18.01.2024).

порушення чи недотримання норм матеріального або процесуального законодавства під час розгляду відповідної справи про адміністративне правопорушення. Недарма Верховний Суд чітко зазначив: «Якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частину судового рішення або у разі розгляду справи (вирішення питання) без повідомлення (виклику) учасників справи, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення»¹. З огляду на викладене обґрунтування слід зауважити, що суди апеляційної інстанції зловживають своїм монопольним становищем як суб'єкт, чиє рішення є остаточним у справах про адміністративні правопорушення, інколи нехтуючи правами та свободами учасників такого процесу, зокрема й процесуальними правами, що підриває авторитет у справедливе й законне судове рішення, належним чином вмотивоване та обґрунтоване, що засвідчує якісну й зрозумілу аргументацію для всіх учасників і сторін процесу.

Зі змісту постанови Чернівецького апеляційного суду від 20 липня 2023 р. у справі № 715/1944/23 можна встановити, що особа «...організував і провів масове зібрання прихожан, шляхом організованого масового переміщення вказаних осіб із щільного скупчення (хресний хід) від с. Годилів до с. Тереблече Чернівецького району Чернівецької області, для проведення якого завчасно не сповістив орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування, чим порушив вимоги ч. 1 ст. 39 Конституції України та п. 5 ч. 1 ст. 1 ЗУ “Про правовий режим воєнного стану”...

<...>

Законом України від 24 лютого 2022 року за № 2102-IX затверджено Указ Президента України за № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року, відповідно до якого в Україні із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року запроваджено воєнний стан у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України.

Законом України від 01 травня 2023 року за № 9259 затверджено Указ Президента України за № 254/2023 “Про продовження строку дії воєнного стану в Україні”, відповідно до якого в Україні з 20 травня 2023 року продовжено строк дії воєнного стану на 90 діб.

Відповідно до статті 64 Конституції України ... в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 14.06.2023 : справа № 308/10650/19, провадження № 61-5270св23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111613905> (дата звернення: 18.01.2024).

Згідно з п. 8 ч.1 ст. 8 Закону України “Про правовий режим воєнного стану” (далі – Закон) в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану (курсив наш. – М. С.), зокрема, забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів.

Відповідно до ст. 19 Закону в умовах воєнного стану, серед іншого, забороняється проведення страйків, масових зібрань та акцій¹.

За результатами опрацювання вказаної постанови Чернівецького апеляційного суду можна зробити декілька висновків: 1) судом не досліджено підстави обмеження прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема те, що п. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» встановлено, що: «У зв’язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України “Про правовий режим воєнного стану”². Зазначене формулювання фактично цитує положення ст. 64 Конституції України, однак ця конституційна норма встановлює можливість обмеження, а правовий механізм та відповідний нормативний документ, який запроваджує такий правовий режим, має встановити обмеження, тобто використати лінгвістичну формулу «обмежуються конституційні права...», а не «можуть обмежуватися...». З огляду на наявні норми та їх системне розуміння в умовах правового режиму воєнного стану не запроваджено обмеження на здійснення права на свободу мирних зібрань, а лише наголошується на можливості обмеження;

¹ Постанова Чернівецького апеляційного суду від 20.07.2023 : справа № 715/1944/23, провадження № 33/822/457/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112308540> (дата звернення: 18.01.2024).

² Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 18.01.2024).

2) судом не розмежується право, гарантоване ст. 35 Конституції України, та право, сформульоване у ст. 39 Конституції України. Водночас право на свободу світогляду і віросповідання може бути обмеженим лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей і не підлягає обмеженню в умовах правового режиму воєнного стану; 3) суд, посиляючись на порушення строку завчасного сповіщення про здійснення права на свободу мирних зібрань та проведення мирного зібрання, має враховувати питання про те, що адміністративну відповідальність за вказане правопорушення несе саме організатор, а зазначений статус особи в рішенні суду не визначений, хоча саме це є одним із ключових елементів адміністративної відповідальності, оскільки про неповідомлення про мирне зібрання несе адміністративну відповідальність саме організатор такого заходу.

Пошук рішень судів апеляційної інстанції у вказаній категорії справ про адміністративні правопорушення засвідчив, що за період з 1 жовтня 2023 р. до 26 січня 2024 р. в реєстрі є лише дві постанови, винесені судами Чернівецької та Волинської областей, тоді як судами першої інстанції винесено 39 постанов у справах про адміністративні правопорушення за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Отже, оскаржено лише 5,1 % постанов у справах про адміністративні правопорушення за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, винесених судами першої інстанції. Чернівецький апеляційний суд за результатами розгляду справи, не заглиблюючись у обставини події та умови використання і здійснення права на свободу мирних зібрань, своє рішення обґрунтував тим, що суб'єктом «правопорушення може бути особа, якій виповнилося 16 років, якщо вона є організатором мітингу, вуличного походу, демонстрації». Особа, котра притягається до адміністративної відповідальності, як настоятель храму сприяв заходу та прийняв масове зібрання прихожан УПЦ на території храму (хресний хід) з с. Волока до с. Колінківці без сповіщення органу місцевого самоврядування. Водночас, проаналізувавши вказаний доказ, апеляційний суд звернув увагу на те, що в ньому відсутнє посилання на конкретний нормативно-правовий акт, яким встановлюються відповідні правила та який було порушено особою, яка притягається до адміністративної відповідальності. Це свідчить про те, що обов'язкову складову об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185-1 КУпАП, не розкрито, тобто не розкрито суті правопорушення¹. Аналіз цього

¹ Постанова Чернівецького апеляційного суду від 08.12.2023 : справа № 724/1729/23, провадження № 33/822/758/23 // Єдиний державний

рішення вказує на те, що першим для суду апеляційної інстанції є з'ясування наявності складу адміністративного правопорушення як підстави адміністративної відповідальності в цілому.

Волинський апеляційний суд 10 січня 2024 р. в постанові у справі № 161/15381/23 наголосив на тому, що «...зміст протоколу не містить викладення об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 185-1 КУпАП.

Протокол про адміністративне правопорушення стосовно ОСОБА_1 не відповідає вимогам ст. 256 КУпАП... Вказане в свою чергу, прямо суперечить принципу правової визначеності, згідно якого “закон має бути доступним та передбачуваним, що стосується його наслідків, тобто вираженим із достатньою точністю, щоб дати змогу особі в разі необхідності регулювати його положеннями свою поведінку”.

Таким чином, складений стосовно ОСОБА_1 протокол про адміністративне правопорушення, на думку апеляційного суду, не може вважатись належним доказом його винуватості, оскільки складений (оформлений) з порушенням вимог статті 256 КУпАП...»¹.

Примітним для цієї постанови апеляційного суду, разом зі детальним дослідженням джерел доказів щодо відображення фактичного та юридичного складу цього правопорушення, є звернення суду до загальних засад правового регулювання та елементів верховенства права – правової визначеності.

Висновки

Підсумовуючи викладене, наголосимо на тому, що саме правореалізаційна та правозастосовна практика є мірилом ефективності правотворчої діяльності, зокрема у сфері створення правових умов використання та здійснення прав і свобод людини. Україні доводиться торувати нелегкий шлях утвердження незалежності та відстоювання суверенітету в умовах широкомасштабної агресії рф. Попри це українці продовжують невпинно розвивати всі сфери буття, зокрема соціального. Надважливим завданням для незламності на демократичному шляху розвитку Української держави є утвердження демократичних ідеалів у праворозумінні кожної людини та правозастосовній діяльності. Будь-які умови та обставини, що істотно впливають на організацію правового порядку, зокрема особливі правові режими, яким є правовий режим воєнного стану, не повинні

реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115498274> (дата звернення: 18.01.2024).

¹ Постанова Волинського апеляційного суду від 10.01.2024 : справа № 161/15381/23, провадження № 33/802/21/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116222952> (дата звернення: 18.01.2024).

пригнічувати фундаментальних засад права, правового порядку, соціального й державного устрою суспільства. Безперечно, особливо в умовах правового режиму воєнного стану питання прав, свобод людини є надто чутливими, а тому запровадження та реалізація обмежень використання й здійснення окремих прав і свобод повинні бути максимально зрозумілими, їх умови абсолютно визначеними в законодавстві відповідно до усталеної та сформованої практики правового регулювання. У згаданому контексті важливим є формування відповідного бачення судовою гілкою влади в рішеннях, які уособлюють не лише законність, а й справедливість. Суди, їх рішення не повинні піддаватися політичним ідеологемам, користуватися політичною чи ситуативною доцільністю або раціональністю, а перебувати на засадах верховенства права, свободи, рівності, справедливості, дотримання прав і свобод людини, тих демократичних засад, які визначають не лише сучасність, а й майбутнє людини, суспільства, держав. Адже саме судові рішення стануть у майбутньому об'єктом наукових і емпіричних досліджень, як це було на зламі 2013–2014 рр., коли рішення судів щодо використання та здійснення права на свободу мирних зібрань за подібного аргументування мали діаметрально протилежні висновки. Упевнені, що якість судових рішень, їх обґрунтування та вмотивування, яке базуватиметься на високій правосвідомості та неупередженості суду, гарантуватиме зрозумілість, доступність судових рішень, що є запорукою впровадження принципу верховенства права в соціально-правову реальність.

Усвідомлено ставимося до того, що право на свободу мирних зібрань не є необмеженим, однак застосування обмежень має відбуватися виключно в той спосіб, який визначений у Конституції та законах України. Саме це сприятиме формуванню правосвідомості населення, відображатиме цілісність і всепроникнення принципу верховенства права. Навіть у складних умовах правового режиму воєнного стану, під час запровадження якого визначається правовий порядок у державі, не було реалізовано право на обмеження права на свободу мирних зібрань, а лише вказано на те, що таке обмеження може бути. Це, на наше переконання, негативно позначається на судовій правотворчості, оскільки у своїх рішеннях суди не приділяють належної уваги умовам використання, здійснення, обмеження права на свободу мирних зібрань. Загалом лише окремі суди апеляційної інстанції, хоч і поверхово, однак згадують умови використання, здійснення та обмеження права на свободу мирних зібрань.

Крім того, не обґрунтоване та не досліджене питання делегованості повноважень щодо обмеження права на свободу мирних зібрань від гаранта прав і свобод людини до суб'єктів, що представляють виконавчу гілку влади – військових адміністрацій.

Викликає занепокоєння і те, що суди не розмежують конституційні права, що підлягають і не підлягають обмеженню в умовах правового режиму воєнного стану, та їх співвідношення в змісті конкретних суспільних відносин як окремих людей, так і їхніх соціальних об'єднань.

Говорячи про демократичний розвиток держави як особливого соціального інституту, повинні усвідомлювати й те, що держава має слугувати інтересам суспільства, а не навпаки. Звідси й будь-які обмеження прав і свобод людини мають переслідувати принцип дотримання прав і свобод людини з тією метою, щоб зберегти носія цих прав і свобод та не допустити необґрунтованого звуження можливостей не лише використання, а й здійснення прав і свобод людиною.

Не претендуючи на абсолютизацію використання обґрунтованості та вмотивованості судового рішення, про що наголошувалося в рішеннях Європейського суду з прав людини, суди мають відображати цілісну систему регулювання суспільних відносин нормами права, які застосовуються до регулювання відповідних відносин, що унеможливає пошук і твердження про наявність альтернативного правового регулювання відповідних суспільних відносин. Отже, судова правотворчість у системі адміністративно-деліктного законодавства як елемент забезпечення верховенства права, дотримання прав і свобод людини відіграє надважливий прикладний аспект, оскільки відображає й формулює правову позицію та свідомість громадян щодо застосування відповідних норм у тих чи інших суспільних відносинах, де вони є учасниками, для забезпечення використання та здійснення їхніх прав і свобод у найбільш оптимальний спосіб.

Список бібліографічних посилань: 1. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. № 87. С. 59–63. 2. Самбор М. Правова позиція в українській правовій доктрині. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 2 (107). С. 80–84. 3. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2003. 22 с. 4. Кравченко К. В. Процесуальний порядок апеляційного оскарження в адміністративному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2021. 249 с. 5. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 498 с.

Надійшла до редколегії 29.01.2024

Прийнята до опублікування 25.02.2024

Sambor M. A. Review of decisions in cases of administrative offenses for violation of the order of organizing and holding meetings, rallies, street marches and demonstrations under the legal regime of martial law

The article examines the peculiarities of the law enforcement practice of courts of appeals when reviewing decisions in cases on appeals in cases of administrative offenses for violation of the order of organizing and holding meetings, rallies, street marches and demonstrations under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine. Attention is drawn to the quality of argumentation of decisions in cases of administrative offenses for violation of the order of organizing and holding meetings, rallies, street marches and demonstrations under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine. Special attention is paid to the conditions of use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly. The issue of forming a unified legal position regarding the application of positive law norms to regulate the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly under the conditions of the legal regime of martial law is being investigated. The specifics of the argumentation of decisions made by appeal courts in cases of administrative offenses are analyzed, in particular the specifics of the exercise of the right to freedom of peaceful assembly under the conditions of the legal regime of martial law and the influence of such a legal regime on the application of administrative responsibility for violating the order of organizing and holding meetings, rallies, street marches and demonstrations.

Attention is drawn to the fact that the peculiarities of the legal regime are not reflected in the decisions of appeal courts, although such a legal regime significantly affects the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly. A separate issue is the specifics of the use by courts of appeal of the legal positions formulated in the decisions of the Supreme Court regarding the treatment of individual pieces of evidence and their sources. Based on the conducted research, the appellate courts, first of all, in order to determine the grounds for the application of administrative responsibility, find out exactly the composition of the administrative offense, while the conditions for the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly, the introduced administrative rules regulating the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly remain out of courts consideration. No less important is the lack of motivation in distinguishing the right to freedom of peaceful assembly, administrative liability for violation of the use and exercise of this right from other constitutional rights, which significantly affects the application of administrative liability.

It has been proven that the formation of a legal position by courts based on the principles of the rule of law, observance of human rights and freedoms guarantees a positive assessment and perception of such decisions by the individual and society, will indicate trust in the judicial branch of government, and most importantly – will contribute to the effective regulation of social relations with the help of legal norms.

Key words: appeal, court, right to freedom of peaceful assembly, legal regime, martial law.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.35.08(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.13>

Роман Ілліч Логін,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

 <https://orcid.org/0009-0003-7251-6209>,

e-mail: romanlogin7@gmail.com

**КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ:
ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ**

Висвітлено сучасні наукові підходи до визначення поняття та класифікації корупційних кримінальних правопорушень, а також їхню загальну характеристику. Зауважено про наявну наукову дискусію щодо доцільності нормативного закріплення визначення цього поняття. Наголошено на невирішеності питання щодо відмежування ознак корупції від ознак корупційного правопорушення. Висловлено авторську позицію, що корупційні правопорушення наділені ознаками корупції, які їй дозволяють виокремити їх серед інших кримінальних правопорушень і піддати групуфікації. Зроблено висновок про те, що попри відсутність нормативного визначення поняття «корупційні кримінальні правопорушення» в чинному законодавстві України кримінально-правова доктрина цілком успішно заповнює зазначену прогалину. Нині сформульовано визначення цього поняття, перелік як загальнокримінальних, так і спеціальних ознак, надано доволі детальну їхню класифікацію.

Ключові слова: корупція, корупційні кримінальні правопорушення, класифікація, ознаки, досудове розслідування, заходи забезпечення кримінального провадження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Належне й ефективне проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень вимагає чіткого розуміння їх сутності, тобто поняття, ознак і можливих різновидів, механізму їх учинення. Зокрема, це стосується й вирішення слідчим (прокурором) питання щодо обрання найбільш ефективних та доцільних засобів забезпечення кримінального провадження, що застосовуються до особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення певного виду. У зв'язку із цим необхідною основою для подальших досліджень процедурних аспектів досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень слід визнати

правильне розуміння матеріальної частини питання: поняття, ознак і видів корупційних кримінальних правопорушень.

Стан дослідження проблеми

Проблеми визначення поняття корупційних кримінальних правопорушень поставали предметом досліджень багатьох науковців. До їх числа насамперед належать О. С. Бондаренко, Р. В. Кимлик, В. М. Киричко, К. С. Косінова, М. І. Мельник, А. В. Савченко, Є. В. Стрільченко, В. І. Тютюгін та ін. Дослідження названих науковців є фундаментальними, проте окремі питання все ж таки залишаються не вирішеними та дискусійними.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення основних наукових підходів у розумінні поняття, ознак та класифікації корупційних кримінальних правопорушень, які сформувались у галузі кримінально-правової доктрини, як основи для подальших досліджень проблем їх досудового розслідування. *Завданнями* дослідження є: вивчення сучасних літературних джерел, їх критичний аналіз, формування авторської думки щодо окремих проблем.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз розуміння категорії «корупційні кримінальні правопорушення» у кримінально-правовій доктрині як бази для подальших досліджень процесу їх розслідування.

Виклад основного матеріалу

Поняття «корупційні кримінальні правопорушення» не є новим для юридичної науки і насамперед для науки кримінального права, в межах якої це поняття сформувалось та розвивалось із плином часу. Сьогодні більшість науковців слушно стверджують про відсутність законодавчо зафіксованої дефініції цього поняття. Зокрема, Р. В. Кимлик із цього приводу прямо зауважує, що відсутність визначення корупційних кримінальних правопорушень у національному законодавстві є одним із його недоліків [1, с. 263–265]. Аналогічну думку висловлюють Т. Д. Лисько та Ю. Є. Репкіна, які відносять цю обставину до значних прогалин кримінального законодавства в частині врегулювання суспільних відносин із «корупційним елементом». На думку науковців, вона негативно впливає на стан боротьби з указаним типом кримінальних правопорушень, призводить до появи проблем тлумачення антикорупційних норм Кримінального кодексу України (далі – КК України), який повинен відповідати вимогам термінологічної точності та принципу правової визначеності [2, с. 172]. Слід вказати, що із цього приводу існує також протилежна позиція, яку підтримують Р. П. Сімах і В. М. Дубас. Наприклад, перший зі згаданих науковців стверджує, що відсутність нормативного визначення

цього поняття не може бути перешкодою для боротьби із корупцією правоохоронними органами, а тому визначення терміна «корупційне кримінальне правопорушення» на рівні законодавства України не є настільки важливим, щоб уважати його недоліком кримінального законодавства [3, с. 167]. Цю думку підтримує В. М. Дубас, зауважуючи, що відсутність у чинному законодавстві визначення цього поняття не впливає на ефективність боротьби уповноважених правоохоронних органів із корупцією та, відповідно, на стан розвитку антикорупційного судочинства. Водночас науковець погоджується із тим, що наявність у кримінальному законодавстві дефініції поняття «корупційне кримінальне правопорушення» сприяло би покращенню розуміння цієї правової категорії як науковцями, так і практиками [4, с. 66].

Отже, чинне законодавство не містить формально визначеного поняття «корупційні кримінальні правопорушення». Проте слід вказати, що чинний Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII містить родове поняття «корупційне правопорушення», яким визначається діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною в ч. 1 ст. 3 Закону, за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність¹. Говорячи про відмінність корупційних злочинів від інших корупційних правопорушень, слід підтримати думку В. М. Киричка, який критерій такого відмежування бачить у ступені суспільної небезпечності діяння. На думку вченого, суспільна небезпечність корупційних кримінальних правопорушень полягає в тому, що виконання службових обов'язків та повноважень повинно здійснюватися відповідно до закону. Фактично ж їх виконання залежить від одержання неправомірної вигоди особою, чим і заподіюється істотна шкода фізичній або юридичній особі, суспільству або державі [5, с. 20]. Цю думку поділяють і інші науковці, зазначаючи, що суспільна небезпечність як обов'язкова ознака властива не лише кримінальним правопорушенням, а й іншим правопорушенням, що мають публічний характер. У зв'язку із цим відмінність між корупційними кримінальними правопорушеннями та іншими корупційними правопорушеннями полягає у ступені такої суспільної небезпечності. Перші заподіюють найбільшу, тобто істотну шкоду суспільним відносинам, передусім у сфері службової діяльності, підриваючи авторитет органів державної влади або місцевого самоврядування чи встановлений порядок управління [6, с. 393].

Що ж стосується корупційних кримінальних правопорушень, то законодавець лише надає перелік їх видів, які містяться в Особливій

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 30.01.2024).

частині КК України. Так, Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII¹ ст. 45 КК України було доповнено приміткою, у якій наведено вичерпний перелік кримінальних правопорушень, які є корупційними. Так, відповідно до змісту цієї примітки такими вважались передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 у випадку їх учинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 цього Кодексу. Згодом цей перелік було доповнено поняттям «кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією», передбачені статтями 366-2 та 366-3 КК України. На думку В. І. Тютюгіна та К. С. Косінової, при формулюванні поняття корупційних кримінальних правопорушень у тексті КК України законодавець використав нетрадиційний спосіб визначення понять через рід і видову відмінність, вказавши не лише на родові ознаки (тобто ті, які властиві всім корупційним діянням), а й на спосіб перелічення всіх предметів і явищ, до яких застосовне це поняття [6, с. 396].

Повертаючись до дослідження поняття «корупційні кримінальні правопорушення», слід звернутись до наявних у фаховій літературі підходів до його формулювання. Слід зауважити, що більшість із таких визначень оперують поняттям «корупційні злочини», що пов'язано із часом проведення досліджень та зміною кримінального і кримінального процесуального законодавства. Переважна більшість досліджень відбувалися на момент, коли ще не існувало диференціації кримінальних правопорушень на кримінальні проступки. Хоча на міжнародному рівні вже тривалий час застосовують саме поняття «корупційне кримінальне правопорушення», а не «корупційний злочин». Зокрема, це поняття використовують в оригінальному тексті Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 р.² В українському перекладі було застосовано термін «злочин», можливо, саме через адаптацію тексту Конвенції до положень чинного на той час кримінального законодавства, хоча словосполучення «criminal offense» слід перекладати саме як «кримінальний злочин». У цьому контексті слід також згадати положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до ч. 1 ст. 7 якої «нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення» (курсив

¹ Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 30.01.2024).

² Criminal Law Convention on Corruption from 27 January 1999 // Council of Europe : офіц. сайт. URL: <https://rm.coe.int/168007f3f5> (дата звернення: 30.01.2024).

наш. – Р. А.) на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом»¹. Висловлюються із цього приводу й науковці. Наприклад, Є. В. Стрільченко зауважує, що поняття «корупційне правопорушення» – це поняття конвенційне. Воно є загальноприйнятим у міжнародному праві, дає можливість виокремлення такої групи злочинів загалом та застосування його на національному рівні [7, с. 198].

Пошуку науково обґрунтованого визначення досліджуваного нами поняття присвячено увагу багатьох науковців. Зокрема, на думку А. В. Савченко, під корупційними злочинами (кримінальними правопорушеннями) слід розуміти передбачені КК України суспільно небезпечні, карані та умисні діяння, які вчиняються спеціальними суб'єктами та містять ознаки корупції [8, с. 8]. В. І. Тютюгін та К. С. Косінова визначають корупційні кримінальні правопорушення як умисні суспільно небезпечні діяння, що мають усі ознаки корупційного правопорушення і вчинення яких пов'язане із використанням особою влади, службового становища чи можливостей, що випливають з такого службового становища всупереч інтересам служби, вичерпний перелік яких визначено в законі про кримінальну відповідальність [6, с. 396]. Зі свого боку О. К. Марін стверджує, що корупційними є кримінальні правопорушення, що вчиняються службовими особами, які надають публічні послуги із використанням можливостей свого спеціального статусу та з метою одержання неправомірної вигоди [9, с. 240]. Т. С. Батраченко та Ю. С. Копійко визначають, що корупційними є суспільно небезпечні діяння, які посягають на охоронювані кримінальним законом відносини у сфері надання публічних послуг та за вчинення яких суб'єкти притягаються до кримінальної відповідальності [10, с. 307]. О. Ю. Бусол зауважує, що під корупційним кримінальним правопорушенням слід розуміти передбачене Особливою частиною КК України суспільно небезпечне діяння, що містить ознаки корупції та корупційного правопорушення [11, с. 6]. Аналогічну точку зору мають В. М. Куц та Я. О. Триньова, на думку яких корупційними кримінальними правопорушеннями є передбачені в Особливій частині КК України суспільно небезпечні діяння, які містять як ознаки самої корупції, так і корупційного правопорушення [12, с. 33]. Однак незрозумілим залишається питання про те, чим ознаки корупції відрізняються від ознак корупційного

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.01.2024).

правопорушення. На наше переконання, корупційні правопорушення наділені ознаками корупції. Власне, це ті ознаки, які і дозволяють виокремити їх серед інших кримінальних правопорушень та піддати групофікації.

М. І. Мельник вважає, що корупційні кримінальні правопорушення полягають у неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади або місцевого самоврядування наданої їм влади або свого посадового становища в особистих інтересах або інтересах третіх осіб [13, с. 128]. О. Ю. Шостко пропонує називати корупційними кримінальними правопорушеннями сукупність суспільно небезпечних діянь державних службовців та державних посадових осіб, працівників підприємств, установ, організацій різних форм власності, які не є державними службовцями, вчинених у зв'язку з отриманням неправомірної вигоди для себе, інших осіб або юридичних осіб із метою заохочення їх до виконання чи невиконання своїх службових обов'язків з боку пересічних громадян чи представників бізнесової спільноти [14, с. 177].

Доволі стисле визначення корупційного кримінального правопорушення надає В. М. Дубас, який формулює його як «правопорушення, яке містить ознаки корупції і за вчинення якого настає кримінальна відповідальність» [4, с. 66].

Відсутність законодавчого визначення поняття «корупційні кримінальні правопорушення», як уже зазначалось, спричинило появу в науковій літературі пропозицій щодо доповнення примітки до ст. 45 КК України його дефініцією. Зокрема, О. С. Бондаренко пропонує таке його визначення: «...корупційними кримінальними правопорушеннями відповідно до цього Кодексу є визначені проступки і злочини проти встановленого законодавцем порядку здійснення службовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх апарату, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та особами, що надають публічні послуги, своїх повноважень» [15, с. 139]. Крім того, заслуговує на увагу підхід щодо надання визначення цього поняття через встановлення його ознак, що є логічно правильним. Так, зауважується, що корупційним кримінальним правопорушенням насамперед притаманні загальні ознаки будь-якого кримінального правопорушення в цілому. Ними є: протиправність, суспільна небезпечність, винність і караність [16, с. 80].

У наукових джерелах зазначається, що, крім того, що корупційним кримінальним правопорушенням притаманні всі зазначені загальні ознаки всіх без винятку кримінальних правопорушень, передбачених КК України, поряд із ними можна виокремити і специфічні, тобто ті, які характеризують лише категорію корупційних кримінальних правопорушень. Зокрема, до них належать:

- 1) зловживання службовим становищем;
- 2) наявність обов'язкового предмета – неправомірної вигоди;
- 3) спеціальний суб'єкт, яким є службова особа публічного або приватного права, незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, а також особа, яка надає публічні послуги;
- 4) наявність тільки умисної форми вини, а саме прямого умислу;
- 5) спеціальна мета вчинення суспільно небезпечного діяння.

За підсумком аналізу вказаних ознак О. С. Бондаренко і було сформульовано визначення корупційних кримінальних правопорушень, подане нами вище. Із позитивного слід вказати, що вченою було враховано останні зміни до чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства про поділ кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки. Проте не було враховано, що не всі корупційні кримінальні правопорушення вчиняються службовими особами. Хоча про це зазначено у проведеному нею дослідженні окремо, слід було б все ж таки це відобразити і в самому визначенні.

С. М. Гусаров під корупційними кримінальними правопорушеннями розуміє умисні зловживання службовим становищем чи його використання, а так само використання службових повноважень, під чим розуміють здійснення службовою особою будь-яких дій чи бездіяльності всупереч закону та з метою одержання неправомірної вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших адресатів або ж здійснення службовою особою дій у вигляді обіцянки/пропозиції або надання такої вигоди певним адресатам з метою схилити уповноважену особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень [17, с. 55]. Недоліком цього визначення ми вбачаємо звуження кола суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень, включення до нього лише службових осіб та неврахування тих, які не мають ознак спеціального (службового) суб'єкта.

Водночас науковець стверджує, що від корупційних кримінальних правопорушень слід відрізнити кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією. При цьому вчений звертає увагу на те, що їх поняття, як і поняття «корупційне кримінальне правопорушення», відсутні в КК України. Проте ознаки кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, відмінні від ознак корупційних кримінальних правопорушень. Учений зазначає, що під ними слід розуміти «суспільно небезпечні умисні або необережні діяння службової особи, що, будучи порушеннями законодавства, не містять ознак корупції, але можуть сприяти вчиненню або приховувати вчинення корупційного кримінального правопорушення і, як наслідок, тягнути настання кримінальної відповідальності» [17, с. 55], розширюючи таким чином перелік, визначений у примітці до ст. 45 КК України.

Лунають пропозиції і щодо впровадження до КК України узагальнюючого поняття «кримінальні правопорушення корупційної спрямованості», у межах якого слід виокремлювати дві самостійні підгрупи – корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані із корупцією. Критерієм утворення першої підгрупи треба вважати істотні ознаки та форми корупції, а другої – заборони, обмеження та вимоги, передбачені законом [18, с. 170].

Доволі розгалужену класифікацію корупційних кримінальних правопорушень надає О. С. Бондаренко. Логічним є їх поділ на злочини та проступки. Хоча, як зауважується, «аналіз санкцій статей Особливої частини КК України, які передбачають відповідальність за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, дає можливість зробити висновок, що більшість з усіх кримінальних правопорушень становлять саме злочини» [15, с. 152].

Корупційні кримінальні правопорушення також класифікують на підставі родового об'єкта складу кримінального правопорушення: корупційні кримінальні правопорушення проти власності, у сфері господарської діяльності, проти громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, проти встановленого порядку несення військової служби [15, с. 148–149].

Слід зауважити, що виокремлюють і інші класифікаційні підстави, зокрема: повнота ознак корупційності; правовий режим речей, що є предметом кримінальних правопорушень; суб'єкт їх складу тощо. Наприклад, залежно від повноти ознак корупційності вирізняють безумовно корупційні та умовно корупційні кримінальні правопорушення. Корупційний характер безумовно корупційних кримінальних правопорушень прямо визначений у законі або впливає з його змісту. Склад умовно корупційних кримінальних правопорушень не має всіх ознак корупційності. Зокрема, їх суб'єктивна сторона містить мету одержання неправомірної вигоди. До них відносять, наприклад, порушення права на безоплатну медичну допомогу (ст. 184 КК України).

Діяння, пов'язані з корупцією, також мають свій поділ. Так, у літературі виокремлюють ті, що: 1) створюють соціальні передумови для конкретних корупційних діянь (наприклад, сприяння отримання неправомірної вигоди); 2) вчиняються з метою полегшення вчинення корупційних діянь, є засобом їх приховування чи потурання їм (наприклад, порушення вимог щодо декларування доходів та майна) [19, с. 142].

Висновки

Отже, попри відсутність нормативного визначення поняття «корупційні кримінальні правопорушення» в чинному законодавстві України, кримінально-правова доктрина цілком успішно заповнює зазначену прогалину. Нині сформульовано визначення цього поняття, перелік як загальнокримінальних, так і спеціальних ознак, надано доволі детальну їхню класифікацію. Вказане дозволяє дійти висновку про перспективність подальших досліджень, зокрема і щодо розслідування корупційних кримінальних правопорушень, встановлення специфіки застосування заходів забезпечення кримінального провадження у кримінальних провадженнях за цією категорією кримінальних правопорушень.

Список бібліографічних посилань: **1.** Кимлик Р. В. Склад злочинів, пов'язаних з корупцією. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 263–265. **2.** Лисько Т. Д., Репкіна Ю. Є. Проблеми правової визначеності юридичних дефініцій корупційних кримінальних правопорушень: деякі теоретичні та правозастосовчі аспекти. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Повітряне і космічне право*. 2020. № 4 (57). С. 169–174. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.57.15081>. **3.** Сімех Р. П. Поняття корупційного злочину за законодавством України та Федеративної Республіки Німеччина (порівняльно-правовий аспект). *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 161–169. **4.** Дубас В. М. Поняття та види корупційних кримінальних правопорушень в кримінальному законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/13>. **5.** Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію. Харків : Право, 2013. 424 с. **6.** Тютюгін В. І., Косінова К. С. Поняття та ознаки корупційних злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. Вип. 1 (4). С. 388–396. **7.** Стрільченко Є. В. Корупція, корупційні діяння та корупційні відносини. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2016. № 3. С. 195–198. **8.** Савченко А. В. Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика) : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2016. 168 с. **9.** Марін О. К. «Новітні» форми зловживання можливостями спеціального статусу в Розділі XVII Особливої частини Кримінального кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 239–242. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/58>. **10.** Батраченко Т. С., Копійко Ю. С. Особливості кримінального законодавства у сфері корупційних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 305–308. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2017/90.pdf (дата звернення: 30.01.2024). **11.** Бусол О. Ю. Концепція існуючих корупційних можливостей. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 61. С. 4–12. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/busol_61.pdf (дата звернення: 30.01.2024). **12.** Куц В., Триньова Я. Поняття корупційних

злочинів та їх види. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 32–36. **13.** Мельник М. І. Корупційні злочини: сутність і поняття. *Право України*. 2000. № 11. С. 126–130. **14.** Шостко О. Ю. Стан і тенденції виявлення кримінальних корупційних правопорушень в Україні. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 175–184. **15.** Бондаренко О. С. Концепція кримінально-правової протидії корупції в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2021. 551 с. **16.** Харитонов С. Визначення окремих ознак військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1. С. 78–84. **17.** Гусаров С. М. Поняття та види корупційних правопорушень, за вчинення яких встановлено кримінальну відповідальність // *Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 жовт. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України ; Громад. спілка «Центр запобігання та протидії корупції» ; Громад. рада при МВС України. Харків : ХНУВС, 2019. С. 52–56. **18.** Журавель В. А., Резнікова О. І. Криміналістичне розуміння злочинів корупційної спрямованості // *Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції* : монографія / кол. авт. В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, Г. К. Авдєєва та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків : Вид. агенція «Апостіль», 2017. С. 157–171. **19.** Марисяк К. Поняття, види та загальна характеристика корупційних правопорушень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2021. № 4 (32). С. 138–144. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2021.32.138>.

Надійшла до редколегії 09.02.2024

Прийнята до опублікування 10.03.2024

Login R. I. Corruption criminal offences: concept and classification

The article highlights modern scientific approaches to the definition of the concept and classification of corruption criminal offences, as well as their general characteristics. The emphasis is placed on the unresolved issue of distinguishing between the signs of corruption and the signs of a corruption offence. The original author's position is expressed that corruption offences are endowed with corruption features which allow distinguishing them from other criminal offences and subjecting them to grouping. The position that corruption criminal offences are characterised by the general features of all criminal offences provided for by the Criminal Code of Ukraine without exception has been supported, along with which specific features should be distinguished, i.e. those which characterise only the category of corruption criminal offences. In particular, they include: abuse of office; presence of a mandatory object – an unlawful benefit; special subject, which is an official of public or private law, regardless of the legal form and form of ownership, as well as a person providing public services; presence of only a deliberate form of guilt, namely direct intent; special purpose of committing a socially dangerous act. Corruption criminal offences are also classified on the basis of the generic object

of the criminal offence: corruption criminal offences against property, in the field of economic activity, against public security, in the field of trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors, against the authority of state authorities, local self-government bodies and associations of citizens, in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services, against the established procedure for military service.

It has been concluded that despite the absence of a statutory definition of the concept of corruption criminal offences in the current legislation of Ukraine, the criminal law doctrine is quite successful in filling this gap. At present, the definition of this concept, the list of both general criminal and special features have been formulated, and a fairly detailed classification of these features has been provided. In this regard, the emphasis is placed on the prospects for further research, in particular, in terms of investigation of corruption criminal offences, and establishment of the specifics of application of measures to ensure criminal proceedings in criminal proceedings under this category of criminal offences.

Key words: corruption, corruption criminal offences, classification, signs, pre-trial investigation, measures to ensure criminal proceedings.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.983.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.14>

Інна Олександрівна Беседіна,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0003-6454-4613>,

e-mail: i.kharkovskaya@ukr.net

МЕТОДИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЛБУФІНУ

Проаналізовано особливості хімічного дослідження налбуфіну гідрохлориду для встановлення його наявності в досліджуваному об'єкті. Розглянуто порядок відбору аналітичної наважки для дослідження налбуфіну при проведенні багатооб'єктних експертиз матеріалів, речовин та виробів, порівняно його з іншими опіоїдами. Оцінено ризики, що можуть виникнути при використанні налбуфіну гідрохлориду для знеболюючого ефекту в різних випадках для окремих категорій населення, його немедичне застосування. Запропоновано підвищити рівень державного контролю за обігом налбуфіну.

Ключові слова: налбуфін, дослідження, опіоїди, наркотична залежність, тонкошарова хроматографія, інфрачервона спектрометрія, хромато-мас-спектрометрія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Налбуфіну гідрохлорид є синтетичним опіоїдом групи агоністів-антагоністів, але він не включений до групи заборонених препаратів і його широко використовують у різних галузях медицини. Попри те, що налбуфін застосовують у практичній медицині більше 40 років, існує багато суперечливих фактів щодо його дії та побічних ефектів, враховуючи розвиток залежності та вплив на структуру внутрішніх органів. Останні дані демонструють тенденцію до немедичного використання налбуфіну.

Варто наголосити, що зараз проблема опіоїдів пов'язана не лише з наркоманією, а і з наданням медичної допомоги наркозалежним особам шляхом зменшення шкоди від вживання наркотиків (програми замісної підтримувальної терапії). Такі програми мають як

позитивні, так і суперечливі характеристики. Якщо з медичної точки зору шкода від вживання лікарських засобів на основі синтетичних опіоїдів дійсно менша, то соціальні аспекти, які насамперед пов'язані із залежністю, залишаються невирішеними. Ефективність препаратів, які вміщують синтетичні опіоїди, для лікування гострого та хронічного болю, особливо при наданні паліативної допомоги, є надзвичайно високою. Тому важко переоцінити їхню перспективність. Проте зараз основні зусилля науковців зосереджені не на з'ясуванні ступеня негативного впливу таких ліків, а на пошуку перспективних речовин, які не викликають звикання при збереженні потужної знеболювальної дії.

Стан дослідження проблеми

Загальні питання хімічного дослідження налбуфіну вивчали Ф. Н. Кохановський і О. А. Посієський [1]. Особливості впливу на організм людини на клітинному рівні розглядали М. В. Логаш та П. Б. Покотило [2]. Однак питання щодо експертних методів порівняльного аналізу налбуфіну гідрохлориду як знеболювального препарату, що відпускається в аптеках за рецептом, з іншими опіоїдами не розглядались.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення властивостей налбуфіну як потенційно небезпечного синтетичного опіоїду та основних методів його дослідження при проведенні криміналістичної експертизи наркотичних засобів.

Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати та порівняти властивості налбуфіну гідрохлориду та інших опіоїдів; оцінити ризики, що можуть виникнути при його використанні для знеболювального ефекту; узагальнити методи криміналістичного дослідження налбуфіну.

Наукова новизна дослідження

Здійснено наукове узагальнення методів експертного дослідження налбуфіну, зокрема тонкошарової хроматографії, інфрачервоної спектроскопії, газової хроматографії з мас-селективним детектором. Розглянуто порядок відбору аналітичної наважки для дослідження багатоб'єктних експертиз. Проведено оцінку співвідношення ризику та ефективності використання налбуфіну гідрохлориду для знеболювального ефекту та випадки зловживання. На основі цього запропоновано підвищити рівень державного контролю за його обігом.

Виклад основного матеріалу

Асортимент наркотичних засобів, що використовують у світі, стрімко змінюється. І Україна не є винятком. Наркотики природного походження, наприклад опій та макова солома, залишаються поширеними на незаконному ринку України. Але останніми роками частка

синтетичних опіоїдів стрімко зростає, зокрема за рахунок аптечних препаратів. Відмінною рисою сучасного незаконного ринку психоактивних речовин є постійне збільшення їх асортименту. Зараз виробники виготовляють багато легальних фармацевтичних препаратів (опіоїдів, опіоїдних анальгетиків), які характеризуються побічною наркотичною та психотропною дією, якщо їх вживати у великих дозах.

Так, одним із препаратів «вибору» наркозалежних для відчуття ейфорії та заспокійливого ефекту став запатентований у 1963 році у США та схвалений для клінічного застосування у 1979 році налбуфін. Опіоїди супроводжують людство багато тисячоліть, але питання наркоманії залишається гострою соціальною та медичною проблемою. За даними ООН, зараз у світі налічується до 21 млн споживачів опіоїдів. Попри істотні зусилля з профілактики наркоманії, ця кількість особливо не зменшується. За офіційними даними, в Україні є близько 150 000 споживачів наркотиків, серед яких близько 70 % споживають природні або синтетичні алкалоїди опію, причому переважна кількість – це особи до 35 років [3]. Неофіційні дані свідчать про набагато більшу кількість.

Налбуфін – препарат рецептурного відпуску, який у багатьох аптеках можна придбати, не маючи рецепта від лікаря. В Україні цей препарат не підлягає особливому обліку. Заклади охорони здоров'я та виробники не застосовують особливих заходів щодо регулювання його обігу. Водночас в окремих країнах зазначений лікарський засіб внесений до списку психотропних та наркотичних препаратів.

В Україні достатню популярність серед наркозалежних людей препарат налбуфін отримав унаслідок кількох причин. Перша з них – це значне поширення на території держави. Друга – він має порівняно невисоку вартість та є легкодоступним в аптеках.

На фармацевтичному ринку України зустрічаються препарати налбуфіну гідрохлориду як вітчизняних виробників, так і закордонних під різними торговельними назвами: Налбуфін, Налбен, Налбаксон, Налбук та ін.

Форма випуску – у вигляді ампул по 1 мл 10 % або 20 % розчину для ін'єкцій шляхом внутрішньом'язового, підшкірного або внутрішньовенного введення (рис. 1) [4]. Пероральні форми у клінічній практиці фактично не використовувались через високий ступінь кон'югування препарату в печінці при першому потраплянні (ефект першого проходження – first-pass effect), хоча сьогодні продовжуються пошуки створення оптимальної комбінації для перорального застосування, а поява пролонгованих форм відкриває нові можливості у практичному використанні, ба більше, найчастіше період напіввиведення становить 14,2 години, що значно більше, ніж при ін'єкційному введенні. Як і в більшості опіоїдів, метаболізм відбувається в печінці переважно

за участю цитохрому Р-450 (СYP3A4), другим варіантом є кон'югація із глюкуроною кислотою з утворенням неактивного метаболіта. Саме кон'югація з подальшим виведенням через жовчні шляхи тривалий час вважалась основним шляхом виведення налбуфіну, причому характерним є і явище вторинної адсорбції, коли після попадання із жовчної протоки в просвіт кишки проходить декон'югація за участю мікрофлори й повторне всмоктування препарату.

Рис. 1. Зовнішній вигляд фармацевтичних препаратів налбуфіну гідрохлориду

Різномічні властивості налбуфіну пов'язані насамперед із його впливом на опіюїдні рецептори людини, які розташовані в різних ділянках нервової системи і тіла. Отже, цей препарат порушує передавання больових імпульсів, знеболює із силою на рівні морфіну, гальмує рефлекси, має седативний вплив, викликає міоз, порушує дихальний центр меншою мірою, ніж морфін. Головне, що він викликає звикання, як і всі інші опіюїдні анальгетики. Налбуфін за умови його застосування в допустимих терапевтичних дозах (від 0,3 мг/кг до 2,4 мг/кг ваги тіла) та нетривалого за часом використання не викликає ейфорії, хоча за своїми властивостями стимулює мезолімбічну систему мозку. Але наркозалежні нерідко змішують цей препарат з іншими, які підсилюють його ефект (наприклад, із сульфокамфокаїном, димедролом тощо). У результаті вони намагаються отримати відчуття вираженої ейфорії й емоційного відсторонення від наявних проблем. Це є надзвичайно небезпечним, адже може призвести до передозування й навіть смертельних наслідків. Це ж стосується і пацієнтів лікарень. А отже, прогнозованими є й проблеми екстреного використання налбуфіну. Існують і застереження щодо застосування цього препарату під час вагітності та пологів. Седативний ефект

належить до найчастіших проявів побічної дії налбуфіну, що спостерігається в 33 % пацієнтів.

Попри певні проблеми при клінічному використанні налбуфіну через його належність до опіоїдів, він входить до групи незамінних препаратів для анальгезії та контролю болю. Беззаперечна ефективність опіоїдів при використанні як знеболювальних препаратів є аксіомою, зокрема при лікуванні хронічного болю, особливо в паліативній медицині. Однак сьогодні все більше піддається сумніву доцільність тривалого використання опіоїдів. Залежність, передозування, абстиненція, серцева недостатність – це лише частина ризиків, що може виникнути при цьому.

До опіоїдів належать природні та синтетичні опіоїди:

– агоністи – лікарські засоби, які мають спорідненість із клітинними рецепторами і стимулюють їх активність (морфін, героїн, гідроморфон, оксиморфон, метадон, меперидин, фентаніл, алфентаніл, суфентаніл, ремифентаніл, леворфанол, оксикодон тощо);

– антагоністи – лікарські засоби, які знімають чи послаблюють фармакологічний вплив іншого лікарського засобу (налксон, налтрексон, налмефен тощо);

– змішані агоністи-антагоністи (налбуфін, налорфін, бупренорфін, буторфанол, пентазоцин тощо).

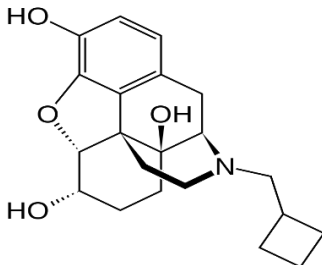

Рис. 2. Структурна формула налбуфіну

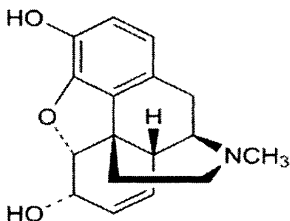

Рис. 3. Структурна формула морфіну

Налбуфін (Nalbuphine) – синтетичний опіоїдний анальгетик. Синоніми: Azerty, Bufigen, Bufilem, Intapan, Nalbu, Nubain – (-)-17-(cyclobutylmethyl)-4,5 α -ероxуморфінан-3,6 α ,14-triol hydrochloride (C₂₁H₂₇NO₄). За хімічною структурою налбуфін є близьким до групи морфіну та фенантрени. Проте характерною особливістю його молекули є наявність замість метильної групи (CH₃) при атомі азоту метилциклобутильного радикала (див. рисунки 2, 3).

За фармакологічно дією налбуфін (як і пентазоцин, бупренорфін, буторфанол) належить до групи агоністів-антагоністів опіоїдних рецепторів, з агоністичним впливом на κ -рецептори та антагоністичним – на μ -рецептори. Із цим пов'язаний його невеликий вплив на психоемоційний стан людини, якщо порівняти з морфіном, а також низький ризик звикання за умови вживання в терапевтичних дозах та короткому курсі використання. Також спостерігається істотно нижчий ризик респіраторних захворювань та ускладнень з боку шлунково-кишкового тракту при такій самій потужній знеболювальній дії, як й у морфіну. Причому співвідношення сили анальгетичної дії та ризику різноманітних ускладнень, враховуючи ефект насичення «ceiling effect» (досягнення певного порогу та подальша відсутність ефекту при збільшенні дози), є найбільшим, якщо порівняти з іншими агоністами-антагоністами, такими як пентазицин або бупренорфін. Це призвело до того, що фактично налбуфін – єдиний із цієї групи фармацевтичний препарат, який має широке використання у клінічній практиці. На це впливає і той факт, що він є одним із небагатьох препаратів групи опіоїдів, що офіційно не внесені до переліку наркотичних та психотропних речовин.

При внутрішньовенному введенні налбуфіну ефект розвивається через 2–3 хвилини, при підшкірному чи внутрішньом'язовому – через 10–15 хвилин. Максимальна концентрація в крові настає на 15–30 хвилинах. Дія триває 4–6 годин. Період напіввиведення – близько 5 годин. З організму він виводиться переважно із жовчю, хоча певна кількість як метаболітів, так і незміненого препарату виявляють у сечі. Ефективна доза (ED₅₀) для чоловіків становить 5,4 мг, для жінок – 7,1 мг. Етанол посилює пригнічувальну дію налбуфіну на центральну нервову систему. Максимальна разова рекомендована доза – 20 мг, максимальна добова рекомендована доза – 160 мг. Однак у 2014 році було доведено наявність як мінімум двох гідроксильованих форм (3-гідроксіналбуфін, 4-гідроксіналбуфін) та двох кон'югованих (налбуфін-3- β -d-глюкоронід, налбуфін-6- β -d-глюкоронід). Основним є саме налбуфін-3- β -d-глюкоронід, концентрація якого приблизно в 10 разів більша, ніж налбуфін-6- β -d-глюкоронід (при оральній формі введення), однак питання особливостей впливу цих форм та їх концентрації залежно від форми та швидкості введення препарату на

органи й системи, на окислювальні процеси залишається відкритим. Щодо активності кон'югованих форм та метаболітів, то зустрічається тільки посилення на неопубліковані дані, де вказано, що кон'югант є неактивним, а один із метаболітів має високі антагоністичні властивості, однак малу анальгетичну дію.

У контексті залежності метаболізму від андрогенного статусу слід виокремити випадки зловживання налбуфіном, що спостерігались у бодибілдери і спортсменів, які вживали анаболічні стероїди. Клінічна картина була ідентичною залежності від опіоїдів, а для лікування в багатьох випадках успішно застосовували метадонову замісну терапію. Слід, однак, зауважити, що крім вживання анаболічних стероїдів, що спостерігалось в більшості випадків, пацієнти вживали великі дози налбуфіну, хоча і в межах терапевтичного діапазону – у середньому 60 мг (діапазон від 10 до 100 мг), а декілька пацієнтів мали кокаїнову залежність. Тому висновки саме щодо налбуфінової залежності є неоднозначними. У 2006 році було опубліковане дослідження випадку підвищеного споживання налбуфіну населенням містечка Деррі в Північній Ірландії. Але це не поодинокий випадок. Нерідко лікарі надають перевагу фармацевтичному препарату налбуфіну через його знеболювальний ефект, але перевищення доз призводить до звикання [5].

У 2005 році в журналі «Бюлетень по наркотикам» була опублікована стаття Х. Чунг [6], де вперше згадується налбуфін як наркотична речовина. Автор проводить аналіз динаміки випадків залежності від препаратів, що не підпадають під список контрольованих препаратів у Республіці Корея. Згідно з даними автора, критичний момент щодо налбуфіну настав у 2001 році, коли кількість зафіксованих випадків залежності від нього сягнула 1 520 проти 110 у 2000 році. Залежність формувалась доволі швидко – у середньому після тижня вживання препарату. А загальне зростання почалося в 1991 році, коли наркоспоживачі почали використовувати налбуфін як альтернативу метамфетаміну [6]. У зв'язку із цим у 2001 році уряд Республіки Корея відніс налбуфін до списку препаратів, що підлягають контролю. Після цього вдалось різко скоротити кількість залежних від налбуфіну пацієнтів.

При вживанні налбуфіну його вважають «легким» наркотиком, який не формує залежності. На тлі прийому препарату спостерігається відчуття психологічного комфорту, легкості в голові, «відхід від реальності і проблем». У симптоматиці синдрому відміни були наявні в'ялість, апатія, безсоння, подразливість, «комок» у ділянці епігастрію та ін. Більшість пацієнтів (90 %) комбінувала налбуфін із димедролом (дифенгідраміном) або іншими препаратами (тропікамід, нафазолін) [7].

Під час експертного дослідження налбуфіну взята середньої проби є однією з найважливіших операцій. Основна мета пробовідбору під час дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх

аналогів та прекурсорів полягає в забезпеченні такого методу відбору, щоб проби були репрезентативними для всієї маси. На дослідження налбуфін надходить найчастіше у вигляді ампул у картонних коробках (упаковках) або у вигляді ампул насипом.

Відбір аналітичної наважки для дослідження багатооб'єктних експертиз полягає в такому: у разі надходження 10 і більше упаковок з ампулами спочатку оцінюють ідентичність, маркувальні позначення на упаковці, логотипи, органолептичні показники тощо. Якщо виявлено, що всі упаковки є однаковими, то вміст низки упаковок можна об'єднати; після цього весь скомбінований матеріал можна досліджувати як один об'єкт. Якщо ампули надійшли на дослідження нерозфасованими (насипом), то в разі надходження від 1 до 10 штук досліджується вміст кожного об'єкта, від 10 до 100 штук – вміст кожного 10-го об'єкта, понад 100 штук – довільно відбирають кількість, що дорівнює кореню квадратному від загальної їхньої кількості, округлену до найближчого більшого цілого числа [8].

Розглянемо методи дослідження налбуфіну.

Температура плавлення становить близько 231 С.

Для ідентифікації налбуфіну можна використати метод тонкошарової хроматографії (далі – ТШХ), для цього наважку досліджуваної речовини з розрахунку 1–1,5 мг/мл (діючої речовини) екстрагують метанолом при кімнатній температурі. Отриманий екстракт разом зі стандартним зразком налбуфіну наносять на стартову лінію хроматографічної пластинки кількістю 5 мкл. Пластину занурюють у хроматографічну камеру, насичену однією з систем розчинників, та хроматографують висхідним методом до підйому фронту елюента на 100 мм. Як критерії для ідентифікації речовини використовують два незалежні параметри, тобто застосовують дві системи ТШХ з різними розчинниками або різними сорбентами нерухомих фаз пластинок (цього достатньо для ідентифікації досліджуваних речовин під час оцінки результатів). А отже, для ідентифікації налбуфіну методом ТШХ рекомендується проводити хроматографування паралельно у двох системах розчинників.

Таблиця 1

Рухомі фази для проведення тонкошарової хроматографії

<i>Системи хроматографування</i>	<i>R_f</i>
Етилацетат – метанол – 25 % розчин аміаку (85:10:5)	0,34
Метанол	0,58
Хлороформ – етанол (9:1)	0,19
Хлороформ – метанол – пропіонова кислота (72:18:10)	0,20

Після закінчення хроматографування пластинки сушать при кімнатній температурі або в потоці теплого повітря до повного видалення розчинника з їхніх поверхонь. Пластинки вивчають в УФ-світлі (254 нм), а також виявлені хроматографічні зони проявляють візуалізуючими реактивами. Візуалізацію хроматографічних зон здійснюють йодоплатинатом або калію перманганатом, після чого спостерігають появу забарвлених зон. При цьому забарвлення зон зразка має відповідати забарвленню розчинів стандартного зразку речовини.

Спектрофотометрія (рис. 4), максимум поглинання в кислому розчині – 284 нм ($A^1=46b$), у лужному розчині – 297 нм, базується на визначенні спектра поглинання при певній довжині хвилі, яка відповідає максимуму кривої поглинання досліджуваної речовини.

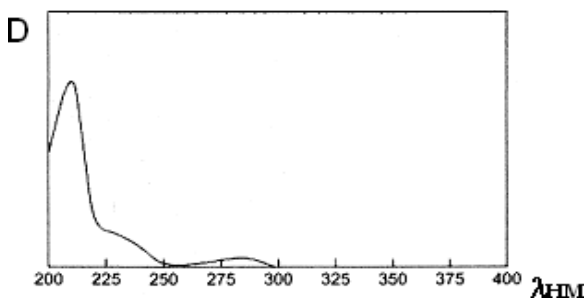

Рис. 4. УФ-спектр налбуфіну

Інфрачервона спектрометрія – дослідження проводять в ГЧ-ділянці спектру на вимірювальному обладнанні ГЧ-Фур'є спектрометр Nicolet IN10. За таких умов: діапазон реєстрації спектра – 4000–650 cm^{-1} ; роздільна здатність – 4 cm^{-1} ; кількість сканів – 32. Речовину, що підлягає дослідженню, притискають до поверхні алмазного кристалу приставки НПВО моделі Smart iTR Diamond. Візуалізація, розшифровка та аналіз отриманих спектрів виконуються за допомогою програмного пакету Omnic 8.6. Основні піки 970, 1080, 1033, 1060, 1115, 1495 cm^{-1} .

Дослідження налбуфіну проводять також із застосуванням хромато-мас-спектрометра. Пробопідготовку зазвичай проводять із застосуванням методу екстракції метанолом сухого залишку, отриманого з досліджуваної рідини. Рідину з ампули випаровують у сушильній шафі при температурі 100–105 °С до постійної маси. Сухий залишок розчиняють у метиловому спирті у співвідношенні 1:500 (за допомогою ультразвукової бані). На хроматограмі визначають піки речовини, мас-спектр яких ідентифікується як налбуфін. Час утримання налбуфіну на хроматограмі становить 20,14 хвилини. Умови хроматографування: прилад – TRASE 1310/ISQ 7000/AI 1310; капілярна колонка – TG-5MS, довжина – 30 м, діаметр – 0,25 мм,

фаза – 0,25 мкм; газ-носії – гелій, постійний потік – 1,2 мл/хв; інжектор – автоінжектор 7683, Split 1:50, температура випарника – $T=250\text{ }^{\circ}\text{C}$; температура колонки – $T_{\text{поч}}=100\text{ }^{\circ}\text{C}$, тримати 2 хвилини, нагрів – $25\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{хв}$, $T_{\text{кінц}} = 200\text{ }^{\circ}\text{C}$, тримати 2 хвилини; нагрів – $10\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{хв}$, $T_{\text{кінц}} = 280\text{ }^{\circ}\text{C}$, тримати 7 хвилин, нагрів – $10\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{хв}$, $T_{\text{кінц}} = 300\text{ }^{\circ}\text{C}$, тримати 5 хвилин, детектор – мас-селективний, температура інтерфейсу – $T = 220\text{ }^{\circ}\text{C}$, іонізація – електронним ударом, енергія іонізації – 70 еВ, температура іонного джерела – $T = 200\text{ }^{\circ}\text{C}$; температура квадруполя – $T = 150\text{ }^{\circ}\text{C}$; проба та холоста проба – 1 мкл (як холосту пробу досліджували розчинник, що використовується).

Масс-спектрометрія (рис. 5) – основні іони m/z : 302; 303; 41; 357; 115; 55; 284; 147; 42; 56.

Висновки

Сьогодні на ринку наркотиків постійно розширюється асортимент, зокрема за рахунок нових лікарських засобів, створених на основі синтетичних опіоїдів, які мають побічну наркотичну дію при їх використанні у великих дозах. Тому такі препарати потрапляють у нелегальний обіг. Причому їх частка в ньому має тенденцію до збільшення. Зокрема, частішають випадки немедичного застосування такого опіоїдного лікарського засобу, як налбуфін.

Ефективність опіоїдів при використанні їх як знеболювальних препаратів є беззаперечною, зокрема при лікуванні гострого та хронічного болю, у паліативній терапії. Використання опіоїдів у комбінованих препаратах пояснюється їх потужною знеболювальною дією, що підтверджує їхню перспективність. Однак сьогодні, враховуючи співвідношення ризик/ефективність, піддається сумніву доцільність їх тривалого використання через потенційно велику кількість ризиків. Все частіше з'являються рекомендації уникати використання опіоїдів, зокрема при лікуванні хронічного болю. У комбінації з іншими психотропними речовинами налбуфін є небезпечним для життя, тому потребує подальшого, більш глибокого вивчення й контролю на рівні держави шляхом унесення змін до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 6 травня 2000 року № 770, зокрема віднесення налбуфіну до наркотичних засобів.

Наведені у статті відомості та пропозиції можуть бути корисними для вибору ефективних експертних методів та умов дослідження налбуфіну, сприятимуть об'єктивній оцінці результатів досліджень, зокрема щодо ідентифікації цієї речовини методами тонкошарової хроматографії, інфрачервоної спектроскопії, газової хроматографії з мас-селективним детектором під час проведення криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів за експертною спеціальністю 8.6. «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів».

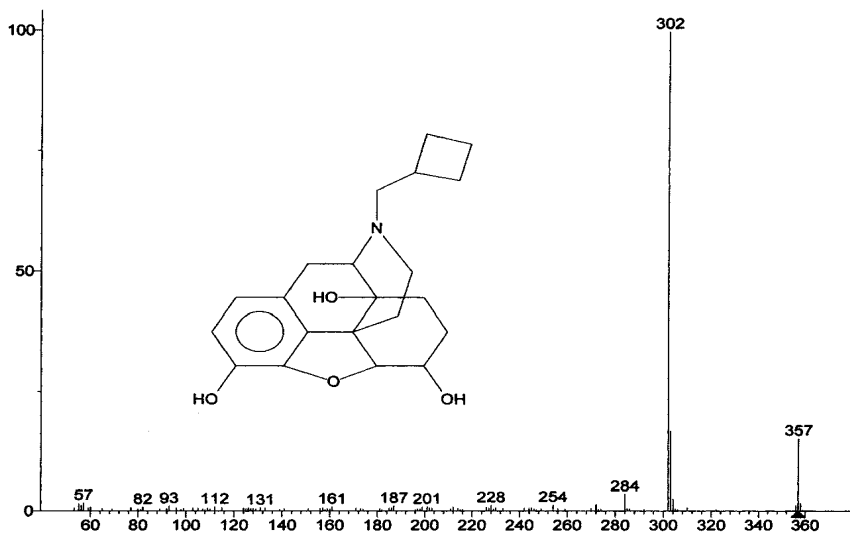
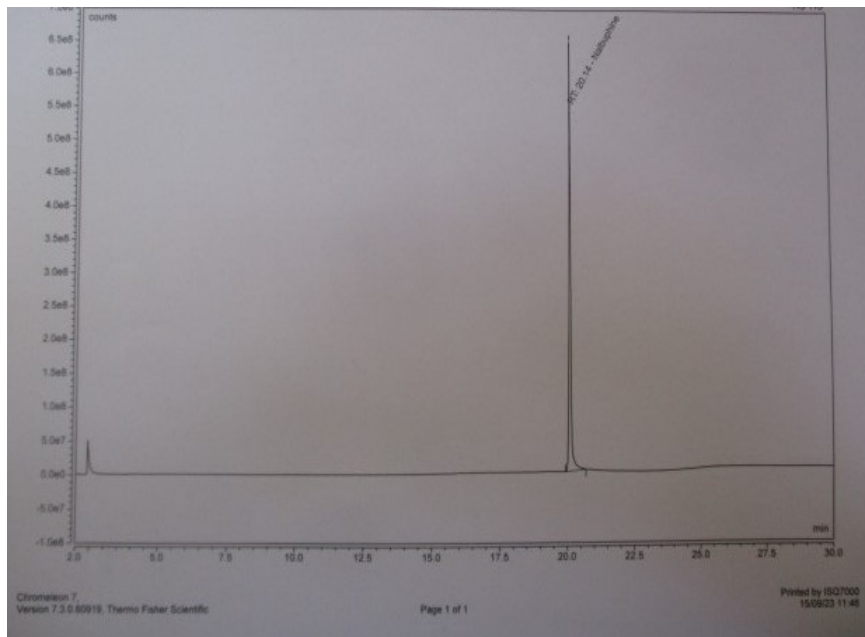

Рис. 5. Хроматограма та мас-спектр налбуфіну, отримані в результаті дослідження методом хромато-мас-спектрометрії

Список бібліографічних посилань: 1. Кахановський Ф. М., По-сізьський О. О. Напівсинтетичні змішані опіоїди та новий аналог гама-аміномасляної кислоти (Прегабалін (PGB)). *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. № 63 (1). С. 347–356. 2. Логаш М. В., Покотило П. Б. Деякі аспекти історії опіатів в контексті сучасних проблем наркозалежності. *Світ медицини та біології*. 2013. № 4 (41). С. 126–129. 3. Гулійчук Д. Скільки українців вживає наркотики: Венедиктова назвала приголомшливі цифри // ТСН : сайт. 26.10.2021. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/skilki-ukrayinciv-vzhivaye-narkotiki-venediktova-nazvala-prigolomshlivi-cifri-1895707.html> (дата звернення: 13.01.2024). 4. Компендіум 2010 – лікарські засоби / за ред. В. Н. Коваленка, А. П. Вікторова. Київ, 2010. 1456 с. 5. McElrath K., Connolly D. Nalbuphine (Nubain): non-prescribed use, injecting, and risk behaviors for blood-borne viruses. *Contemporary Drug Problems*. 2006. Vol. 33, Iss. 2. Pp. 321–340. DOI: <https://doi.org/10.1177/009145090603300207>. 6. Chung H. Role of drug testing as an early warning programme: the experience of the Republic of Korea. *Bulletin on Narcotics*. 2005. Vol. LVII, No. 1–2. Pp. 231–248. 7. Clarke’s Analysis of Drugs and Poisons / ed. by A. C. Moffat, M. D. Osselton, B. Widdop. London, 2005. 1931 p. 8. Сухацька І. Ю., Ткач В. І., Головей О. П. Визначення морфіну в експертно-криміналістичних об’єктах : метод. посіб. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2006. 30 с.

Надійшла до редколегії 15.01.2024

Прийнята до опублікування 11.02.2024

Besedina I. O. Methods of forensic examination of Nalbuphine

The article discusses the peculiarities of forensic examination of nalbuphine hydrochloride, a prescription medicine that can be purchased without a prescription in many pharmacies. At present, in Ukraine, nalbuphine is not subject to subject-quantitative accounting in healthcare facilities and by pharmaceutical manufacturers, but in some countries it is included in the list of narcotic drugs. It is emphasised that nalbuphine hydrochloride is a synthetic opioid analgesic, which is chemically similar to morphine and phenanthrene. In terms of pharmacological action, it belongs to the group of opioid receptor agonists-antagonists (pentazocine, buprenorphine, butorphanol).

The article provides a brief overview of the effectiveness of nalbuphine for pain relief in various cases, as well as examples of abuse of opioids in combination preparations and facts of non-medical use of nalbuphine. The effectiveness of opioids as painkillers is undeniable, but today, given the risk/benefit ratio, the expediency of their long-term use is questionable. There are more and more recommendations to avoid the use of opioids. Nalbuphine in combination with other psychotropic substances, medicines and in large doses is life-threatening, so it is proposed to further study and control it more deeply at the state level by amending the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the List of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors” of 6 May 2000 No. 770, in particular, to classify nalbuphine as a narcotic drug.

The article analyses the peculiarities of sampling and sample preparation, the main stages of chemical research of this potentially dangerous opioid using thin-layer chromatography, infrared spectroscopy, gas chromatography with a mass-selective detector. It is emphasised that the experimental data presented in the article will help in choosing the most appropriate methods and conditions for the study of nalbuphine, and will allow an objective assessment of the results of expert research.

Key words: nalbuphine, research, opioids, drug addiction, thin-layer chromatography, infrared spectrometry, chromatography-mass spectrometry.

Артем Володимирович Коваленко,

кандидат юридичних наук, доцент,

Донецький державний університет внутрішніх справ,

науково-дослідна лабораторія публічної безпеки

громад факультету № 2 (старший науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0000-0003-3665-0147>,

e-mail: new4or@gmail.com

**ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ
ПРОЦЕДУРИ ІНІЦІУВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Статтю присвячено формулюванню понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання судового експертного дослідження у кримінальному провадженні. Проаналізовано положення чинного кримінального процесуального законодавства щодо процедур ініціювання судових експертиз. З'ясовано, що указані процедури мають як мінімум дев'ять різних законодавчо закріплених назв, що суперечить вимогам принципу правової визначеності та може призвести до плутанини на практиці. Детально розглянуто зміст понять «проведення експертизи», «призначення експертизи» та «замовлення експертизи», вказано на некоректність деяких інших термінів. Запропоновано привести положення Кримінального процесуального кодексу України щодо ініціювання проведення судових експертиз до єдиної системи понять, а положення інших нормативно-правових актів – у відповідність до цього Кодексу.

Ключові слова: кримінальне провадження, судова експертиза, слідча (розшукова) дія, проведення експертизи, призначення експертизи, замовлення експертизи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З ухваленням у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) було істотно оновлено процедуру ініціювання проведення судових експертиз у кримінальному провадженні. Так, було внесено зміни до порядку призначення експертиз стороною обвинувачення та судом, унормовано порядок ініціювання судових експертних досліджень стороною захисту і потерпілим, уведено нового суб'єкта, уповноваженого призначати судові експертизи, – слідчого суддю. Чинне кримінальне процесуальне законодавство містить низку спеціальних понять і термінів, пов'язаних із процедурою ініціювання судових експертиз. Проте аналіз нормативної бази засвідчив, що існує суттєва термінологічна невідповідність

між деякими положеннями КПК України та інших нормативно-правових актів, які регламентують указані відносини. Використання різних термінів для позначення одних і тих самих процедур прямо суперечить вимогам принципу правової визначеності, знижує якість правового регулювання та може призвести до плутанини на практиці. Тому існує потреба в науково-теоретичному опрацюванні проблем понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання проведення судової експертизи у кримінальному провадженні.

Стан дослідження проблеми

Від моменту набрання чинності КПК України 2012 року оновлені процедури ініціювання судових експертиз у кримінальному провадженні регулярно привертала увагу вітчизняних науковців. Зокрема, Е. Б. Сімакова-Єфреман [1], А. М. Тимчишин [2], М. Г. Щербаковський [3] та ін. підготували монографічні праці із сучасних проблем судової експертології; В. В. Бажанюк [4], І. В. Гора [5], В. А. Журавель, В. О. Коновалова та Г. К. Авдєєва [6], І. В. Гловюк та О. О. Торбас [7], В. В. Коваленко [8], І. В. Пиріг [9], Ю. В. Циганюк, О. В. Кравчук та С. А. Крушинський [10] розглянули окремі процесуальні аспекти призначення судових експертиз у кримінальному провадженні. Водночас проблеми понятійно-термінологічного апарату процедур ініціювання судових експертиз у кримінальному провадженні поки не були вирішені ані на доктринальному, ані на законодавчому рівнях, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є формулювання сталого понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання проведення судової експертизи у кримінальному провадженні. Для її досягнення необхідно виконати такі *завдання*: проаналізувати положення чинного кримінального процесуального законодавства та виокремити терміни, які стосуються процедур ініціювання судової експертизи; з'ясувати значення, співвідношення та контекст використання таких термінів; визначити формулювання, які за своєю семантикою та контекстом використання відповідають процедурам ініціювання судової експертизи різними учасниками кримінального провадження; окреслити перспективи подальшого наукового розроблення цієї проблематики.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу положень чинного кримінального процесуального законодавства, словникових і доктринальних джерел запропоновано основи понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання проведення судової експертизи у кримінальному провадженні. Результатами дослідження закладено підвалини для формулювання конкретних пропозицій щодо внесення змін до окремих положень

кримінального процесуального законодавства з метою унормування понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання проведення судових експертиз.

Виклад основного матеріалу

Аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства засвідчив, що процедура ініціювання судової експертизи має низку різних назв. Серед них можливо виокремити такі: «проведення експертизи» (ст. 242, ч. 1 ст. 244, статті 245, 332 КПК України¹); «залучення експерта» (ч. 6 ст. 69, частини 1, 8 ст. 101, ч. 1 ст. 242, ст. 243, пункти 1, 2 ч. 1, частини 2, 8, 9 ст. 244, ч. 1 ст. 509 КПК України); «забезпечення проведення експертизи» (ч. 2 ст. 242 КПК України); «доручення провести експертизу» (частини 1, 5, 7 ст. 69, ч. 1 ст. 242, п. 4 ч. 2, частини 6, 7 ст. 244 КПК України); «призначення судової експертизи» (ч. 7 ст. 69, ч. 1 ст. 245, ч. 3 ст. 358 КПК України, п. 6 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про судову експертизу»², наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5³); «призначення судового експерта» (п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про судову експертизу»); «отримання висновку експерта» (частини 2, 3 ст. 93 КПК України); «одержання висновку експерта» (п. 10 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»⁴); «замовлення експертизи» (статті 6, 7-1, 9, 14, 15 Закону України «Про судову експертизу»). Для прикладу, тільки у ч. 1 ст. 244 КПК України формулювання «проведення експертизи» використовується двічі, а формулювання «залучення експерта» – п'ять разів; у п. 4 ч. 2 цієї ж статті указано, що конкретний експерт «залучається», а експертній установі «доручається» проведення експертизи, водночас відповідно до ч. 6 слідчий суддя «доручає» проведення експертизи і конкретному

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 02.02.2024).

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 02.02.2024).

³ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 02.02.2024).

⁴ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 02.02.2024).

експертові, і експертам чи експертній установі. Видається, що через свої семантичні відмінності наведені вище терміни (формулювання) не можуть розглядатися як синонімічні та взаємозамінні.

За своєю суттю всі процедури ініціювання судової експертизи зводяться до одного загального алгоритму дій: уповноважений суб'єкт доходить переконання про потребу проведення судової експертизи, обирає її вид та експерта (експертів, експертну установу), який її проведе, готує відповідні матеріали (об'єкти, питання), складає передбачений законом процесуальний документ і передає його разом із матеріалами відповідному експертові (експертам, експертній установі). Експерт (експерти, експертна установа) на підставі згаданого процесуального документа здійснює судово-експертне дослідження, викладає у висновку вмотивовані відповіді на поставлені перед ним питання та передає його суб'єкту, який ініціював проведення експертизи. Наявність як мінімум дев'яти різних назв однієї процедури у чинному законодавстві свідчить про низьку якість аналізованих норм і значно ускладнює їх застосування на практиці. Тому вважаємо за потрібне проаналізувати зміст і значення основних використаних у законодавстві формулювань та спробувати вирішити цю проблему.

Термін «проведення експертизи», очевидно, має стосуватися саме дослідження, яке проводиться судовим експертом, та не включати в себе передбачену кримінальним процесуальним законодавством діяльність суб'єктів доказування щодо ініціювання здійснення такого дослідження чи оцінювання висновку за його результатами. Зауважимо, що в низці процесуальних норм (частини 1, 3, 4, 5 ст. 69, ч. 1 ст. 101, ст. 509 КПК України, п. 7 ч. 1 ст. 4, статті 5, 6, 7-1 та інші положення Закону України «Про судову експертизу») використано термін «проведення судової експертизи» конкретно в контексті здійснюваного експертом дослідження, а не процедури його ініціювання. Це можливо прослідкувати на прикладі ч. 1 ст. 509 КПК України, яка встановлює, що слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи. Із цього формулювання випливає, що судову експертизу проводять не слідчий, дізнавач чи прокурор, а залучений ними експерт.

Тому ми погоджуємося з І. В. Пирогом, який вважає, що експертне дослідження, яке проводиться судовим експертом, не варто отожднювати зі слідчою (розшуковою) дією, передбаченою статтями 242–243 КПК України [9, с. 59]. Згадана слідча (розшукова) дія проводиться уповноваженими суб'єктами сторони обвинувачення (слідчим, дізнавачем або прокурором) і полягає в підготовці матеріалів, складанні та направленні суб'єктові судово-експертної діяльності відповідної вмотивованої постанови. У свою чергу, судовий експерт не є суб'єктом, уповноваженим на проведення слідчих (розшукових)

дій у розумінні ст. 223 КПК України, та не діє в інтересах сторони обвинувачення у кримінальному провадженні. Як вірно зауважує О. В. Ряшко, «експертна діяльність виходить за межі кримінального судочинства, є самостійною та регулюється спеціальними нормативними актами. Вирішення питання про спосіб проведення експертизи входить у спеціальну компетенцію експерта» [11, с. 545]. Указаний суб'єкт, діючи самостійно та без втручання з боку сторони обвинувачення, проводить судову експертизу, в межах якої досліджує матеріальні об'єкти, що були йому надані, та з використанням власних спеціальних знань і навичок отримує від них певні відомості відповідно до поставлених питань. За результатами проведеного дослідження експерт складає висновок і направляє його ініціатору проведення експертизи. Саме цей висновок надалі може використовуватися у доказуванні, проте судовий експерт не має жодного впливу на те, чи буде він використаний та яким чином. Крім того, судово-експертне дослідження може бути проведене у межах інших форм судочинства: адміністративного, цивільного та господарського, тоді як слідчі (розшукові) дії є унікальними для кримінального провадження способом збирання та перевірки доказів.

Таким чином, ініціювання судової експертизи стороною обвинувачення та її проведення судовим експертом є двома різними формами процесуальної діяльності. Наголосимо, що, виходячи з аналогічних міркувань, доцільно також розмежовувати проведення судової експертизи судовим експертом і процесуальні рішення слідчого судді та суду, а також дії сторони захисту чи потерпілого щодо ініціювання експертного дослідження.

З огляду на викладене під проведенням судової експертизи доцільно розуміти процес судово-експертного дослідження, передбачений ст. 1 Закону України «Про судову експертизу». Цей термін не включає в себе процесуальних дій та рішень уповноважених суб'єктів доказування щодо ініціювання проведення експертизи.

Що ж до інших наведених вище формулювань, то всі вони так чи інакше стосуються саме процедури ініціювання здійснення експертного дослідження. Серед них одним із найбільш розповсюджених і традиційних є «призначення судової експертизи». Зауважимо, що наведений термін несе додаткове смислове навантаження та вказує на імперативний характер відносин щодо ініціювання проведення експертизи. Так, Великий тлумачний словник української мови визначає слово «призначати» як «визначати, встановлювати кому-небудь щось; покладати обов'язок виконати що-небудь, присуджувати щось кому-небудь» [12, с. 1116]. Через це формулювання «призначення експертизи» може бути застосовним тільки до процесуальної діяльності суб'єктів владних повноважень у кримінальному провадженні – сторони обвинувачення, слідчого судді та суду.

На користь цього підходу також свідчить зміст ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу», де визначено, що підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, а якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб – відповідний договір¹. При цьому рішення сторони обвинувачення, слідчого судді та суду відповідно до ст. 110 КПК України є процесуальними й обов'язковими до виконання. Відносини між ініціатором проведення експертизи та суб'єктом її виконання в цьому випадку є імперативними, суб'єкт судово-експертної діяльності може відмовитися від виконання такого рішення тільки на підставі ч. 4 ст. 69 КПК України та несе кримінальну відповідальність за відмову від виконання такого обов'язку без поважних причин (ст. 385 Кримінального кодексу України). Отже, формулювання «призначення судової експертизи» семантично відповідає змісту описаної процедури та має застосовуватися до випадків ініціювання проведення експертизи стороною обвинувачення (як слідча (розшукова) дія з такою назвою), а також слідчим суддею чи судом (як суда процесуальна дія).

У свою чергу, правові відносини щодо ініціювання проведення судової експертизи іншими суб'єктами на договірних засадах мають ознаки диспозитивного методу правового регулювання. Так, проведення судових експертиз є платною послугою, яка надається на договірних засадах судово-експертними установами Міністерства внутрішніх справ² та Міністерства юстиції³. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, установлює, що такі особи проводять експертні дослідження на договірних засадах, але не уточнює порядок укладення

¹ Аналогічні положення наведені й у п. 1.8 розділу I Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5.

² Перелік платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби, і розмір плати за їх надання : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 04.06.2007 № 795 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/795-2007-п> (дата звернення: 02.02.2024).

³ Перелік платних послуг, що надаються науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27.07.2011 № 804 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/804-2011-п> (дата звернення: 02.02.2024).

таких договорів¹. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України не містить прямої вказівки на проведення судових експертиз на договірних засадах², проте архівна версія сайту Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України містить зразок договору про надання послуг із проведення судової експертизи³. Указана послуга передбачена Єдиним закупівельним словником за кодом ДК 021:2015 – № 71319000-7 «Експертні послуги»⁴.

Вітчизняні науковці слушно зазначають, що описані платні послуги надаються суб'єктами судово-експертної діяльності на умовах публічної оферти, яку має акцептувати (прийняти) замовник судової експертизи. Формою такого правочину може бути як договір у його класичному розумінні, так і письмова заява замовника, платіжний документ тощо. Водночас, незалежно від форми правочину, договірними є суттєві умови надання послуг із проведення судових експертиз: вид, складність, вартість тощо [10, с. 32]. Між ініціатором проведення судової експертизи та суб'єктом судово-експертної діяльності фактично укладається договір «про надання послуг (з проведення експертного дослідження)» в розумінні ст. 901 ЦК України⁵, який, попри певну специфіку правового регулювання, все ж не має імперативної складової. Через це формулювання «призначення експертизи» за своєю семантикою не має застосовуватися до процедури ініціювання судово-експертного дослідження на договірних засадах стороною захисту, потерпілим

¹ Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : затв. наказом М-ва юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11> (дата звернення: 02.02.2024).

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України : затв. наказом Цент. упр. Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-15> (дата звернення: 02.02.2024).

³ Судово-експертна діяльність Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України. Служба безпеки України (архівна версія сайту, матеріали до 22.07.2020). URL: <http://193.29.204.72:8080/ua/pages/282> (дата звернення: 02.02.2024).

⁴ Єдиний закупівельний словник ДК 021:2015. Київ : Мінекономрозвитку України, 2015. 283 с.

⁵ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 02.02.2024).

чи представником юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження.

Водночас, на нашу думку, найбільш адекватним у цьому контексті є використане в Законі України «Про судову експертизу» слово «замовлення», адже в українській мові воно традиційно застосовується до категорії «послуги» та за своїм значенням відповідає змісту описаних відносин (замовляти – доручати кому-небудь виготовити, виконати, підготувати або доставити що-небудь у певний, наперед визначений строк [12, с. 406]). Тому процедуру ініціювання проведення судової експертизи на договірних засадах стороною захисту, потерпілим чи представником юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, доцільно називати «замовлення (послуги з проведення) судової експертизи».

Формулювання «залучення експерта» видається нам некоректним із таких міркувань. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві термін «залучення» використовується щодо додаткових учасників конкретних процесуальних дій (спеціаліст, перекладач, понятий) та осіб, які приступають до системної участі у кримінальному провадженні після його початку (захисник, законний представник, потерпілий). На нашу думку, судового експерта не можна віднести до жодної з наведених категорій. Указаний суб'єкт не є системним (постійним) учасником кримінального провадження та бере участь лише у двох видах процесуальних дій. Перший із них – процедури ініціювання проведення судової експертизи. З огляду на те, що ми розмежували призначення та проведення експертизи, вважаємо, що експерт не бере участі у процесуальних складових ініціювання експертизи та лише виступає адресатом рішення суб'єкта доказування про потребу у проведенні експертизи. Навіть якщо атестований судовий експерт надає уповноваженій особі консультації щодо підготовки матеріалів для експертизи, він виступає у процесуальному статусі спеціаліста. У другому різновиді процесуальних дій, судовому допиті, експерт бере участь як його обов'язковий учасник та аналогічно з обвинуваченим, потерпілим і свідком викликається для його проведення (ст. 356 КПК України). Тому ми пропонуємо відмовитися від використання формулювання «залучення судового експерта» у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві.

Термін «доручення (на) проведення експертизи» також є неточним, адже жоден із можливих ініціаторів проведення експертизи не закріплює відповідне рішення документом (актом), який називається дорученням. Так, сторона обвинувачення призначає експертизу вмотивованою постановою (хоча це прямо і не передбачено КПК України), слідчий суддя, суд – ухвалою, сторона захисту, потерпілий – шляхом укладення відповідного договору. Водночас доручення як

окремих процесуальних документів передбачене КПК України як форма надання прокурором вказівок слідчому чи дізнавачу (п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України), форма надання прокурором, слідчим та дізнавачем вказівок оперативним співробітникам (ст. 41 КПК України), форма звернення до органів надання безоплатної вторинної правової допомоги для призначення адвоката для здійснення захисту за призначенням (ст. 49 КПК України) тощо.

Варто зауважити, що КПК України достатньо послідовно (п. 4 ч. 2 ст. 244, ст. 332) використовує формулювання «доручати проведення експертизи» саме щодо процесуальних дій суду та слідчого судді стосовно ініціювання її проведення. Проте дослідження відповідних ухвал судів першої інстанції та слідчих суддів показало, що їх резолютивні частини переважно починаються зі слів «призначити у кримінальному провадженні ... експертизу». При цьому слово «доручити» використовується суддями далі по тексту ухвали в контексті визначення конкретного суб'єкта експертної діяльності, який має провести експертизу: «Проведення експертизи доручити експерту/експертам ...»¹. Водночас з урахуванням того, що доручення є окремим та достатньо розповсюдженим процесуальним документом, з метою уникнення плутанини пропонуємо не використовувати це слово щодо процедури ініціювання проведення судової експертизи.

Нарешті, формулювання «отримання висновку експерта» використовується законодавцем тільки у ст. 93 КПК України як один зі способів збирання доказів сторонами провадження. Вважаємо його використання у ч. 3 ст. 93 КПК України в контексті способів збирання доказів стороною захисту, потерпілими та представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, виправданим, адже указана норма називає групи способів збирання доказів та не розкриває

¹ Див. наприклад: Ухвала Дніпровського районного суду м. Дніпропетровської області від 29.01.2024 : справа № 209/4151/23, провадження № 1-кп/209/116/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116591881> (дата звернення: 02.02.2024); Ухвала Новоселицького районного суду Чернівецької області від 26.01.2024 : справа № 720/2786/23, провадження № 1-кп/720/36/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116564810> (дата звернення: 02.02.2024); Ухвала слідчого судді Кобеляцького районного суду Полтавської області від 08.08.2019 : справа № 532/1888/19, провадження № 1-кп/532/864/2019 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83581937> (дата звернення: 02.02.2024); Ухвала Октябрського районного суду м. Полтави від 15.01.2024 : справа № 554/2347/23, провадження № 1-кп/554/852/2024 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116309912> (дата звернення: 02.02.2024).

їх зміст. Конкретні процесуальні можливості перелічених суб'єктів або більш детально описані далі за текстом КПК України (отримання тимчасового доступу до речей та документів, ініціювання проведення процесуальних дій стороною обвинувачення, замовлення експертизи тощо), або взагалі не регламентовані законом (отримання копій документів тощо). За таких умов слово «отримання» узагальнює групу процедур, яка включає в себе замовлення судової експертизи. Водночас у ч. 2 ст. 93 КПК України використання формулювання «отримання висновку експерта» є небажаним, адже процесуальним способом формування такого процесуального джерела доказів для сторони обвинувачення є слідча (розшукова) дія «призначення судової експертизи». Таким чином, призначення судової експертизи згадується в цій нормі двічі: як «отримання висновку експерта» та як одна зі слідчих (розшукових) дій.

Використання інших, менш розповсюджених термінів, що позначають процедури ініціювання проведення судової експертизи, у різних нормативно-правових актах ми вважаємо недоцільним. Натомість відповідні положення КПК України мають бути приведені до єдиної системи понять, а інші нормативно-правові акти – у відповідність до Кодексу. Крім того, варто зауважити, що положення Закону України «Про судову експертизу» мають також узгоджуватися з відповідними нормами адміністративного, цивільного та господарського законодавства.

Висновки

Чинне кримінальне процесуальне законодавство містить низку розрізнених та невзаємоузгоджених спеціальних понять і термінів, пов'язаних із процедурою ініціювання судових експертиз. У різних нормах описана процедура іменується як «проведення експертизи», «залучення експерта», «забезпечення проведення експертизи», «доручення провести експертизу», «призначення судової експертизи», «призначення судового експерта», «отримання висновку експерта», «одержання висновку експерта», «замовлення експертизи» тощо. Наявність як мінімум дев'яти різних назв однієї процедури у чинному законодавстві не відповідає принципу правової визначеності та може призвести до плутанини.

Термін «проведення експертизи» має стосуватися виключно судово-експертного дослідження в розумінні ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» та не включати в себе передбачену кримінальним процесуальним законодавством діяльність суб'єктів доказування щодо ініціювання проведення такого дослідження чи оцінювання висновку за його результатами. Термін «призначення судової експертизи» вказує на імперативний характер відносин щодо ініціювання

її проведення та має застосовуватися до випадків ініціювання проведення експертизи стороною обвинувачення (як слідча (розшукова) дія з такою назвою), а також слідчим суддею чи судом (як судова процесуальна дія). Водночас процедуру ініціювання проведення судової експертизи іншими суб'єктами на договірних засадах доцільно називати «замовлення (послуги з проведення) судової експертизи». Формулювання «залучення експерта» та «доручення (на) проведення судової експертизи» є некоректними, адже слова «залучення» й «доручення» традиційно використовуються у кримінальному процесуальному законодавстві в інших контекстах. Наголосимо, що положення КПК України щодо процедур ініціювання проведення судових експертиз мають бути приведені до єдиної системи понять, а інші нормативно-правові акти – у відповідність до указанного Кодексу.

З урахуванням викладеного вважаємо, що перспективи подальших досліджень у цій сфері пов'язані з формулюванням конкретних пропозицій щодо внесення змін до окремих положень кримінального процесуального законодавства з метою унормування понятійно-термінологічного апарату процедури ініціювання проведення судових експертиз.

Список бібліографічних посилань: 1. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с. 2. Тимчишин А. М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України : монографія. Одеса : Юридика, 2023. 362 с. 3. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. 4. Бажанюк В. В. Про змагальність сторін в проведенні судової експертизи. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1 (78). С. 139–145. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-139-145>. 5. Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 209–214. 6. Zhuravel V. A., Konovalova V. E., Avdeyeva G. K. Reliability evaluation of a forensic expert's opinion: World practices and Ukrainian realities. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, Iss. 2. Pp. 252–261. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.252-261](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.252-261). 7. Гловюк І., Торбас О. Новий порядок залучення експерта за кримінальним процесуальним кодексом України: здобутки та прорахунки. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 2 (54). С. 97–108. 8. Kovalenko V. Some problems of appointment of expertise by the defense in Criminal Justice of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. No. 1. Pp. 107–112. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.1.15>. 9. Пиріг І. В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 58–68. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.03>. 10. Циганюк Ю. В., Кравчук О. В.,

Крушинський С. А. Процесуальний порядок залучення експерта стороною захисту у кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 2 (22). С. 28–36. **11.** Ряшко О. В. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру: призначення психіатричної експертизи та особливості предмета доказування // *Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law. Part 1 : monograph / ed. by T. Borowiak, A. Wrobel, T. O. Kolomoiets. Riga : Baltija Publishing, 2020. Pp. 534–547.* **12.** Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

Надійшла до редколегії 06.02.2024

Прийнята до опублікування 16.03.2024

Kovalenko A. V. Problems of the conceptual and terminological apparatus of the procedure for initiating forensic examination in criminal proceedings

The article is devoted to the formulation of a stable conceptual and terminological apparatus of the procedure for initiating a forensic examination in criminal proceedings. The provisions of the current criminal procedural legislation regarding the procedures for initiating forensic examinations have been analyzed. It has been found that the specified procedures have at least nine different legally established names, which contradicts the requirements of the principle of legal certainty and may lead to confusion in practice.

The article argues that the term “conducting an expertise” should refer exclusively to a forensic examination within the meaning of Art. 1 of the Law of Ukraine “On Forensic Expertise” and does not include the activity of the subjects of evidence regarding the initiation of such an examination or evaluation of the conclusion based on its results. The content of the wordings “appointment of expertise” and “order of expertise” has been considered in detail. It is emphasized that the first of them should be applied to the cases of initiation of the examination by the prosecution, the investigating judge and the court, while the second – to the procedures of initiation of the forensic examination by other entities on a contractual basis. The incorrectness of the wordings “engagement of an expert”, “assignment (for) conducting an examination” is indicated due to the traditional use of the words “engage” and “assign” in criminal proceedings in a different context. It is proposed to bring the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine on the initiation of forensic examinations into a single system of concepts, and to bring other legal acts into compliance with the specified Code.

Key words: criminal proceedings, forensic examination, investigative (research) action, conducting an expertise, appointment of expertise, order of expertise.

УДК 339.54:664.315

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.16>

Наталя Вікторівна Криворучко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (заступник завідувача);

 <https://orcid.org/0009-0008-8732-6447>,

e-mail: natali.krivoruchko@gmail.com;

Тетяна Сергіївна Кириченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0009-6640-1329>,

e-mail: tkiricenko018@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗИ ВЕРШКОВОГО МАСЛА І СПРЕДІВ

Розглянуто аспекти проведення судової товарознавчої експертизи вершкового масла і спредів, визначено окремі аспекти фальсифікації товарів «масло вершкове» та «спред», їх ідентифікацію й особливості класифікації в Українській класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності. Наведено етапи проведення судової товарознавчої експертизи вершкового масла і спредів. Визначено загальні рекомендації щодо товарознавчої оцінки якості зазначених товарів для споживачів та експертних організацій.

Ключові слова: митна експертиза, масло вершкове, спред, якість, класифікація, фальсифікація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Молочна та олійно-жирова продукція має масовий попит у населення, відрізняється великим різноманіттям традиційного й нового асортименту, що доволі часто приховано фальсифікується, має ризики недостовірної класифікації серед товарів зовнішньоекономічної діяльності, характеризується оновленням нормативно-технічної бази, має труднощі ідентифікації при митному контролі та нерідко вимагає проведення експертизи в митних цілях. Не менш актуальними є питання отримання достовірної інформації про товари і для споживачів.

Результатом змішування понять «масло» (молочний продукт) і «спред» (молоковмісний продукт, олійно-жирова продукція) стали

фальсифікація цих продуктів, введення споживача в оману, недостовірна класифікація за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТЗЕД). Можливими причинами є труднощі зростання ринкової економіки, відсутність у підприємців спеціальних знань і не в останню чергу нормативної бази, яка регулювала б це питання.

Вершкове масло вживають здавна, а спред (від англ. *spread* – поширюватися, намазувати) – це відносно новий продукт і за кордоном під цим терміном розуміють жировмісні продукти. Сьогодні спреди використовують для безпосереднього вживання в їжу, в кулінарії, громадському харчуванні, хлібопекарській, кондитерській, харчочно-концентратній, консервній та інших галузях харчової промисловості. З появою на споживчому ринку спред більшістю населення сприймався як імпортне вершкове масло або його рівноцінний замітник, що має більш пластичну консистенцію при температурі побутового холодильника, збалансований склад компонентів, більш простий технологічно, нижчий за собівартістю. Стандартизованої назви «спред» не було і за маркуванням було складно однозначно визначити, що це не масло, а інший новий продукт. Сьогодні особливого поширення набув рослинно-жировий спред, а подальший випуск продукції на основі повної чи часткової заміни молочного жиру немолочними компонентами зростає [1].

Уведений пізніше термін «комбіноване масло», який мав показати споживачеві, що у складі нового продукту є не лише молочний жир, а й рослинні олії або повна відсутність молочного жиру, ситуацію не вирішив. Довірливий споживач, навіть якщо на маркуванні вказано «домашнє масло» або «м'яке масло», сприймає такий продукт як масло вершкове з коров'ячого молока.

Стан дослідження проблеми

Дослідження вчених з експертизи вершкового масла і спредів спрямовані на вирішення різних проблем, пов'язаних з якістю, безпекою та технологією виробництва цих продуктів. Основними напрямками досліджень є: визначення точного хімічного складу вершкового масла та спредів, а також аналіз вмісту трансжирів, які можуть впливати на здоров'я; вивчення таких біохімічних процесів, як окислення жирів, що може впливати на тривалість зберігання та смак продукту; вдосконалення технологій виробництва вершкового масла і спредів для покращення якості та зниження вартості продуктів; розробка й оновлення стандартів якості для вершкового масла і спредів, а також унесення рекомендацій до нормативних документів; визначення впливу вершкового масла і спредів на організм людини та дослідження мікробіологічних аспектів продуктів; вивчення характеристик смаку, запаху, кольору і текстури продуктів для покращення

органолептичних властивостей; визначення стійкості продуктів до впливу температур та умов теплової обробки; вивчення ринкових тенденцій у сегменті вершкового масла і спредів; пошук і впровадження нових інгредієнтів, які можуть поліпшити безпеку й функціональні властивості продукту; дослідження впливу вершкового масла і спредів на здоров'я споживачів, зокрема в контексті харчових звичок та захворювань. Ці напрями досліджень направлені на створення високоякісних, безпечних та здорових продуктів, а також на вдосконалення технологій їх виробництва.

Особливості стану вітчизняного ринку вершкового масла і спредів висвітлено в низці наукових робіт. Зокрема, технологія виробництва, оцінка якості солодковершкового масла та спреду, визначення якості і безпечності молочної сировини в умовах молокопереробних підприємств проаналізовано в дослідженні А. Г. Стасюка, С. О. Шпака, В. В. Бабицького та В. С. П'ятака [2]. Деякі аспекти організації контролю якості і безпечності молочної сировини, впровадження системи НАССР (*Hazard Analysis and Critical Control Point* – система аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок) на переробних підприємствах України вивчено в роботах В. З. Трохименка, Д. В. Суярової, О. В. Здана, А. Л. Олійника і Б. В. Вознюк. Таким чином, актуальними є дослідження сучасного ринку вершкового масла і спредів, а також проблем, пов'язаних з особливостями їх класифікації в межах проведення експертної оцінки їх якості.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз окремих аспектів фальсифікації вершкового масла і спреду, їх ідентифікації відповідно до чинної нормативно-технічної документації і особливостей класифікації в УКТЗЕД. Задля досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*: визначити теоретичні та практичні проблеми класифікації вершкового масла і спреду, товарознавчі особливості цих продуктів, проаналізувати основні напрями їх фальсифікації, а також встановити товарознавчі аспекти їх судової експертизи.

Наукова новизна дослідження

Наведено відомості щодо класифікації вершкового масла і спредів під час судової товарознавчої експертизи. Визначено діагностичні завдання, які необхідно вирішити судовому експерту під час дослідження вершкового масла і спреду. Наведено методи і техніки для об'єктивного аналізу ідентифікації, визначення якості та з'ясування можливих відмінностей між продуктами. Описано процес експертизи вершкового масла і спреду, дефекти цих продуктів, які можуть бути ознаками низької якості або неправильних умов виробництва, зберігання чи транспортування.

Виклад основного матеріалу

Спреди – новий вид жирової продукції, що з'явився на споживчому ринку відносно нещодавно. Ці нові жирові продукти належать до комбінованих жирів, відповідно до чинних нормативних документів спред – це «емульсійний жировий продукт з масовою часткою жиру від 39 до 95 % включно, що володіє пластичною, легко мажучою консистенцією, вироблений з молочного жиру та/або вершків, та/або вершкового масла та натуральних та/або фракціонованих, та/або переетерифікованих, та/або гідрогенізованих рослинних олій, або тільки з натуральних та/або фракціонованих, та/або переетерифікованих, та/або гідрогенізованих рослинних олій або їх композицій» [3]. На відміну від вершкового масла, спред має більш широкий жирнокислотний склад, оскільки відповідно до чинних нормативних документів до масла вершкового коров'ячого можна віднести тільки продукт, «виготовлений із натуральних вершків жирністю не нижче 50 %» [4]. А при виробництві спредів можуть використовуватися різноманітні рослинні олії в натуральному або переробленому вигляді – соняшникова, кукурудзяна, соєва, пальмова, арахісова тощо, а також молочні продукти – молоко цільне, вершки, пахта. До складу деяких спредів додатково можуть входити вітаміни, ароматизатори, харчові смакові добавки [5].

Від маргарину спред відрізняється більш високим вмістом натуральної молочної сировини, а також більш пластичною консистенцією, що дає можливість легко намазувати його на бутерброди [1]. У перекладі з англійської мови термін «спред» означає «те, що намазується». Споживачі країн Західної Європи та Північної Америки протягом багатьох років використовують спреди в щоденному раціоні як доповнення або навіть повну заміну вершковому маслу. Головною перевагою спредів перед вершковим маслом вважається низький вміст або навіть повна відсутність тваринних жирів, джерел холестерину, а також більш пластична консистенція цих жирових продуктів, що дає можливість широко використовувати їх у кулінарії. При цьому якісні спреди важко відрізнити за смаком від вершкового масла.

Даними наукових досліджень доведено, що спред може скласти гідну конкуренцію вершковому маслу і його цілком можна віднести до продуктів здорового харчування відповідно до сучасних вимог науки про харчування – нутриціології. За даними нутриціологів, жири постачають нашому організму не лише калорії, а й низку есенціальних біологічно-активних речовин, до яких належать поліненасичені жирні кислоти – лінолева (ω_6), ліноленова (ω_3) тощо; фосфоліпіди, жиророзчинні вітаміни – А, Е, D. Тому вони повинні бути присутніми в нашому харчовому раціоні кожен день у кількості 95–100 г при дотриманні таких співвідношень жирних кислот у складі: поліненасичені – 20–30 г,

мононенасичені – 40–60 г, насичені – 20–30 г [1]. Однак жоден природний жир не має такого співвідношення жирнокислотного складу. Сучасна технологія виробництва спредів дозволяє привести у відповідність до вимог нутриціологів як їхній жировий склад, так і всю рецептуру й отримати широкий асортимент жирових продуктів із заздалегідь заданими властивостями. Маючи близьку текстуру та склад до натурального вершкового масла, спред містить більше незамінних поліненасичених жирних кислот, а отже, перевищує його за харчовою цінністю. Завдяки тому, що спреди мають збалансований жирнокислотний склад, вони рекомендовані насамперед для профілактичного та дієтичного харчування населення, адже разом із молочним жиром у їх складі містяться різноманітні рослинні олії, до яких входять поліненасичені жирні кислоти, що сприятливо впливають на організм людини [2].

Водночас спреди мають і недоліки, пов'язані з технологією їх виробництва. При виробництві спредів, так само як і маргаринів, часто використовують гідрогенізовані (затверджені воднем) рослинні олії, так звані саломаси.

Побічним ефектом гідрогенізації жирів є утворення трансізомерів жирних кислот, які практично відсутні в натуральному вершковому маслі та у природних рослинних оліях. Згідно з останніми дослідженнями нутриціологів, трансізомери жирних кислот порушують нормальну роботу клітинних мембран, підвищують рівень холестерину в крові, що сприяє розвитку серцево-судинних захворювань, негативно впливають на потенцію. Частка трансізомерів у гідрогенізованому маргарині може досягати 40 %. Тому чинною нормативною документацією, а саме ДСТУ 4445:2005 «Спреди та суміші жирів. Загальні технічні умови. Зі змінами та поправками», передбачені обмеження за вмістом трансізомерів жирних кислот у спредах та в маргарині твердому бутербродному – норма не більше 8 %, у жирах для молочної промисловості – не більше 15 % [4]. Вважається, що така кількість цих баластних речовин у цих продуктах є безпечною для роботи травної системи людини. Однак у країнах Європи зміст трансізомерів жирних кислот у всіх жирових продуктах обмежується межею від 2 до 5 % [1].

Відповідно до чинного ДСТУ 4339:2005 «Масло вершкове. Технічні умови» масло (з коров'ячого молока) – це харчовий жировий продукт, що його виробляють тільки з коров'ячого молока та (або) продуктів його переробляння, з рівномірно розподіленою в жировому середовищі вологою і сухими знежиреними речовинами.

Вершкове масло – масло, що його виробляють з вершків та (або) продуктів переробляння молока, яке має специфічний притаманний йому смак, запах та пластичну консистенцію за температури (12 ± 2 °C), із

вмістом молочного жиру не меншим ніж 61,5 %, що становить однорідну емульсію типу «вода в жирі».

Вершково-рослинний спред – молоковмісний продукт на емульсійній жировій основі, в якому масова частка спільного жиру становить від 39 до 95 %, а масова частка молочного жиру в жировій фазі – від 50 до 95 %.

Спред рослинно-вершковий – спред з масовою часткою молочного жиру у складі жирової фази від 15 до 50 %.

Спред рослинно-жировий – спред, жирова фаза якого складається з немодифікованих і (або) модифікованих рослинних олій з додаванням або без додавання молочного жиру (менше 15 %) [6].

Судова товарознавча експертиза є складним та спеціалізованим процесом і точна класифікація вершкового масла та спреду може варіюватися залежно від конкретного випадку.

Існує класифікація для цих продуктів за декількома основними параметрами.

1. Класифікація вершкового масла: група товарів – молочні продукти, класифікаційний код за УКТЗЕД – розділ I (01-05) «Живі тварини; продукти тваринного походження»; група 04 «Молоко та молочні продукти; яйця птиці; натуральний мед; їстівні продукти тваринного походження, в іншому місці не зазначені», код 0405 «Масло вершкове та інші жири, вироблені з молока; молочні пасти».

2. Класифікація спреду: розділ III (15) «Жири та олії тваринного, рослинного або мікробного походження та продукти їх розщеплення; приготовлені харчові жири; воски тваринного або рослинного походження», група 15 «Жири та олії тваринного, рослинного або мікробного походження та продукти їх розщеплення; приготовлені харчові жири; воски тваринного або рослинного походження», код 1517 «Маргарин; харчові суміші або продукти з тваринних, рослинних або мікробного походження жирів або олій, або фракцій різних жирів або олій цієї групи, крім харчових жирів, або олій, або їх фракцій товарної позиції 1516».

Крім того, при проведенні експертизи вершкового масла і спреду експертами можуть бути розглянуті додаткові питання:

– склад і хімічний аналіз (експерти можуть проводити аналіз складу жирів, вмісту води, наявності емульгаторів, ароматизаторів та інших компонентів);

– органолептичні характеристики (оцінка вигляду, кольору, запаху та смаку продукту);

– твердість при температурі (реакція продукту на температурні умови може бути важливою характеристикою для класифікації).

Деталі класифікації можуть визначатися конкретними нормативами та вимогами країни, де проводиться судова товарознавча експертиза.

Експертиза вершкового масла і спредів може включати в себе різні діагностичні завдання, оскільки ці продукти відрізняються за складом і властивостями. Можливі діагностичні відмінності, що важливі при судовій експертизі:

1) склад і вміст жирів: визначення співвідношення насичених та ненасичених жирів у вершковому маслі проти спредів; аналіз вмісту конкретних жирних кислот, що може відрізнитися залежно від джерела жиру;

2) виявлення домішок і додаткових компонентів: визначення наявності домішок, які можуть свідчити про підробку або виробництво продукту іншого виду; виявлення таких добавок, як емульгатори, стабілізатори, ароматизатори тощо, що можуть бути додані до спредів;

3) хімічний аналіз: визначення вмісту води, солі та інших хімічних складових; аналіз показників ступеня окислення та стійкості до тепла;

4) технологічні сліди: виявлення слідів технологічних процесів, характерних для виробництва вершкового масла та спредів;

5) органолептичні властивості: оцінка запаху, кольору, текстури та смаку для визначення подібності до стандартів для вершкового масла або спредів;

6) походження сировини: визначення місця походження сировини для вершкового масла та спредів, що може вплинути на їхню якість.

Ці діагностичні відмінності допомагають експертам визначити подібність чи відмінність між вершковим маслом і спредами, що може бути важливим у контексті розслідування або судового процесу.

Митна ідентифікація вершкового масла та спреду може мати низку важливих відмінностей, оскільки ці продукти можуть підпадати під різні митні класифікації та митні коди. Важливо враховувати, що митна класифікація ґрунтується на характеристиках продукту, які визначаються його складом, призначенням та виробничим процесом. Для митної ідентифікації вершкового масла і спреду відповідно до УКТЗЕД можуть враховуватися такі відмінності:

1) склад і походження: вершкове масло зазвичай класифікується як молочний продукт, отриманий із вершків молока, наприклад згідно з групою 04 (підгрупа 0405 (Масло вершкове та інші жири, вироблені з молока; молочні пасти)); спред має свій власний код класифікації і може бути класифікований як рослинний продукт, оскільки часто виготовляється з рослинних олій;

2) вміст жиру й обробка: вершкове масло містить жир, який отримується шляхом переробки з вершків молока; спред може містити гідрогенізовані жири або трансжири від рослинних олій;

3) емульгатори та додаткові інгредієнти: вершкове масло зазвичай не містить емульгаторів або додаткових інгредієнтів, окрім

природних складових; спред може містити емульгатори та додаткові інгредієнти для забезпечення стабільності і текстури¹;

4) твердість при низьких температурах: вершкове масло зазвичай стає твердим при низьких температурах, але розплавляється при підвищенні температури; спред може залишатися м'яким при низьких температурах через використання рослинних олій;

5) призначення та використання: вершкове масло зазвичай використовують у харчовій промисловості та кондитерському виробництві; спред використовують як замітник жиру, особливо у випічці та при виробництві харчової продукції;

6) маркування та упаковка: вершкове масло повинно відповідати вимогам маркування та упаковки для молочних продуктів; спред може мати специфічні вимоги до маркування та упаковки, враховуючи його рослинний характер.

Ці відмінності враховуються при митній ідентифікації для правильного класифікування товарів і визначення мит та інших зборів.

Товарознавча експертиза вершкового масла і спреду має на меті визначення характеристик та складу продуктів для подальшого використання у сферах, де важлива точна ідентифікація. Основні ідентифікаційні завдання в товарознавчій експертизі цих продуктів такі:

1) склад продукту: визначення вмісту основних компонентів, таких як жири, білки, вода тощо. У вершковому маслі і спреді це може включати визначення частки вершкового жиру та, можливо, домішок рослинного походження у спреді;

2) виявлення домішок: визначення наявності і типу домішок, які можуть впливати на якість і характеристики продукту. Наприклад, у спреді виявляють домішки рослинного походження;

3) органолептичні характеристики: оцінка зовнішнього вигляду, кольору, запаху та смаку продукту. Важливо визначити, чи відповідають ці характеристики стандартам для вершкового масла чи спреду;

4) текстура та консистенція: визначення фізичних властивостей, таких як ступінь твердості при низьких температурах та консистенція при кімнатній температурі;

5) хімічний аналіз: визначення вмісту хімічних компонентів, таких як трансжири, вода, мінерали тощо. Цей аналіз є важливим для визначення якості і відповідності стандартам;

¹ ДСТУ 4463:2005. Маргарини, жири кондитерські та для молочної промисловості. Правила приймання та методи випробовування. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 23 с.

б) порівняння зі стандартами: порівняння результатів експертизи зі стандартами для вершкового масла та спреду, щоб визначити відповідність продукту встановленим нормам та специфікаціям;

7) визначення походження продукту: за необхідності експерти можуть намагатися визначити походження продукту, зокрема в разі, коли важлива ідентифікація місця виробництва чи постачальника.

Ці ідентифікаційні завдання допомагають експертам зробити об'єктивні і науково обгрунтовані висновки про призначення та склад вершкового масла і спреду під час проведення товарознавчої експертизи.

Митна служба зазвичай використовує ймовірність виробничого процесу та вмісту компонентів для класифікації продуктів. Однак точні вимоги можуть варіюватися залежно від країни та митного законодавства. При розгляді конкретних випадків рекомендується консультуватися з митним експертом або звертатися до відповідних митних кодів та регуляцій країни, де відбувається митна ідентифікація.

Судова товарознавча експертиза вершкового масла і спреду включає в себе різні методи і техніки для об'єктивного аналізу ідентифікації, визначення якості та з'ясування можливих відмінностей між продуктами. Методи, які можуть використовуватися в судовій товарознавчій експертизі вершкового масла і спреду:

1) органолептичний аналіз – експерти оцінюють зовнішній вигляд, колір, запах, смак і текстуру продуктів. Аналіз дозволяє визначити характеристики, які можуть свідчити про відмінності в якості або про можливі дефекти та відповідність показників стандартам;

2) газова хроматографія – використовується для визначення складу жирів і трансжирів. Цей метод дозволяє аналізувати вміст різних жирних кислот та інших компонентів;

3) інфрачервона спектроскопія (ІЧ-спектроскопія) – дозволяє ідентифікувати хімічні зв'язки у спектрах поглинання інфрачервоного випромінювання, що допомагає визначити склад та характеристики зразків;

4) ядерний магнітний резонанс (ЯМР) – використовується для визначення структури та складу жирів. Цей метод може надати інформацію про розташування та кількість різних молекул у зразку;

5) термічний аналіз: диференційна скануюча калориметрія (ДСК) і термогравіметрія (ТГ) – можуть використовуватися для визначення теплових властивостей та перетворень, пов'язаних із температурою. Вимірювання теплових ефектів при зміні температури дозволяє визначити теплоту плавлення та замерзання, що може бути важливим для характеристики текстури і твердості вершкового масла та спреду;

б) аналіз вмісту води – визначення вмісту води за допомогою вагового аналізу або інших методів. Застосовується для визначення відповідності вмісту у продукті води стандартам;

7) мікроскопія – використовується для вивчення структури та органолептичних властивостей продукту під мікроскопом;

8) хроматографія на рідинній фазі – використовується для аналізу компонентів зразка в рідинній фазі, що може бути доцільно для визначення вмісту різних речовин.

Ці методи дозволяють отримати комплексну об'єктивну інформацію про фізико-хімічні властивості вершкового масла і спреду та порівняти їхні характеристики. Ці техніки можуть бути комбіновані для отримання більш повного і точного аналізу. Окрім цього, можуть використовуватися інші специфічні методи, визначені експертами в конкретному випадку з урахуванням завдань експертизи та національних вимог.

Експертиза вершкового масла і спреду допомагає визначити відповідність продуктів стандартам якості, а також виявити можливі дефекти чи недоліки, які можуть вплинути на безпеку та якість продукту для споживача. Процес експертизи вершкового масла і спреду має кілька послідовних дій, які зазвичай виконуються експертами чи лабораторіями з метою визначення якості та відповідності стандартам. Загальна послідовність дій, які відбуваються під час експертизи цих продуктів, така:

1) прийом зразка – зразки вершкового масла і спреду відбираються для подальшої експертизи. Це можуть бути зразки з партії продукції;

2) огляд та органолептичний аналіз – експерти проводять огляд продукту, оцінюючи його зовнішній вигляд, колір, запах, смак і текстуру. Органолептичний аналіз дозволяє визначити базові характеристики та можливі аномалії;

3) визначення фізико-хімічних властивостей – використання таких фізико-хімічних методів, як газова хроматографія, інфрачервона спектроскопія, ядерний магнітний резонанс тощо, для аналізу хімічного складу та фізичних властивостей;

4) термічний аналіз – вимірювання теплових ефектів під час змін температури для визначення теплових характеристик і стійкості продукту;

5) визначення технологічних характеристик – аналіз таких технологічних параметрів виробництва, як температура, час обробки, тиск тощо, для оцінки відповідності стандартам;

6) визначення вмісту води та інших компонентів – аналіз вмісту води, трансжирів, жирів, білків, цукрів та інших компонентів для визначення відповідності стандартам та нормам;

7) мікроскопічний аналіз – використання мікроскопічного аналізу для вивчення морфології і структури продукту, а також для виявлення чужорідних часток;

8) статистичний аналіз даних – обробка й аналіз отриманих результатів для встановлення відповідності продукту стандартам і визначення можливих аномалій;

9) підготовка експертного висновку, в якому подаються висновки й рекомендації щодо якості та відповідності продукту встановленим стандартам [7].

Наведемо приклади інформаційної фальсифікації спредів на споживчому ринку. Відповідно до чинного ДСТУ 4445:2005 «Спреди та суміші жирів» залежно від жирнокислотного складу виокремлюють такі групи спредів:

– вершково-рослинні – з масовою часткою жиру у складі від 50 до 85 %;

– суміш жирова, жирова фаза якої складається тільки з рослинних олій, натуральних чи перероблених, зокрема гідрогенізованих¹.

У чинному законодавстві не регламентований порядок ідентифікації спредів. Це створює певні труднощі для судових експертів, споживачів і дає можливість несумлінним виробникам для фальсифікації цієї групи товарів, насамперед інформаційної. Споживачі відчувають нестачу достовірної та об'єктивної інформації про харчову цінність спредів, через що ці продукти дуже часто і неправомірно набувають статусу фальсифікації вершкового масла. Недобросовісні виробники замість того, щоб проводити роботу з інформування споживачів про переваги спредів, нерідко намагаються приховати дійсну назву спреду, маскуючи його під «м'яке», «м'ягеньке», «легке», «надлегке» та інше масло, тим самим вводячи покупця в оману та позбавляючи його можливості зробити правильний вибір. Слід зауважити, що така поведінка окремих виробників завдає значної шкоди репутації спредів на споживчому ринку. Крім того, використання запатентованих назв відомих марок вершкового масла в найменуванні спредів дискредитує молочну промисловість в цілому.

Дефекти вершкового масла і спреду можуть бути ознаками низької якості або неправильних умов виробництва, зберігання чи транспортування. Нижче перераховані деякі можливі дефекти, які свідчать про низьку якість цих продуктів.

Дефекти вершкового масла:

– нетиповий запах і смак, що може бути ознакою окислення жирів у вершковому маслі;

– неприродний, незвичайний колір, такий як сірий, зелений чи інший, що може вказувати на аномальні умови виробництва або проблеми зі зберіганням;

¹ ДСТУ 4445:2005. Спреди та суміші жирів. Загальні технічні умови. Зі змінами та поправками. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 16 с.

- наявність чужорідних часток, таких як пісок чи інші неприродні об'єкти, що свідчить про неякісну обробку та очищення;
- високий вміст води, що може вказувати на низьку якість вершкового масла.

Дефекти спреду:

- наявність у складі трансжирів: висока їх концентрація може виникнути під час процесу гідрогенізації та вказувати на низьку якість спреду;
- імітація вершкового масла: спроби імітації вершкового масла можуть включати додавання різних ароматизаторів, емульгаторів та інших речовин, які можуть негативно впливати на якість і смак продукту;
- відсутність природного смаку й аромату: якщо спред не має природного смаку та аромату масла, це може свідчити про додавання штучних смакових речовин чи інших добавок;
- низька термостійкість: якщо спред швидко та нерівномірно розплавляється при високих температурах, це може свідчити про додавання низькоякісних олій;
- прозорість або кристалізація: можуть бути ознакою неправильної обробки та охолодження спреду [8].

Важливо зважати на те, що виявлення конкретних дефектів може залежати від здійснення якісної товарознавчої експертизи. Крім того, слід враховувати стандарти та норми, які визначені для кожного продукту.

Висновки

Визначено особливості класифікації вершкового масла і спредів під час проведення судової товарознавчої експертизи; сформульовано діагностичні завдання, які має виконати судовий експерт під час дослідження вершкового масла і спредів; описано інструментальні методи дослідження, якими можна визначати якісні показники досліджуваної продукції, послідовність дій, що відбуваються під час експертизи вершкового масла і спредів.

Список бібліографічних посилань: 1. Воробець М. М., Сачко А. В., Кобаса І. М. Ідентифікація та методи виявлення фальсифікації : навч. посіб. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2017. 96 с. 2. Стасюк А. Г., Шпак С. О., Бабицький В. В., П'ятак В. С. Визначення якості та безпечності молочної сировини в умовах молокопереробних підприємств. *Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва*. 2020. Вип. 13. С. 4–6. 3. Тіхосова Г. А., Вербицький О. М., Калінський Є. О. Митний контроль та експертиза товарів : навч. посіб. Херсон : Одді-Плюс, 2019. 312 с. 4. Притульська Н. В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 303 с. 5. Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна,

І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с.
6. Тищенко Є. В., Пономарьов П. Х. Товарознавство харчових жирів : підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 227 с.
7. Дубініна А. А., Сорокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2010. 320 с.
8. Зажарська Н. М., Куцак Р. С., Бібен І. А., Кунева Л. В. Ветеринарно-санітарна експертиза. Практикум : навч. посіб. Дніпро, 2017. 193 с.

Надійшла до редколегії 29.01.2024

Прийнята до опублікування 06.03.2024

Kryvoruchko N. V., Kyrychenko T. S. Features of classification and examination of butter and spreads

Spreads are modern fat products whose production technology allows for a wide range of products with predefined properties. Having a similar texture and composition to natural butter, spreads contain more essential polyunsaturated fatty acids, and therefore exceed it in nutritional value. During the customs commodity expertise, it is important to identify the fatty product in order to provide reliable information to the consumer.

For the customs identification of butter and spreads, the following differences may be taken into account: composition and origin, fat content and processing, emulsifiers and additional ingredients, low temperature hardness, purpose and use, labelling and packaging. The main identification tasks in the commodity expertise of these products are: product composition, detection of impurities, organoleptic characteristics, texture and consistency, chemical analysis, comparison with standards, determination of product origin. By performing these identification tasks, the expertise helps to ensure the quality and safety of products on the market and protects consumer rights.

The article deals with the aspects of conducting a forensic commodity examination of butter and spreads, identifies certain aspects of falsification of the goods "butter" and "spread", their identification and peculiarities of classification in the Ukrainian Classification of Goods for Foreign Economic Activity. The stages of forensic commodity examination of butter and spreads have been provided. General recommendations on the commodity assessment of the quality of these products for consumers and expert organisations have been identified.

Key words: customs expertise, butter, spread, quality, classification, falsification.

Олексій Олегович Наумкін,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4300-6305>,

e-mail: naumkinaleksej90@gmail.com

**ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ
РОЗСЛІДУВАННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА
В УМОВАХ ВІЙНИ**

У результаті аналізу наукових праць і дослідження слідчої та судової практики щодо сексуального насильства в умовах війни розроблено алгоритми дій правомочної посадової особи органу досудового розслідування відповідно до слідчих ситуацій початкового етапу розслідування, які типізовані за інформаційним компонентом – залежно від детермінованості соціального зв'язку між насильником та жертвою в момент реалізації злочинного умислу. Розроблено алгоритми дій слідчого, що відображаються в процесуальній формі крізь призму інтелектуальної діяльності.

Ключові слова: сексуальне насильство, війна, воєнний стан, етап розслідування, типова слідча ситуація, кримінальне провадження, досудове розслідування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи важко недооцінити щодо їх суспільної небезпечності. Такі кримінально карані діяння посягають на честь і гідність людини, її особисту недоторканність та власне життя або здоров'я (статті 3, 28 та 29 Конституції України). Крім того, в умовах збройної агресії РФ проти України кількість таких злочинів зростає. Це зумовлено низкою кримінологічних факторів, які впливають на поведінку особи злочинця, серед яких варто виокремити відчуття безкарності та всюдозволеності. Не є винятком і сексуальне насильство, яке вчиняється в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Злочини, передбачені ст. 153 Кримінального кодексу України (далі – КК України), характеризуються інтимним сприйняттям насильницьких дій щодо особи потерпілого та бажанням всупереч її волі подолати статево збудження. Особливістю початку кримінального провадження зазначеної категорії кримінальних правопорушень є встановлення характерних ознак посягання на суспільні відносини, які виникають у сферах протидії домашньому насильству чи охорони дитинства. Це стає можливим крізь призму проведення

процесуальних дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, вилучення та дослідження матеріальних і ідеальних слідів кримінального правопорушення, що розглядається.

Наведений алгоритм дій слідчого органу досудового розслідування дозволяє оцінити вихідну інформацію про подію сексуального насильства, визначити суб'єктивні й об'єктивні чинники, що перешкоджають встановити певні обставини вчинення злочину, зокрема неможливість своєчасно вилучити сліди біологічного походження або допитати окрему категорію осіб, які перебувають на тимчасово окупованій території України, що впливає на процес організації й тактики розслідування цього виду кримінального правопорушення в умовах війни в типових слідчих ситуаціях на різних його етапах.

Стан дослідження проблеми

Окремі питання щодо поділу досудового провадження на етапи чи стадії, а також формування типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування окремих видів злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи були предметом наукових пошуків багатьох вітчизняних науковців, серед яких Н. Веам, А. Ф. Волобуєв, А. В. Дмитрієва, О. М. Засць, В. О. Коновалова, В. П. Кушпінт, А. Ю. Лісова, В. О. Малярєва, Г. Ю. Нікітіна-Дудікова, Т. А. Пазинич, Г. В. Попов, Є. С. Хижняк, О. М. Цільмак, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, А. В. Шульженко, М. О. Янковий та ін. Водночас поза увагою науковців залишається специфіка початкового етапу розслідування сексуального насильства в умовах війни. Це значно знижує конкретику відомих рекомендацій для їх застосування безпосередньо у слідчій практиці, особливо зараз, коли випадки сексуального насильства фіксують на окупованих і звільнених від окупації територіях.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування сексуального насильства та розробленні відповідних їм алгоритмів дій слідчого. *Завданнями* статті є окреслення наукової та практичної проблематики щодо етапізації процесу досудового розслідування, понятійного апарату слідчої ситуації та значення вказаної інформаційно-пізнавальної моделі для кримінального провадження щодо вказаного різновиду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Наукова новизна дослідження

Типізовано слідчі ситуації початкового етапу розслідування сексуального насильства, що вчиняється в умовах війни, за інформаційним компонентом – залежно від детермінованості соціального зв'язку між насильником та жертвою в момент реалізації злочинного умислу. Розроблено відповідні алгоритми дій слідчого органу досудового

розслідування, що відображаються в процесуальній формі кризь при-
зму інтелектуальної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Аналіз наукових робіт, що розглядають методики розслідування злочинів окремих видів, показує, що типові слідчі ситуації використовують у межах початкового й наступного етапів розслідування. Але тут існують складнощі, зумовлені тим, що визначення суттєвості етапів розслідування та їх меж нині є спірним. І це не відірвана від реалій теоретична полеміка, а принципова проблема, від розв'язання якої залежить вирішення багатьох інших питань криміналістичної методики, що мають як теоретичне, так і практичне значення [1, с. 205].

Отже, ми зіштовхуємося з необхідністю висвітлення наукових поглядів щодо періодизації та/або етапізації процесу досудового розслідування кримінальних правопорушень. Це дозволить чітко зрозуміти момент його початку та закінчення з урахуванням проміжних тактичних і стратегічних завдань, що передбачає відповідні алгоритми дій уповноваженої особи кризь призму їх упорядкування та систематизації за процесуальними підставами.

Сьогодні серед науковців немає одностайності щодо поняття і кількості етапів досудового розслідування кримінального провадження, хоча всі погоджуються з тим, що цей процес, як і інші стадії кримінального провадження, поділяється на певні частини, які називають етапами. Тобто з приводу назви «етап розслідування» суперечок немає. Етапи поєднуються загальними завданнями та єдиною процесуальною формою і послідовно змінюють один одного з виконанням більш конкретних завдань [2, с. 45–46]. Це викликано внутрішніми чинниками складного процесу досудового розслідування, що потребує систематизації інформаційного масиву з урахуванням просторово-часових відрізків, що дозволяє оптимізувати сили та засоби, які залучаються в межах окремої категорії кримінального провадження.

Існування ситуаційного і процесуального підходів до періодизації розслідування свідчить про наявність важливої теоретичної проблеми, яка має велике практичне значення насамперед при викладанні криміналістики. Видається, що ситуаційний підхід до тлумачення змісту початкового й наступного етапів розслідування породжує незручності, а в окремих випадках – суперечливості. Адже відповідно до нього одні і ті ж слідчі дії можуть розглядатися як початковими, так і наступними залежно від особливостей ситуації. Наприклад, якщо особу, що вчинила злочин, було встановлено одразу після порушення кримінальної справи, то така слідча дія, як допит підозрюваного, вважається початковою. Якщо ж у результаті невідкладних слідчих дій підозрюваного не встановлено, а це зроблено

значно пізніше, то допит підозрюваного є вже дією, що виконується на наступному етапі розслідування. Очевидно, що таким чином нівелиюються змістовні відмінності етапів розслідування між собою – одна й та ж слідча ситуація може розглядатися як на початковому, так і на наступному етапах розслідування [3, с. 126].

На наш погляд, найбільш вдалим є використання двоетапної моделі процесу досудового розслідування злочинів. У цьому контексті В. О. Малярова, визначаючи зміст і межі етапів розслідування злочину, зазначає, що «початковий етап починається з моменту внесення відомостей про подію до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується винесенням письмового повідомлення про підозру, що робиться за наявності достатніх доказів (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України). Тоді як наступний етап розслідування злочинів – це основний період роботи слідчого. Він починається після виконання початкових невідкладних дій із переходом до більш планомірної роботи у кримінальному провадженні. На заключному етапі відбувається всебічна оцінка зробленої у кримінальному провадженні роботи, зібраних доказів, і на цій основі відповідно до ст. 283 КПК України прийняття певних процесуальних рішень» [4, с. 88–89]. Отже, кожному етапу досудового провадження притаманні типові слідчі ситуації, які диктують набір необхідних тактичних засобів та процесуальних інструментів для виконання проміжних завдань розслідування злочинів.

У криміналістичній науці існує ціла низка трактувань терміна «слідча ситуація». На переконання В. С. Давиденка, слідча ситуація є новою категорією криміналістичної тактики, саме тому її поняття викликає дискусію і в криміналістиці відсутнє її однозначне визначення. Обставини перебігу розслідування злочину – слідча ситуація формуються під впливом багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, а тому у визначенні слідчої ситуації відображаються різні сторони цього явища – об'єктивного існування і результатів його пізнання [5, с. 189; 6, с. 67]. До об'єктивних чинників, що впливають на досудове провадження злочину, належать дані, які мають значення для встановлення істини та відомі уповноваженій особі в цей період часу, тоді як суб'єктивні чинники – це процес протидії слідчій діяльності зі сторони захисту та інших зацікавлених осіб, що виявляється у знищенні матеріальних слідів, речових доказів, відмові чи даванні завідомо неправдивих показань, намаганні скомпрометувати сторону обвинувачення тощо. При цьому не варто ототожнювати такі категорійні одиниці зі сприятливими чи несприятливими умовами досудового розслідування, адже не завжди об'єктивні чинники створюють підходящі передумови для з'ясування всіх обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Як частина криміналістичної методики, слідча ситуація виступає в межах методики розслідування окремого виду злочину лише тоді, коли вона отримує свою типізацію. У цьому вигляді слідча ситуація впливає на формування розслідування конкретного злочину, висунення версій, дозволяє намітити таке поєднання оперативно-розшукових та пошукових дій, їх черговість, які б призвели до досягнення позитивного результату. Глибокий аналіз слідчої ситуації дозволяє впорядкувати складний процес розслідування, намітити орієнтири й ефективні методи пізнання істини, зосередити зусилля слідства на найперспективніших напрямках з урахуванням висунутих версій [7, с. 104–105]. У зв'язку із цим В. Ю. Шепітько слушно зауважує, що «стосовно типових ситуацій можна намітити певний спосіб дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дає змогу не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати такі тактичні прийоми (тактичні комбінації), що є найбільш оптимальними» [8, с. 115].

При формуванні поняття типової слідчої ситуації В. А. Журавель влучно визначає її «як наукову абстракцію, своєрідну інформаційно-пізнавальну модель, що сформована на підставі апріорних знань, яка є результатом узагальнення й аналізу значного емпіричного матеріалу і в якій відображені найбільш загальні риси, що характеризують хід і стан розслідування на певному етапі (початковому або наступному)» [9, с. 202]. Вчений доречно акцентує увагу на необхідності дослідження емпіричних джерел інформації про вид, тип або категорію кримінальних правопорушень з метою узагальнення єдиного підходу до типізації слідчої ситуації.

Пропонуємо продовжити виклад основних положень статті з висвітлення позицій учених-криміналістів щодо типізації слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування окремих різновидів злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. До прикладу, особливістю типових слідчих ситуацій при розслідуванні зґвалтувань, учинених неповнолітніми, є те, що вони визначаються тактичними аспектами і процесуальним компонентом. Початковому етапу розслідування зґвалтувань, учинених неповнолітніми, притаманні такі види типових слідчих ситуацій: 1) зґвалтування вчинено однією особою (групою неповнолітніх), яка (які або один з них) знайома(і) з потерпілою; 2) зґвалтування вчинено одноосібно (групою неповнолітніх) і потерпіла не знайома із гвалтівником(ми). Кожна із зазначених ситуацій реалізується за рахунок алгоритмів дій слідчого, розроблених з урахуванням особливостей практики розслідування досліджуваної категорії злочинів [10, с. 17]. Найявний соціальний зв'язок між жертвою та насильником прямо впливає на повноту інформації про вчинене кримінальне правопорушення на етапі внесення

відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. При цьому на початковому етапі розслідування можуть виникати труднощі в частині психологічного тиску злочинця на постраждалого з метою уникнення кримінальної відповідальності, що впливає на достовірність показань постраждалої особи.

Отже, ще однією підставою до формування окресленої інформаційної моделі перебігу і стану досудового розслідування злочинів проти статеві свободи та статевої недоторканості особи виступає психологічне ставлення потерпілої особи до факту посягання на її статеvu недоторканість і, відповідно, мотиви показань можуть бути різними [11, с. 462–463]. Зауважимо, що слідчий органу досудового розслідування повинен встановити ознаки психоемоційного здоров'я потерпілої особи, зокрема в частині з'ясування, чи перебуває вона на обліку у психоневрологічних диспансерах, чи зверталася по допомогу до лікувально-профілактичних медичних закладів вказаного типу тощо.

Класичний підхід до ситуаційної зумовленості типізації слідчих ситуацій використовує Н. Веам у своїй науковій праці «Криміналістична характеристика та основні положення розслідування зґвалтувань». Науковець зауважує, що в розслідуванні зґвалтувань доцільним є виокремлення типових слідчих ситуацій за ключовою ознакою – існування чи відсутність певних соціальних відносин між підозрюваним і потерпілою особою: 1) досудове розслідування розпочато у зв'язку із заявою про вчинення зґвалтування незнайомою потерпілій особою; 2) досудове розслідування розпочато у зв'язку із заявою про вчинення зґвалтування знайомою потерпілій особою. Для кожної з указаних типових слідчих ситуацій характерним є проведення певних комплексів слідчо-розшукових дій [12, с. 195].

Хоча методика досудового розслідування зґвалтування і залежить від факту знайомства гвалтівника та потерпілої, важливе значення має також аналіз ситуацій залежно від джерела вихідної інформації, від її обсягу та змісту, давності її отримання, кількості і віку потерпілих, тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, заповдіяних потерпілій особі, очевидності, серійності тощо [13, с. 15]. Звідси випливає, що детермінованість соціального зв'язку між особами потерпілого та злочинця повинна корелюватися з елементами криміналістичної характеристики наведених злочинів, які містять вихідну інформацію про механізм злочинної діяльності. Окрему увагу доцільно приділяти підставам відкриття кримінального провадження, які задають вектор процесу досудового розслідування. Адже брак даних про ознаки кримінально караного діяння може призвести до хибної кримінально-правової формули, висунення невірної версії, необґрунтованого призначення експертних досліджень тощо.

Інколи зустрічаються випадки використання характеру первинної інформації про ознаки вчинення тих чи інших кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи в контексті формування типових слідчих ситуацій під час розслідування сексуального насильства. Зважаючи на це, А. Ф. Волобуєв виокремив такі ситуації: 1) виявлення ознак вчинення сексуального насильства у зв'язку із заявою потерпілої особи; 2) виявлення ознак вчинення сексуального насильства у зв'язку з розслідуванням іншого кримінального правопорушення [14, с. 43].

Беручи до уваги викладений вище матеріал, а також емпіричні дані в результаті вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо сексуального насильства, вчиненого в умовах дії правового режиму воєнного стану, нам вдалося виокремити типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування таких кримінальних правопорушень із притаманними їм алгоритмами дій слідчого органу досудового розслідування.

1. Кримінальне провадження розпочато щодо конкретної особи, яка вчинила злочин, передбачений ст. 153 КК України (у 76 % матеріалів кримінальних проваджень)

За вказаних обставин, які фактично визначають стан та перебіг досудового розслідування сексуального насильства, постає низка завдань, котрі слідчий органу досудового розслідування повинен вирішити з метою отримання достатніх підстав для прийняття обґрунтованого процесуального рішення, що визначає відповідні межі розслідування:

1) реалізація невідкладних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій чи заходів забезпечення кримінального провадження з метою своєчасного виявлення, збору, фіксації та вилучення матеріальних слідів злочину, які з плином часу будуть непридатними для експертного дослідження (насамперед йдеться про біологічні сліди людини);

2) встановлення можливих очевидців чи свідків насильницьких дій сексуального характеру, які виступатимуть носіями ідеальних слідів кримінального правопорушення, що досліджується;

3) вивчення психофізіологічного стану насильника як безпосередньо в момент вчинення злочину, так і на стадії досудового розслідування, а також встановлення психологічного ставлення жертви до вчиненого щодо неї насильства;

4) встановлення контекстуального елементу кримінально-правової кваліфікації злочину в частині зв'язку із війною, за умови вчинення сексуального насильства особою, яка згідно з чинним законодавством проходить дійсну військову службу в Збройних Силах України чи інших військових формуваннях, що створені та функціонують відповідно до

законодавства України та є сукупністю військових об'єднань, з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями й призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності та національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій¹;

5) виокремлення пріоритетних обставин, які підлягають з'ясуванню на початковому етапі досудового провадження кримінальних правопорушень, передбачених ст. 153 КК України;

6) встановлення можливих співучасників сексуального насильства в умовах війни, визначення виду їх співучасті з урахуванням ролі кожного, обраного набору прийомів та засобів досягнення злочинної мети;

7) висунення припущень щодо умов та обставин вчинюваного злочину з урахуванням вихідної інформації про особистісні характеристики кривдника та постраждалої особи, характерні зміни в обстановці на місці події, обраний спосіб насилля (зокрема, наявність підготовчих дій або актів поведінки, спрямованих на приховування негативних наслідків протиправної діяльності);

8) вирішення питання щодо процесуальної форми витребування цифрових слідів сексуального насильства, які умовно можна розподілити на внутрішні та зовнішні. До першої категорії доцільно віднести пристрої, які використовувалися злочинцем для встановлення психологічного зв'язку з потерпілою особою, створення обманного враження прихильності та доброзичливості, серед яких засоби мобільного зв'язку, персональні комп'ютери, ноутбуки, планшети тощо. До другої категорії належить фото-, відео- чи аудіоматеріал, що міститься на серверах локальної чи глобальної мережі, у хмарних сховищах чи на твердотілих носіях інформації, який має значення для кримінального провадження в частині відтворення обстановки події, встановлення точного часу чи місця вчинення злочину тощо;

9) визначення процесуальної форми використання спеціальних знань, необхідного кола та предметної сфери судових експертиз із метою належного дослідження матеріальних слідів злочинної діяльності.

Наведена слідча ситуація початкового етапу розслідування сексуального насильства, що вчиняється в умовах війни, характеризується запропонованою нижче послідовністю дій, що відображаються в процесуальній формі крізь призму інтелектуальної діяльності слідчого органу досудового розслідування:

¹ Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 03.02.2024).

1) планування процесу розслідування, який зводиться до інформаційної системи процесуальних дій та (або) організаційних заходів, що взаємопов'язані пріоритетною складовою, причинною послідовністю чи хронологією реалізації в межах з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження такої категорії;

2) проведення допиту потерпілої особи з метою деталізації події злочину, уточнення окремих питань, які мають значення для формування предметної сфери судово-медичної експертизи;

3) вжиття заходів забезпечення кримінального провадження з метою отримання біологічних зразків для експертного дослідження;

4) проведення розмов консультативного чи роз'яснювального характеру з особами, які володіють спеціальними знаннями у сфері судової медицини, задля уточнення питань щодо характерних слідів подолання опору жертви як на її тілі чи одязі, так і насильника; задоволення статевої пристрасті без проникнення в тіло іншої людини; приховування наслідків злочинної діяльності тощо;

5) допит особи, причетної до процесу підготовки, безпосереднього вчинення та/або приховування слідів кримінального правопорушення у сфері захисту статевої свободи та статевої недоторканості людини задля відтворення механізму злочинної діяльності, що дозволяє обрати дієву траєкторію техніко-криміналістичного забезпечення слідчої діяльності;

6) допит свідків та очевидців кримінального правопорушення, що розглядається;

7) призначення судових експертиз із метою виконання завдань, що мають значення для кримінального провадження та будуть предметом розгляду справи в суді. Наприклад, за умов наявності документів – носіїв матеріальних слідів сексуального насильства в частині підготовки його вчинення, зокрема письмового листування із жертвою, необхідно призначити такий підвид криміналістичної експертизи, як почеркознавча, що дозволить встановити виконавця відповідного рукописного тексту тощо;

8) вилучення документів, що містять інформацію про проходження дійсної військової служби в підрозділах Збройних Сил України чи інших військових формувань суб'єктом кримінального правопорушення, за умов кваліфікації його діянь саме за ст. 153 КК України. Якщо ж останній користувався так званими умовами війни з метою досягнення злочинного умислу, що могло проявитися у відсутності стабілізаційних заходів на звільненій від окупації території України, його незаконні дії будуть кваліфікуватися за ст. 438 КК України;

9) направлення запитів до закладів, установ чи організацій системи Міністерства охорони здоров'я України з метою отримання

інформації щодо стану психологічного, психіатричного чи фізіологічного здоров'я підозрюваної та/або потерпілої особи;

10) вирішення питання щодо призначення комплексного експертного дослідження, яке потребує залучення фахівців із різних галузей науки, як-от психології та психіатрії, з метою встановлення психоемоційного ставлення насильника до скоєного злочину, закономірностей перебігу психологічних реакцій, інших індивідуальних характеристик його ментального здоров'я тощо;

11) вивчення та оцінка документів, які містять інформацію про обставини, які вказують на безпорадний стан потерпілої особи в момент реалізації насильницьких дій сексуального характеру, що не пов'язані з проникненням в її тіло. Це можуть бути акти огляду медико-соціальною експертною комісією об'єкта дослідження на предмет наявності інвалідності відповідної групи; висновки лікувальної комісії медичного закладу про наявність чи відсутність необхідності постійного стороннього догляду за інвалідом унаслідок психічного розладу; медичні висновки про наявність чи відсутність в об'єкта дослідження розумової відсталості та ін.

2. Кримінальне провадження розпочато за фактом сексуального насильства, тому що особа злочинця невідома (у 24 % випадків)

Наведена типова слідча ситуація характеризується несприятливими умовами здійснення кримінального провадження в частині відсутності анкетних даних та індивідуальних характеристик особи чи групи осіб, які скоїли сексуальне насильство в умовах війни. При цьому перед службовою особою органів досудового розслідування постають завдання, вирішення яких потребує залучення людських ресурсів, матеріально-технічних засобів та процесуального інструментарію. Серед таких можна виокремити такі:

1) проведення першочергової слідчої (розшукової) дії у вигляді огляду місця події з метою фіксації слідової картини, що є характерною для сексуального насильства. Зазвичай до огляду місця події залучається потерпіла особа задля реконструкції окремих обставин події злочину, що дозволяє окреслити межі реалізації цієї процесуальної дії, а також виявити невидимі або маловидимі сліди рук чи ніг, біологічного походження (рідини організму людини). Можливе проведення інших різновидів слідчого огляду, а саме огляду речей та предметів, які містять сліди злочинної діяльності та були надані заявником і/або постраждалою особою. Наприклад, огляд пристрою мобільного зв'язку з метою виявлення та фіксації цифрових слідів у вигляді смс-повідомлень, нікнейму чи номера телефону ймовірного підозрюваного, світліни чи іншого джерела інформації про його зовнішність;

2) допит потерпілого з використанням тактичних прийомів у частині деталізації показань з метою актуалізації елементів пам'яті

щодо загальних та індивідуальних ознак зовнішності насильника, особливостей його поведінки, характеру та змістовного наповнення висловлювань. Особлива увага приділяється можливості встановлення особи кривдника за предметами гардеробу, що є характерними саме для військовослужбовців (окремі елементи однострою, наявність нашивок чи наліпок на одязі, головного убору), наявністю табельної вогнепальної зброї, холодної зброї, тактичних аксесуарів чи портативної радіостанції;

3) допит свідків, показання яких містять пряму чи опосередковану інформацію про обставини, що мають значення для кримінального провадження щодо сексуального насильства. Це можуть бути відомості про час та місце, коли вони востаннє бачили жертву, її морально-психологічні якості як особистості, підозрілих осіб у колі спілкування, номерні знаки чи дані про транспортний засіб ймовірного підозрюваного, соціальні зв'язки з криміногенними елементами суспільства, характер відносин у сім'ї, подружжі чи з колегами, наявні шкідливі звички тощо;

4) призначення судово-медичної експертизи щодо потерпілої особи з метою вирішення питань щодо наявних тілесних ушкоджень на її тілі, характеру, механізму та часу їх утворення, статевої зрілості та характеру насильницьких дій сексуального характеру. Останній предмет експертного дослідження відіграє важливу роль у кримінально-правовій кваліфікації діянь злочинця, адже юридичний факт задоволення статевої пристрасті шляхом проникнення в тіло іншої людини кваліфікується за іншою нормою закону України про кримінальну відповідальність;

5) призначення судово-медичної експертизи речових доказів з метою виявлення біологічних слідів людини на предметах гардеробу, елементах постільної білизни чи інших елементах зовнішнього середовища;

6) відібрання біологічних зразків людини з метою забезпечення проведення судової молекулярно-генетичної експертизи. Збирання біологічного матеріалу (біологічних слідів) може відбуватися під час проведення огляду місця події та інших слідчих (розшукових) дій, спрямованих на пошук слідів кримінального правопорушення, а також шляхом відібрання біологічних зразків в особи (підозрюваного, потерпілого) та біологічного матеріалу з невідомих трупів [15, с. 46];

7) призначення судової молекулярно-генетичної експертизи для виконання завдань кримінального провадження цієї категорії;

8) призначення інших видів судових експертиз, що мають значення для встановлення окремих обставин вчинення сексуального насильства в умовах війни;

9) вжиття заходів забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового доступу до речей і документів з метою вилучення

фото- чи відеоматеріалу у цифровому вигляді, що містить інформацію про зовнішність підозрюваної особи;

10) використання OSINT-технологій з метою ідентифікації особи насильника через соціальні мережі, наприклад Instagram, Facebook та ін. В процесі OSINT-пошуку на етапі підготовчих дій, а також порівняння даних критично важливим є використання спеціальних знань для повного, всебічного та науково обґрунтованого вивчення зображень зовнішності людини. Специфікою цього виду розслідувань є потреба в якісному та водночас оперативному опрацюванні значної кількості зображень зовнішності з метою розмежування схожих і тотожних осіб [16, с. 23–24]. Отже, процесуальна форма використання таких технологій зводиться до залучення спеціалістів, що мають відповідну кваліфікацію в галузі ідентифікації людини за матеріальними ознаками її зовнішності;

11) проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів з метою встановлення місцеперебування підозрюваного в межах кримінального провадження. Ці дії корелюються з іншими слідчими (розшуковими) діями, як-от огляд предмета (мобільного телефону), що дозволило слідчому органу досудового розслідування виявити та зафіксувати номер мобільного оператора, що ймовірно належить насильнику. Надалі вказана інформація може використовуватися для отримання дозволу на встановлення місцезнаходження радіобладнання (радіоелектронного засобу), керуючись положеннями ст. 268 Кримінального процесуального кодексу України;

12) прийняття процесуального рішення про оголошення підозрюваного в розшук.

Висновки

У результаті аналізу наукових праць, які за тематикою є дотичними до особливостей розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, а також дослідження слідчої та судової практики щодо сексуального насильства в умовах війни нами розроблено алгоритми дій правомочної посадової особи органу досудового розслідування відповідно до слідчих ситуацій початкового етапу розслідування, які типізовані за інформаційним компонентом – залежно від детермінованості соціального зв'язку між насильником та жертвою в момент реалізації злочинного умислу, що корелюється із запропонованою нами раніше криміналістичною класифікацією: 1) кримінальне провадження розпочато щодо конкретної особи, яка вчинила злочин, передбачений ст. 153 КК України; 2) кримінальне провадження розпочато за фактом сексуального насильства, тому що особа злочинця невідома.

Безперечно, саме єдність завдань у частині досягнення спільної мети, зокрема початок кримінального провадження та встановлення обставин, що підлягають з'ясуванню в межах досудового провадження такої категорії, характеризують самостійність і специфічність умов початкового етапу процесу розслідування сексуального насильства в умовах війни. Тоді як одиницями виміру будуть не звичайні відрізки часу, їх проміжки чи цілі періоди, а власне криміналістичні та процесуальні підстави.

Список бібліографічних посилань: 1. Волобуев А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2001. 426 с. 2. Мілевський О. П. Початковий етап досудового провадження у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2010. 240 с. 3. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 216 с. 4. Малярова В. О. Етапізація процесу розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 86–91. 5. Бахін В. П. Криміналістика. Проблеми и думки (1962–2002) : навч. посіб. Київ, 2002. 268 с. 6. Давиденко В. С. Основи методики розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 290 с. 7. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 218 с. 8. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 432 с. 9. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостиль, 2012. 304 с. 10. Дмитрієва Л. В. Методика розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 24 с. 11. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид. перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2016. 640 с. 12. Веам Н. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування зґвалтувань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 228 с. 13. Лісова А. Ю. Основи методики розслідування зґвалтування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 20 с. 14. Волобуев А. Ф. Особливості механізму вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях та його розслідування. *Криміналістичний вісник*. 2023. № 1 (39). С. 39–51. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2023-39-1-39>. 15. Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, С. І. Перлін, В. В. Кікінчук та ін. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Харків, 2022. 120 с. 16. Шевцов С. О., Кожевников О. А.

Консультації спеціаліста на стадії досудового розслідування : практ. посіб. Харків, 2020. 43 с.

Надійшла до редколегії 09.02.2024

Прийнята до опублікування 14.03.2024

Naumkin O. O. Typical investigative situations in the initial phase of a war-related sexual violence investigation

A comparative analysis of scientific provisions regarding the phasing of the pretrial investigation process and the content of the concept of “investigative situation” has been conducted. The essence and meaning of the specified scientific abstraction has been revealed.

Investigative situations at the initial stage of investigation of sexual violence committed in wartime are typified by the information component depending on the determinism of the social relationship between the rapist and the victim at the time of the criminal intent, which correlates with the forensic qualification of these crimes. These include: 1) criminal proceedings have been initiated against a specific person who has committed a crime, provided for in Art. 153 of the Criminal Code of Ukraine (in 76 % of the summarized materials of criminal proceedings); 2) criminal proceedings have been opened for the fact of sexual violence, as the perpetrator has not been identified (in 24 % of cases).

A number of tasks that need to be solved by the pre-trial investigation body in order to obtain sufficient grounds for making a reasonable procedural decision determining the proper limits of the investigation have been identified. Algorithms of corresponding actions have been developed, which are reflected in a procedural form through the prism of the intellectual activity of an official, in particular, an inspection of the scene of the incident, questioning of the victim or witnesses, taking biological samples of a person, appointing forensic experts, taking measures to ensure criminal proceedings in the form of temporary access to things and documents for the purpose of extracting photo or video material in digital form, using OSINT technologies to identify the rapist through social networks Instagram, Facebook, VK, etc., conducting covert investigative (search) actions and operational-search activities in order to establish the location the suspect, etc.

Key words: sexual violence, war, martial law, stage of investigation, typical investigative situation, criminal proceedings, pre-trial investigation.

УДК 638.166.2:638.165.2:
[343.148.65+347.948]

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.18>

Євген Миколайович Собакарь,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0005-9078-8958>,
e-mail: Sobackar.Zheka@ukr.net;

Яна Олександрівна Кулик,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0009-1123-5271>,
e-mail: kulyk7224@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ СИРОКОПЧЕНИХ КОВБАС ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Окреслено методичні особливості проведення судової товарознавчої експертизи сирокочених ковбас, проаналізовано теоретичні та практичні проблеми їх товарознавчого дослідження, визначено товарознавчі аспекти сирокочених ковбас та їхніх дефектів, систематизовано інформаційні дані щодо алгоритму проведення судової товарознавчої експертизи сирокочених ковбас із метою перевірки на наявність характерних дефектів. Перелічено етапи проведення судової товарознавчої експертизи сирокочених ковбас. Запропоновано рекомендації щодо оцінки якості сирокочених ковбас для експертних організацій і споживачів.

Ключові слова: класифікація сирокочених ковбас, судова товарознавча експертиза, якість, інструментальні методи досліджень, мікробіологічні методи досліджень, дефекти сирокочених ковбас.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасному судовому товарознавстві виникає необхідність детального аналізу та класифікації сирокочених ковбас із метою встановлення їхнього походження, складу та відповідності стандартам безпеки харчових продуктів. Однак існують певні складнощі у проведенні судової експертизи з цієї причини, зокрема відсутність чіткої класифікаційної системи для сирокочених ковбас і неоднозначність критеріїв, за якими вони повинні бути оцінені. Враховуючи значну

різноманітність виробництва сировокопчених ковбас та сировини, а також технологічних процесів, існує необхідність у вдосконаленні методів і підходів до їхньої класифікації під час проведення судової товарознавчої експертизи. Тому важливо розробити чіткі й об'єктивні критерії класифікації сировокопчених ковбас, що дозволить забезпечити точність та об'єктивність результатів судової експертизи в цій галузі.

Сировокопчені ковбаси належать до класу м'ясних продуктів, що не піддаються високотемпературній обробці під час їх виготовлення. Вони мають високу харчову й біологічну цінність, яскраво виражені специфічні органолептичні показники. Кулінарна готовність і мікробіологічна безпека таких продуктів досягається комплексом біохімічних, мікробіологічних та фізико-хімічних змін, що відбуваються в ковбасному напівфабрикаті під впливом тканинних і мікробних ферментів при дотриманні певних термовологісних умов процесу. При цьому використовують біотехнологічний потенціал наявних у м'ясній сировині мікроорганізмів, а також спеціально внесених бактеріальних препаратів або так званих стартових культур ряду мікробів [1; 2]. Сьогодні як у нашій країні, так і за кордоном за рахунок вдосконалення технології виробництва сировокопчених ковбас значно розширено їхній асортимент [3; 4]. Створено нові ковбасні вироби з різноманітним спектром смакових і ароматичних характеристик:

- напівсухі сировокопчені ковбаси;
- сировокопчені ковбаси м'якої консистенції;
- сировокопчені міні-салями та ін. [5].

Для сучасних технологій виробництва цих видів ковбас характерними є використання нових складових, зокрема білків тваринного й рослинного походження, бактеріальних стартових культур, а також інтенсифікація процесів дозрівання й сушіння [6]. Частка сировокопчених ковбас у вітчизняному асортименті є незначною, але наявна тенденція до збільшення обсягів їх виробництва [4]. Для виробництва сировокопчених ковбас використовують різні види м'ясної сировини: яловичину, свинину, баранину, конину [7]. Останнім часом у технології таких ковбас широко застосовують м'ясо птиці [2], а також нетрадиційну м'ясну сировину [5], що дозволяє урізноманітнити асортимент ковбасних виробів і отримувати високоякісні та затребувані споживачем м'ясопродукти.

Як жировмісна сировина використовується шпик, частіше хребтовий, а також яловичий і баранячий жир. Часто застосовують свинячу грудинку, яка доповнює чи замінює шпик. Розміри частинок жировмісної сировини в рецептурах різних видів ковбас переважно варіюється в діапазоні від 3 до 12 мм [4]. При цьому слід зауважити, що традиційні види сировокопчених ковбас належать зазвичай до

жировмісних продуктів – співвідношення жиру до білка у них за великим винятком становить не менше 2 до 1 і більше [8].

Стан дослідження проблеми

У сучасному судовому товарознавстві питання класифікації сирокочених ковбас при проведенні судової експертизи є актуальним і складним. Дослідження в цій галузі відображають важливість встановлення походження, складу та якості продуктів харчування з метою забезпечення безпеки для споживачів та збереження законності в галузі харчової промисловості.

Сьогодні існує обмежена кількість наукових досліджень, присвячених конкретно класифікації сирокочених ковбас у контексті судової товарознавчої експертизи. Більшість наявних досліджень зосереджені на технологічних аспектах виробництва ковбас та якості сировини, але відсутні детальні наукові роботи, присвячені класифікації цих продуктів з точки зору їхнього правового та судового аспектів.

Необхідно провести додаткові дослідження для розроблення чітких і об'єктивних критеріїв класифікації сирокочених ковбас, які б ураховували всі аспекти їх виробництва, складу і технологічних процесів. Такі дослідження сприятимуть підвищенню ефективності судової товарознавчої експертизи та забезпечать більш точний і об'єктивний розгляд судових справ у сфері харчової промисловості.

Дослідження товарознавчої експертизи сирокочених ковбас проводили вчені з різних галузей, таких як харчова наука, біохімія, мікробіологія, технологія харчування та ін. Зокрема, питання організації та проведення ветеринарно-санітарної експертизи сировини та продуктів тваринництва відповідно до міжнародних вимог досліджено В. Ковбасенком. Основи експертизи продовольчих товарів, зокрема сирокочених ковбас, вивчали В. Малигіна, Л. Титаренко, Л. Породіна, Г. Лихоніна, Н. Лазарева, О. Холодова. Процеси виробництва сирокочених ковбас та їхню якість розглянуто в роботах українського вченого М. Ломакова. Дослідження в галузі м'ясної промисловості, зокрема вивчення складу й технології виробництва ковбас, проведено О. Філіпчуком. Український вчений А. Пірогов спеціалізується в галузі технології м'яса та м'ясних продуктів, враховуючи вивчення процесів виробництва сирокочених ковбас. Значний внесок у вивчення харчової біотехнології та процесів виробництва м'ясних продуктів, враховуючи ковбаси, було зроблено французьким ученим Ж.-К. Шарроном. Дослідження у сфері товарознавства та харчової безпеки проводить М. Дяченко, а І. Федоров є відомим експертом із судової товарознавчої експертизи, який активно досліджує якість і безпеку харчових продуктів. Український науковець А. Гончаренко спеціалізується на дослідженнях у галузі товарознавства та харчової безпеки. Проте, попри активні дослідження, недостатньо

наукових даних щодо особливостей класифікації сирокочених ковбас при проведенні судової товарознавчої експертизи. Таким чином, актуальними є дослідження сучасного ринку сирокочених ковбас, а також проблем, пов'язаних з особливостями їх класифікації в межах проведення експертної оцінки їхньої якості.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей класифікації сирокочених ковбас, алгоритму проведення судової товарознавчої експертизи на наявність характерних дефектів товару.

Завданням дослідження є встановлення проблем класифікації ковбас, зокрема сирокочених, основних способів їх фальшування та визначення товарознавчих особливостей їх судової експертизи.

Наукова новизна дослідження

Окреслено нові шляхи до класифікації сирокочених ковбас у процесі судової товарознавчої експертизи. Визначено діагностичні завдання, які ставляться перед судовим експертом під час дослідження сирокочених ковбас, що дозволяє поглибити можливі аспекти аналізу цього продукту. Визначено перспективні інструментальні методи експертизи сирокочених ковбас, що розширює можливі шляхи для проведення експертизи. Розкрито нові підходи до мікробіологічних методів, які доцільно використовувати під час експертизи сирокочених ковбас, що допомагає вдосконалити процес визначення безпечності й якості продукту.

Виклад основного матеріалу

У процесі проведення судової товарознавчої експертизи сирокочені ковбаси можна класифікувати за різними критеріями, такими як склад, технологія виробництва, органолептичні характеристики та ін. Можливі аспекти класифікації:

- 1) склад і вміст інгредієнтів:
 - ковбаси з різним вмістом м'яса (наприклад, свинячі, яловичі, курячі);
 - сирокочені ковбаси з різним вмістом спецій і консервантів;
- 2) технологія виготовлення:
 - традиційні сирокочені ковбаси;
 - швидкозаморожені сирокочені ковбаси;
 - ковбаси з різним тривалим сирокоченням;
- 3) вид виробу:
 - цілі сирокочені ковбаси;
 - напівкопчені ковбаси (наприклад, напівкопчені ковбаси-сосиски);
- 4) органолептичні характеристики:

- ковбаси з різним смаком та ароматом (наприклад, часникові, паприкові);
- ковбаси з різною текстурою (наприклад, грубокрупні, дрібнокрупні);

5) умови зберігання і термін придатності:

- сиров'ячені ковбаси з різним терміном придатності;
- ковбаси з різними методами консервації для зберігання (наприклад, вакуумна упаковка, газова атмосфера) [9].

Зазначена класифікація допомагає спеціалістам розуміти різноманітність сиров'ячених ковбас і можливі варіанти їхнього використання й впливу на споживача. Під час судової експертизи важливо враховувати всі ці аспекти для об'єктивної оцінки продукту [10].

Нормативним документом, який зараз регулює показники якості сиров'ячених ковбасних виробів, є ДСТУ 4427:2005 «Ковбаси сиров'ячені та сиров'ячені. Загальні технічні умови. Зі зміною № 1 та поправками».

Під час експертизи сиров'ячених ковбас, що виконується судовим експертом, можуть бути сформульовані різноманітні діагностичні завдання для визначення якості продукту та виявлення будь-яких недоліків або порушень. Діагностичні завдання з експертизи сиров'ячених ковбас можуть бути такі:

1) хімічний аналіз (визначення хімічного складу ковбаси, враховуючи вміст білка, жиру, вуглеводів, солі, а також виявлення наявності або відсутності консервантів, барвників, ароматизаторів тощо);

2) мікробіологічний аналіз (перевірка на наявність шкідливих мікроорганізмів, таких як бактерії, грибки, що можуть викликати гниль або захворювання);

3) визначення органолептичних характеристик (оцінка смаку, запаху, кольору, текстури та інших органолептичних параметрів ковбаси);

4) дослідження на наявність шкідливих домішок або сторонніх предметів (виявлення будь-яких небажаних домішок, таких як металеві об'єкти, шматочки пластику тощо);

5) визначення відповідності вимогам безпеки харчових продуктів (перевірка вмісту шкідливих речовин, які можуть бути небезпечними для споживача);

6) оцінка виробничих технологій та умов зберігання (аналіз процесів виробництва ковбаси та умов зберігання для виявлення можливих порушень, які можуть вплинути на якість продукту);

7) визначення відповідності заявленим стандартам якості (порівняння характеристик ковбаси зі стандартами якості, що встановлені для таких продуктів).

Ці завдання допомагають судовому експерту зробити об'єктивний висновок щодо якості та безпеки сиров'ячених ковбас.

Зазначені методи експертної оцінки сирокоччених ковбас можуть містити різні методи аналізу, зокрема хімічні, фізичні та мікробіологічні методи, спрямовані на забезпечення якості й безпеки м'ясної продукції. Одержані результати проведеної експертизи можуть використовуватися під час розгляду судових справ, для визначення якості продукту або вирішення суперечок щодо його якості [11].

Основними ідентифікаційними завданнями товарознавчої експертизи сирокоччених ковбас можуть бути:

1) визначення складу продукту: експертиза, спрямована на виявлення основних складових компонентів ковбаси, таких як м'ясо, жири, спеції, добавки та інші інгредієнти. Це допомагає визначити якість і вид продукту;

2) визначення якості м'яса: експертиза може включати аналіз якості м'яса, використаного для виробництва ковбаси, такого як свинина, яловичина, курятина тощо. Крім того, може оцінюватися наявність заборонених законом домішок або низькоякісних інгредієнтів;

3) визначення спецій та добавок: аналіз наявних спецій, ароматизаторів та інших добавок може допомогти в ідентифікації конкретного типу ковбаси й визначенні її якості;

4) визначення вмісту жирів та інших компонентів: аналіз жирового складу та інших хімічних компонентів допомагає в оцінці харчових властивостей продукту та його відповідності нормативним вимогам;

5) визначення відповідності стандартам безпеки й якості: експертиза також включає в себе перевірку відповідності продукту встановленим стандартам безпеки та якості, що гарантує безпеку споживання і відповідність нормативам.

Ці завдання спрямовані на забезпечення якості, безпеки і відповідності сирокоччених ковбас вимогам споживачів та законодавства. Експертиза зазвичай проводиться з використанням різних методів аналізу, враховуючи органолептичні, фізико-хімічні, мікробіологічні методи дослідження [12].

Визначення показників якості й безпеки сирокоччених ковбас реалізується традиційними органолептичними (колір, смак, запах, консистенція) і фізико-хімічними методами (визначення кислотності, вологості). Для цього використовують інструментальні методи. Основними інструментальними методами товарознавчої експертизи сирокоччених ковбас є:

1) спектральний аналіз (використовують для визначення хімічного складу продукту шляхом аналізу спектрів, наприклад інфрачервоного (IR) або ядерного магнітного резонансу (NMR); цей метод дозволяє ідентифікувати різні компоненти ковбаси);

2) хроматографічні методи (включають газову (GC) та рідинну (HPLC) хроматографію, які дозволяють аналізувати склад продукту

на основі розділення його компонентів; ці методи допомагають визначити вміст жирів, білків, вуглеводів та інших речовин);

3) мас-спектрометрія (використовують для ідентифікації та кількісного аналізу хімічних речовин у зразках; цей метод допомагає виявити такі сполуки, як ароматичні, аміни, аміди тощо);

4) мікроскопія (включає оптичну, електронну та флуоресцентну мікроскопію, які дозволяють досліджувати структуру та властивості продукту на мікро- та нанорівнях; це може бути корисним для виявлення домішок, включень та інших аномалій);

5) термічний аналіз (використовують для вивчення таких теплових властивостей продукту, як температура плавлення, розкладання та інші теплові перетворення, що можуть вказувати на його склад та якість).

Зазначені інструментальні методи дозволяють проводити детальний аналіз хімічного складу, структури та властивостей сиров'ячених ковбас для визначення їх якості, безпеки та відповідності стандартам.

Мікробіологічні методи експертизи сиров'ячених ковбас включають низку процедур, спрямованих на виявлення й оцінку наявності мікроорганізмів у продукті. Основні методи мікробіологічної експертизи включають такі процедури:

1) мікробіологічний аналіз загального числа мікроорганізмів: метод полягає в культивуванні зразка продукту на поживних середовищах, що сприяють росту різних мікроорганізмів. Після відповідного інкубаційного періоду кількість утворених колоній вимірюється, що дозволяє визначити загальну кількість мікроорганізмів у продукті;

2) виявлення патогенних мікроорганізмів: метод спрямований на виявлення таких конкретних патогенних мікроорганізмів, як *Salmonella*, *Listeria monocytogenes*, *Escherichia coli* та ін. Метод може використовувати молекулярно-біологічні методи, такі як полімеразна ланцюгова реакція (ПЛР), або культурні методи з подальшою ідентифікацією;

3) визначення наявності гнильних мікроорганізмів: деякі мікроорганізми можуть спричиняти гниль та розкладання продукту. Методи, спрямовані на виявлення цих мікроорганізмів, включають культурні та молекулярно-біологічні підходи;

4) аналіз на наявність консервантів і антибіотиків: деякі експертизи можуть включати аналіз на наявність консервантів або антибіотиків у продукті, що може свідчити про порушення вимог безпеки та якості;

5) визначення фізіологічних характеристик мікроорганізмів: додаткові методи можуть бути використані для визначення таких фізіологічних характеристик мікроорганізмів, як температурні та

хімічні умови росту, що можуть бути важливими для розуміння їх потенційного впливу на продукт.

Мікробіологічна експертиза допомагає забезпечити безпеку та якість продукту, виявляючи потенційно небезпечні мікроорганізми, та дотримання вимог щодо гігієни і стандартів безпеки харчових продуктів.

Дефекти, які є типовими для цього виду продукту і можуть виникати внаслідок конкретних технологічних процесів виробництва або умов зберігання, належать до характерних. Деякі характерні дефекти сировокопчених ковбас включають:

- відкриті волокна (зовнішній вигляд ковбаси може мати вид відкритих волокон, які можуть виникати через недостатнє змішування або обробку м'ясної суміші);

- окиснення (поява окиснення або темних плям на поверхні ковбаси може бути результатом недостатнього вакууму або умов зберігання, що призводить до втрати кольору та погіршення смакових якостей);

- «стріляння» (поява повітряних кишень (пухирців) усередині ковбаси може бути результатом неякісного зв'язування чи недостатнього витримування продукту під час теплової обробки);

- пліснявіння (ріст плісняви на поверхні ковбаси може виникати внаслідок некоректного зберігання або контамінації виробу);

- нерівномірна текстура (нерівномірна або груба текстура ковбаси може бути наслідком неправильного подрібнення або змішування інгредієнтів);

- потріскання шкірки (поява тріщин або розривів на шкірці ковбаси може бути наслідком надмірної сушки або недостатньої вологості під час виробництва).

Означені характерні дефекти можуть бути показниками недоліків у технологічному процесі виробництва та впливати на якість і зовнішній вигляд продукту. Слід зауважити, що перераховані дефекти є технологічними та не завжди вказують на псування продукту.

Низька якість сировокопчених ковбас або ознака псування може бути виявлена за допомогою різноманітних дефектів продукту, серед яких можуть бути:

- пліснява або гниль (наявність плісняви або ознак гнилі на поверхні ковбаси свідчить про контамінацію або неправильні умови зберігання, що є серйозною ознакою низької якості продукту);

- неоднорідний колір (нерівномірний або неприродний колір ковбаси може свідчити про використання штучних барвників або низькоефективні технології виробництва);

- неправильна текстура (наявність підозрілої або ненормальної текстури, такої як гумовистість, розсипчастість або нерівномірність,

може бути ознакою низької якості сировини або недостатньої обробки);

- неприродний смак або запах (наявність неприродного смаку або запаху, відмінного від типових або очікуваних для сировинних ковбас, може свідчити про використання низькоєфективних інгредієнтів або процесів виробництва);

- наявність домішок (перевищений вміст домішок, таких як шкіра, хрящі або інші тканини, може бути ознакою недостатньої якості виробленого м'яса);

- відсутність маркування або недостовірна інформація (відсутність або неправильна інформація на етикетці, яка повинна містити інформацію про склад продукту, дату виготовлення, термін придатності та інші важливі дані, може свідчити про порушення вимог до маркування) [13; 14].

Ці дефекти є ознаками низької якості сировинних ковбас і можуть вказувати на проблеми в процесі виробництва, зберігання або транспортування.

Судова товарознавча експертиза сировинних ковбас дозволяє встановити показники якості товару, його відповідність стандартним показникам якості, визначити наявні дефекти чи окремі недоліки, які можуть становити небезпеку для споживача. Проведення експертизи сировинних ковбас включає такі послідовні дії:

- збір зразків: експерт або команда експертів збирає зразки сировинних ковбас для подальшого аналізу та експертизи. Зразки можуть бути взяті з різних партій або виробництв, щоб забезпечити репрезентативність дослідження;

- візуальний огляд: спеціаліст проводить візуальний огляд зразків ковбас для виявлення будь-яких очевидних дефектів, наприклад плісняви, кольорових аномалій або неоднорідності у структурі;

- аналіз складу та інгредієнтів: здійснюється хімічний аналіз для визначення складу ковбаси, враховуючи вміст білків, жирів, вуглеводів, а також наявність спецій, добавок та консервантів;

- мікробіологічний аналіз: проводиться аналіз на наявність таких мікроорганізмів, як бактерії або грибки, щоб визначити ступінь гігієнічної чистоти та безпеку продукту для споживання;

- сенсорна оцінка: експерти оцінюють смак, аромат, колір і текстуру ковбаси, щоб визначити її смакові якості та загальну прийнятність для споживача;

- порівняння зі стандартами: результати аналізу та оцінок порівнюються зі встановленими стандартами якості та безпеки для сировинних ковбас;

- підготовка звіту: на основі зібраних даних і аналізу експерти готують детальний звіт про якість і відповідність продукту встановленим стандартам [15].

Проведення всіх цих дій допомагає забезпечити високу якість і безпеку сировокопчених ковбас для споживачів.

Висновки

З'ясовано особливості класифікації сировокопчених ковбас у процесі проведення судової товарознавчої експертизи; визначено діагностичні завдання, які ставляться перед судовим експертом під час дослідження сировокопчених ковбас; окреслено перспективні інструментальні методи експертизи сировокопчених ковбас, зокрема спектральний аналіз, хроматографічні методи, мас-спектрометрія, мікроскопія, термічний аналіз; описано основні мікробіологічні процедури, які можуть застосовуватися під час експертизи ковбас сировокопчених; узагальнено характерні дефекти ковбас сировокопчених з урахуванням тих, які свідчать про низьку якість продукту або можуть бути ознакою псування; описано загальну послідовність дій, які відбуваються під час експертизи ковбас сировокопчених.

Список бібліографічних посилань: 1. Кернасук Ю. Ринок м'яса: основні тренди // Агробізнес Сьогодні : сайт. 10.08.2018. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/11153-gynok-miasa-osnovni-trendy.html> (дата звернення: 17.02.2024). 2. Пешук Л. В., Клименко А. В. Композиція для виготовлення сировокопчених ковбас для гурманів : пат. 69014 Україна. МПК А23L 1/315, А23L 1/317 ; заяв. 06.07.2011, опубл. 25.04.2012, Бюл. № 8. 3. Баль-Прилипка Л. В. Технологія зберігання, консервування та переробки м'яса : підручник. Київ : КВІЦ, 2010. 468 с. 4. Технологія м'яса та м'ясних продуктів : підручник / М. М. Клименко, А. Г. Віннікова, І. Г. Береза та ін. ; за ред. М. М. Клименка. Київ : Вища освіта, 2006. 640 с. 5. Віннікова Л. Г. Теорія і практика переробки м'яса. Ізмаїл : СМІА, 2000. 172 с. 6. Incze K. Dry fermented sausages // Meat Consumption and Culture : 44th International Congress of Meat Science and Technology (August 30 – September 4, 1998, Barcelona, Spain). Barcelona, 1998. Vol. 1. Pp. 174–180. 7. Пешук Л., Рябовол М., Клименко А. Розробка сировокопчених ковбас для гурманів. *Ukrainian Food Journal*. 2013. Vol. 2, Iss. 2. Pp. 186–191. 8. Кишенько І. І., Топчій О. А., Крижова Ю. П., Рибачук О. І. Статус культури для виробництва сировокопчених ковбас. *Харчова наука і технологія*. 2014. № 3 (28). С. 23–27. 9. Тішкіна Н. М., Лещова М. О., Єсіна Е. В. Мікроструктурний аналіз якості фаршу сировокопчених ковбас. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. Серія: Ветеринарні науки*. 2018. Т. 20, № 83. С. 268–273. DOI: <https://doi.org/10.15421/nvlvet8353>. 10. Lorenzo J. M., Gómez M., Fonseca S. Effect of commercial starter cultures on physicochemical characteristics, microbial counts and free fatty acid composition of dry-cured foal sausage. *Food Control*. 2014. Vol. 46. Pp. 382–388. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2014.05.025>. 11. Ковбасенко В. М. Ветеринарно-санітарна експертиза з основами технології

стандартизації продукції тваринництва. Київ : Фірма «ІНКОС», 2006. Т. II. 416 с. **12.** Основи експертизи продовольчих товарів : навч. посіб. / В. Д. Малигіна, Л. Д. Титаренко, А. В. Породіна та ін. Київ : Кондор, 2009. 296 с. **13.** Сирохман І. В., Лозова Т. М. Товарознавство м'яса і м'ясних товарів. Київ : Центр учб. літ., 2009. 544 с. **14.** Сачко А. В., Кобаса І. М. Ідентифікація та методи виявлення фальсифікації : навч. посіб. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2017. 96 с. **15.** Притульська Н. В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 303 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2024

Прийнята до опублікування 24.03.2024

Sobakar Ye. M., Kulyk Ya. O. Peculiarities of the classification of raw-smoked sausages during forensic commodity examination

The main identification tasks of commodity examination of raw-smoked sausages are establishing their authenticity, determining compliance with safety and quality standards. To achieve these tasks, forensic experts conduct a number of studies and determinations, which include determining the composition of the product, determining the composition, quality and quantity of components, determining compliance with quality standards, as well as determining the content of atypical impurities and impurities. Carrying out these identification tasks, the examination allows to ensure the quality and safety of the product and forms the protection of consumer rights. Defects in raw-smoked sausages can occur for a variety of reasons and are usually the result of deficiencies in production, storage, or transportation.

The scientific article outlines the methodological features of conducting a forensic commodity examination of raw-smoked sausages, analyzes the theoretical and practical problems of the commodity research of raw-smoked sausages, defines the commodity aspects of raw-smoked sausages and their defects, systematizes information data on the algorithm for conducting a forensic commodity examination of raw-smoked sausages in order to check for the presence of characteristic defects. The stages of conducting a forensic commodity examination of raw smoked sausages are listed. Recommendations for quality assessment of raw-smoked sausages for expert organizations and consumers are offered. Prospective instrumental methods of examination of raw smoked sausages are defined, in particular spectral analysis, chromatographic methods, mass spectrometry, microscopy, thermal analysis; the main microbiological procedures that can be used during the examination of raw-smoked sausages are described; characteristic defects of raw-smoked sausages are summarized, including those that indicate its low quality or may be a sign of spoilage; describes the general sequence of actions that occur during the examination of this product.

Key words: classification of raw-smoked sausages, forensic commodity examination, quality, instrumental research methods, microbiological research methods, defects of raw-smoked sausages.

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.19>

Руслан Леонтійович Степанюк,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,

e-mail: stepanuk2@ukr.net;

Світлана Миколаївна Лозова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики
та експертології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3348-3331>,

e-mail: sv.lozova@ukr.net

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ НАРКОТИКІВ

Проаналізовано наукові підходи щодо юридичної, медичної та криміналістичної класифікації наркотичних засобів і психотропних речовин. Визначено перелік підстав для криміналістичної класифікації наркотиків, до яких віднесено правовий статус, джерело походження основної речовини та спосіб виготовлення, характер впливу на організм людини, форму виготовлення та морфологічні ознаки. Розкрито зміст кожної класифікаційної групи наркотичних засобів і психотропних речовин. Уточнено термінологію криміналістичної класифікації наркотиків.

Ключові слова: криміналістична класифікація, криміналістична тактика, кримінальне провадження, наркотичні засоби, психотропні речовини, розслідування наркозлочинів, нові психоактивні речовини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах масштабної російської збройної агресії перед Україною постають нові виклики у сфері протидії злочинності. Одним із них є зростання наркозлочинності, що спостерігається останніми роками. За даними офіційної статистики, у 2021 році було обліковано 29 587 кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів й інших кримінальних правопорушень проти здоров'я населення. У 2023 році в умовах війни їх було вже 38 300, тобто має місце зростання приблизно на 30 %. Якщо врахувати тимчасову окупацію частини території та

міграцію великої кількості населення за кордон, зростання здається ще більш суттєвим.

Під час війни в Україні спостерігаються тенденції щодо заміни на незаконному ринку імпортих наркотиків речовинами внутрішнього виготовлення, зокрема спрощення технологічних процесів, використання легкодоступних складових, нестандартних форм виготовлення, змішування різних речовин рослинного та синтетичного походження, сильнодіючих лікарських засобів [1, с. 353].

Розробка засобів і методів запобігання та протидії наркозлочинності, зокрема, залежить від розуміння тенденцій на нелегальному ринку наркотиків, що так само потребує застосування криміналістичної класифікації відповідних речовин. Проте в цьому питанні існують суттєві прогалини, які пов'язані з використанням різних підходів до її побудови, що викликає складнощі у проведенні наукових досліджень і безпосередньо у практичній діяльності, спрямованій на розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Так, у криміналістичній літературі до цього часу немає єдиного підходу до систематизації наркотиків. Унаслідок використання різних підходів виникає певна плутанина у сфері наукових досліджень і практичних рекомендацій із протидії незаконному обігу наркотиків, а отже, актуальним науковим завданням видається вироблення пропозицій щодо уніфікації криміналістичної класифікації небезпечних психоактивних речовин.

Стан дослідження проблеми

Наукові засади класифікації наркотиків були предметом досліджень Х. Калант, Дж. П. Лі, Т. М. Дж. Антін, М. М. Хоук, Дж. А. Сігел та інших зарубіжних науковців у контексті міжнародних і національних підходів щодо цієї проблематики. Водночас у вітчизняній криміналістичній літературі це питання є малодослідженим і фрагментарно розглядалося лише як складова рекомендацій із методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, зокрема у працях К. А. Бугайчука, М. В. Корнієнка, Н. М. Косміної, О. В. Одерія, І. В. Пирого, А. М. Поляха, Н. О. Прибиткової, О. О. Савченко, О. А. Чернецької та ін. Проте деякі наукові положення, запропоновані різними вченими, є суперечливими та потребують подальшого розвитку.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є побудова криміналістичної класифікації наркотиків. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати й узагальнити наукові підходи щодо класифікації наркотичних засобів і психотропних речовин, визначити критерії криміналістичної

класифікації наркотиків, встановити зміст кожної класифікаційної групи.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано авторський підхід до криміналістичної класифікації наркотичних засобів і психотропних речовин, що полягає в їх розподілі залежно від правового статусу, джерела походження та способу виготовлення, характеру впливу на організм людини, форми виготовлення і морфологічних ознак.

Виклад основного матеріалу

Юридична класифікація наркотиків визначена у ст. 2 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» з урахуванням доцільності їх використання в медичній практиці та залежно від ступеня їх небезпечності для здоров'я людини і застосовуваних заходів контролю¹. У відповідних таблицях речовини розподілені на наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори за міжнародно зареєстрованими і хімічними назвами. Цей підхід, який у світі зараз є традиційним, заснований на Єдиній конвенції ООН з наркотичних засобів 1961 року, Конвенції ООН про психотропні речовини 1971 року, Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року, міжнародному та національному досвіді визначення переліків психоактивних речовин; він є зручним для використання безпосередньо у правозастосовній практиці для з'ясування, чи є певна речовина забороненою. Проте цей підхід має і певні вади, які насамперед пов'язані з пріоритетом політичних міркувань над медичними критеріями й періодичним відставанням законодавчих змін у формальному закріпленні нових небезпечних речовин від тенденцій їх поширення на ринку наркотиків.

Крім того, систематизація наркотиків потрібна не лише для криміналізації діянь, а й для розроблення заходів щодо надання медичної допомоги, аналізу статистичної звітності щодо їх поширення в суспільстві, проведення наукових досліджень, спрямованих на профілактику наркоманії, протидію наркозлочинності та для багатьох інших цілей. Тому в цих питаннях і спостерігається певна неузгодженість.

Наприклад, у галузі охорони здоров'я основними критеріями класифікації наркотиків є їхній правовий статус, медичне або немедичне застосування, джерело речовини та вплив на організм. З точки

¹ Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15.02.1995 № 60/95-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр> (дата звернення: 16.02.2024).

зору токсикологічної хімії пропонується розрізняти препарати залежно від джерела та дії на організм на похідні коноплі, опіати, снодійно-седативні, психостимулятори, галюциногени та леткі наркотично діючі речовини (ЛНДР) [2, с. 30–31].

У державній звітності про кримінальні правопорушення з-поміж вилучених із незаконного обігу наркотичних засобів виокремлюють лише деякі найбільш поширені загальні назви речовин: опій, героїн, кокаїн, метадон, трамадол, канабіс, макова соломка, амфетаміни та ЛСД. Водночас у звітах Національної поліції нещодавно додали категорію «нові наркотики», поширення яких зараз демонструє стійку тенденцію до зростання.

У міжнародних аналітичних звітах теж використовують різні класифікації психоактивних речовин. Серед них варто виокремити класифікацію Управління ООН з наркотиків та злочинності, в якій застосовано такий розподіл: 1) канабіс; 2) синтетичні агоністи канабіноїдних рецепторів; 3) опій та опіати; 4) опіоїди; 5) кока й кокаїн; 6) стимулятори амфетамінового ряду; 7) депресанти центральної нервової системи; 8) галюциногени¹.

Зазначена ситуація насамперед зумовлена різними цілями класифікації, що є закономірним, адже, як наголошено, єдина класифікація, яку проводили б науковці та експерти з наркотиків та яка б відображала тільки точні фактичні знання про дію і вплив відповідних речовин, по суті неможлива, оскільки ранжування наркотиків неминуче потребує оціночних суджень щодо різних типів шкоди й завжди буде суб'єктивною [3].

Із криміналістичної точки зору традиційного підходу до класифікації наркотиків за хімічними назвами достатньо лише для вирішення експертних завдань з ідентифікації наданої на дослідження речовини. Але для розробки та впровадження рекомендацій з розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотиків, як і заходів з їх профілактики, він мало пристосований. Споживачі й торгівці наркотиками, правоохоронці, прокурори та судді, які не є фахівцями в галузі токсикологічної хімії, користуються не хімічними, а загальнозживаними назвами наркотичних речовин. Для вивчення механізмів злочинної діяльності важливими є не стільки хімічні формули, як джерела походження наркотиків та їхні основні складові, морфологічні ознаки, способи виготовлення та вживання, характер впливу на людину і вуличні назви. А отже, криміналістична класифікація наркотичних засобів повинна бути більш широкою, ніж офіційна, але вона поки що остаточно не сформована.

¹ Terminology and Information on Drugs. 3rd ed. New York, 2016. 69 p.

Так, наприклад, А. М. Полях визначив такі підстави (критерії) поділу наркотичних засобів у контексті розроблення окремої криміналістичної методики: а) джерело їх походження; б) спосіб виготовлення (вироблення); в) особливості впливу на організм людини; г) можливості обігу [4, с. 9–10]. Водночас О. А. Чернецька та І. В. Пиріг дотримуються схожої точки зору і вважають найбільш вагомими критеріями джерело походження, фармакологічний вплив на організм і спосіб виготовлення [5, с. 16–18], але не враховують особливостей регулювання їхнього обігу. Зі свого боку Н. М. Косміна пропонує класифікацію за дещо іншими підставами: 1) походженням; 2) способом виготовлення; 3) кількістю; 4) агрегатним станом; 5) типом дії на організм; 6) лікарською формою; 7) сировиною, з якої виготовляються; 8) ступенем обмеження; 9) розміром, який має кримінально-правове значення [6, с. 14]. Таким чином, як бачимо, серед криміналістів спостерігається плюралізм думок щодо цього питання. У зв'язку із цим варто визначити критерії, що є вагомими для криміналістичної класифікації наркотиків.

На нашу думку, потрібно виходити з тих цілей і завдань, що постають перед криміналістичною теорією та практикою в контексті забезпечення запобігання і протидії кримінальним правопорушенням у сфері незаконного обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, їх аналогів і прекурсорів. Вони реалізуються у двох взаємопов'язаних напрямках: *техніко-криміналістичному* й *тактико-криміналістичному*. *Техніко-криміналістичний* напрям полягає в розробленні засобів і методів підготовки об'єктів дослідження та проведення експертного аналізу наркотиків, а *тактико-криміналістичний* у формуванні рекомендацій щодо виявлення й розслідування відповідних кримінальних правопорушень, зокрема проведення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях, пов'язаних із наркотиками.

Із технічної точки зору найважливішими є хімічний склад і відповідна назва речовини, а з тактичної – джерело походження, спосіб виготовлення, спосіб вживання, вулична (сленгова) назва, характер впливу на організм людини, морфологічні (зовнішні) ознаки. Загальним для обох напрямів є правовий статус наркотичних засобів, оскільки кримінальна відповідальність настає лише за дії із забороненими речовинами, але у практиці протидії наркозлочинності нерідко доводиться стикатись із новими речовинами, обіг яких на цьому етапі законодавством не обмежується.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за доцільне визначити такі підстави криміналістичної класифікації наркотиків: 1) правовий статус; 2) джерело походження основної речовини та спосіб виготовлення; 3) характер впливу на організм людини; 4) форма виготовлення та морфологічні ознаки.

За правовим статусом всі наркотики поділяють на легальні (обіг дозволено) і нелегальні (обіг заборонено або обмежено). Проте, наприклад, до легальних наркотиків наркологи відносять тютюн і алкоголь, що для криміналістики не має жодного значення, оскільки відсутність заборони на обіг таких речовин виводить їх за сферу криміналістичного інтересу. Водночас значне поширення в наркаторгівлі та нелегальному споживанні так званих дизайнерських наркотиків, які мають такі ж самі шкідливі властивості, які й заборонені речовини, але не є ідентичними ним за хімічною будовою, вимагає диференціації відповідної групи у криміналістичній класифікації.

Варто пояснити, що термін «наркотики» ми вживаємо для позначення всіх різновидів небезпечних для людини психоактивних речовин, зловживання якими викликає наркотичну залежність. Водночас із правової точки зору відповідно до конвенцій ООН, про які ми згадували вище, розрізняють наркотичні засоби, перелік яких встановлений у Конвенції 1961 року, психотропні речовини, визначені Конвенцією 1971 року, а також прекурсори, тобто речовини, які використовують для виготовлення наркотиків. Таким чином, під наркотиками ми розуміємо і наркотичні засоби, і психотропні речовини.

Враховуючи вищезазначене, залежно від правового статусу пропонуємо розрізняти: 1) наркотики, обіг яких заборонено; 2) наркотики, обіг яких обмежено; 3) наркотичні засоби, обіг яких обмежено і щодо яких допускаються виключення деяких заходів контролю; 4) прекурсори; 5) тимчасово не заборонені особливо небезпечні наркотики.

Наступний критерій класифікації – джерело походження – для криміналістики є традиційним. Але певного уточнення потребує його зміст. За цією підставою всі наркотики поділяються на рослинні та синтетичні. Водночас віднесення напівсинтетичних речовин саме до цієї групи [5, с. 16], на нашу думку, є неточним, адже в такому разі йдеться не лише про джерело походження наркотику, а й про спосіб його виготовлення. Наприклад, ацетильований опій, героїн тощо є наркотиками, виготовленими з рослин. Їхньою основою є рослинна сировина, а саме алкалоїди маку снодійного. Так само кокаїн є алкалоїдом, що міститься в листях коки. У зв'язку із цим ми підтримуємо тих науковців, які за джерелом походження виокремлюють лише рослинні та синтетичні наркотики [7, с. 698].

Також потрібно уточнити підхід щодо назв наркотиків, які входять до рослинних або синтетичних, адже, наприклад, науковцями іноді зазначається, що нині до найбільш поширених наркотичних засобів рослинного походження можна віднести марихуану, гашиш (анашу), опій, морфін, кокаїн, героїн, а до синтетичних наркотичних засобів – первітин, метадон, фенциклідин, триметилфентаніл і ЛСД

[7, с. 698]. Як бачимо, у внутрішній характеристиці цієї групи вибірково застосовано назви деяких різновидів речовин, а не узагальнені назви, які об'єднують групи наркотиків з однаковим джерелом походження. Це призводить до певної плутанини. Вважаємо, що в цьому разі варто застосовувати узагальнені назви, які характеризують саме джерело походження наркотику. З-поміж об'єктів живої природи такі речовини можуть бути одержані з певних рослин і грибів. Найчастіше це конопля, мак снодійний, кока, хвойник (ефедра), кат, деякі галюциногенні кактуси та гриби. Тому до наркотиків рослинного походження відносимо канабіс (похідні коноплі), опіати (похідні маку), кокаїн (похідні коки), псилоцибін (алкалоїд грибів), а також алкалоїди інших рослинних речовин, які в Україні не є широко поширеними (ефедри (ефедрин), кату (катинон), кактусів (мескалін)).

Спосіб виготовлення, на нашу думку, є додатковою ознакою класифікації наркотиків за джерелом походження, а не самостійним її критерієм. Залежно від такого способу наркотики рослинного походження можна розподілити на натуральні та напівсинтетичні. Натуральні виготовляють шляхом вирощування й переробки нарковмісних рослин. До них можна віднести цілі та подрібнені рослини канабісу (марихуану), смоли канабісу (гашиш), екстракт канабісу (гашишне масло), макову соломку, опій, кокаїнові кущі та листя коки, гриби, що вміщують псилоцибін, тощо.

До напівсинтетичних відносимо наркотики, які виготовляють із рослинної речовини з використанням методів хімічного синтезу. Це ацетильований опій, героїн, кокаїн, ефедрин, ЛСД та інші наркотичні засоби і психотропні речовини, які зазвичай характеризуються більш потужною дією та є складнішими за технологією виготовлення, якщо порівняти з природними наркотиками рослинного походження.

Синтетичними наркотиками є речовини, повністю виготовлені методом хімічного синтезу. Останніми роками вони набувають все більшого поширення. Багато з них є схожими за дією природних речовин. Їх виробництво вимагає використання доволі складного обладнання і певних навичок у галузі хімії. Найбільш поширеними є речовини амфетамінового ряду (амфетамін, метамфетамін, MDMA (екстазі), синтетичні катинони («солі») тощо), синтетичні опіоїди (метадон, бупренорфін, фентаніл тощо), синтетичні канабіноїди («спайси») та ін.

За характером впливу на людину наркотики розподіляють на декілька груп (наголошуємо на умовності такого поділу), адже багато речовин демонструють кілька видів впливу одночасно [8, р. 395]. У найбільш загальному вигляді за основними наслідками для організму існує чотири типи речовин: психостимулятори, наркотичні анальгетики, депресанти і галюциногени [9]. Найбільш поширеними в Україні психостимуляторами є амфетамін, мефедрон, α -PVP та інші синтетичні

катиони («солі»), екстазі і кокаїн, наркотичними анальгетиками – опіати (опіоїди), депресантами – барбітурати (барбітал) та бензодіазепіни (феназепам), галюціногенами – препарати, що містять псилоцибін (гриби, ЛСД), канабіс та ін.

Залежно від форми виготовлення та за морфологічними ознаками варто розрізняти фармацевтичні препарати наркотичної дії та вуличні наркотики.

Фармацевтичні препарати виготовляють на відповідних підприємствах з метою їх використання для надання медичної та психіатричної допомоги. Ці препарати реалізують за медичними рецептами, що повинно суворо контролюватись. Проте нерідко вони потрапляють на нелегальний ринок наркотиків. Найбільшого поширення в цьому контексті набули препарати замісної підтримувальної терапії наркозалежних осіб (метадон, бупрінорфін), сильнодіючі анальгетики, депресанти та ін. За морфологічними ознаками в оригінальному вигляді це пігулки, капсули чи розчини для ін'єкцій, які мають заводську упаковку, надписи, правильну геометричну форму тощо.

Вуличні наркотики виготовляють кустарним способом у підпільних лабораторіях та в домашніх умовах. До цієї групи належить марихуана та гашиш, макова солома, опій та ацетильований опій («ширка»), дезоморфін («крокодил»), героїн, кокаїн, амфетамін, метамфетамін («вінт»), ЛСД, МДМА, PVP, MDPV та багато інших речовин. За морфологічними ознаками це цілі, висушені, подрібнені рослини, порошки, кристали різного кольору, саморобні пігулки тощо в упаковці загальнопобутового призначення (сигарети, згортки, пакети тощо), рідини в ампулах, флаконах, пляшках скляних або полімерних, медичних шприцах, мікропробірках типу «епендорф» [10, с. 226]. У нелегальній роздрібній наркоторгівлі широко поширеною є розфасовка товару в так звані чеки, які являють собою паперовий згорток або поліетиленовий зіп-пакетик із певною дозою речовини. Також нерідко зустрічаються випадки змішування різних наркотиків між собою та з дозволеними речовинами для підсилення ефекту або збільшення ваги чи з метою маскування від виявлення за зовнішніми ознаками (наприклад, змішування з продуктами харчування).

Також варто зауважити, що на нелегальному ринку доволі широко представлені кустарні наркотики, виготовлені з готових фармацевтичних препаратів або напівфабрикатів, які використовують як сировину, наприклад, з аптечних седативних засобів, антидепресантів, препаратів замісної підтримувальної терапії тощо. Також для підсилення ефекту фармацевтичні препарати та вуличні наркотики іноді змішують між собою.

Ще одним поширеним критерієм класифікації наркотиків є спосіб їх вживання. Це може бути куріння, вдихання, пероральний

прийом та ін'єкції. Такий поділ також є дещо умовним, адже в багатьох випадках спосіб вживання споживач обирає залежно від власних уподобань та форми отриманої речовини, а однакові наркотики можуть вживатись у різний спосіб. Наприклад, таблетки метадону, що призначені для перорального прийому, наркозалежні особи нерідко розбавляють і вживають ін'єкційним способом. Синтетичні катинони («солі») передбачають можливість перорального, інтраназального та ін'єкційного вживання тощо.

Висновки

Криміналістичну класифікацію наркотиків варто формувати, враховуючи ті цілі та завдання, які постають у контексті технічного й тактичного забезпечення запобігання та протидії кримінальним правопорушенням у сфері незаконного обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, їх аналогів і прекурсорів. Основними критеріями такої класифікації є правовий статус, джерело походження основної речовини та спосіб виготовлення наркотику, характер його впливу на організм людини, форма виготовлення та морфологічні ознаки.

За правовим статусом наркотики доцільно поділити на: 1) ті, обіг яких заборонено; 2) ті, обіг яких обмежено; 3) ті, що тимчасово не заборонені особливо небезпечні наркотики; 4) прекурсори. Їх визначення здійснюється за офіційною та хімічною назвами.

Залежно від джерела походження виокремлюють рослинні та синтетичні наркотики, а враховуючи як додатковий критерій спосіб виготовлення, речовини рослинного походження варто поділити на натуральні та напівсинтетичні. У цих групах важливо застосовувати узагальнені назви, що характеризують джерело походження наркотику, систематизуючи натуральні та напівсинтетичні препарати залежно від природного джерела основної речовини (алкалоїду), а синтетичні – від відповідної хімічної сполуки.

Розподіл наркотиків за іншими критеріями є дещо умовним, оскільки певним речовинам може бути притаманні різні властивості. Тому у криміналістичних цілях достатньо найбільш загальних ознак у відповідних групах. Так, за характером впливу на організм виокремлюємо психостимулятори, наркотичні анальгетики, депресанти і галюціногени, залежно від форми виготовлення – фармацевтичні препарати наркотичної дії та вуличні наркотики, за морфологічними ознаками – рослини, гриби, пігулки, капсули, порошки і кристали, рідини тощо, за способом вживання – призначені для куріння, вдихання, перорального прийому, ін'єкцій.

Список бібліографічних посилань: 1. Степанюк Р., Лозова С. Деякі тенденції незаконного ринку наркотиків в Україні в умовах війни //

Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя Нац. наук. центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (м. Харків, 10 листоп. 2023 р.) / М-во юстиції України ; Нац. наук. центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Харків, 2023. С. 352–353.

2. Бальон Я. Г., Сімуров О. В., Самсон О. Я., Ісак О. Д. Хімія наркотичних речовин і наркоманія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Хімія*. 2015. № 22. С. 29–35.

3. Kalant H. Drug classification: science, politics, both or neither? *Addiction*. 2010. Vol. 105, Iss. 7. Pp. 1146–1149.

4. Полях А. М. Криміналістична характеристика та основи розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2009. 22 с.

5. Чернецька О. А., Пиріг І. В. Теорія і практика розслідування незаконного перевезення наркотичних засобів залізничним транспортом : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2016. 216 с.

6. Косміна Н. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.

7. Корнієнко М. В. Деякі аспекти криміналістичної характеристики злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 697–700. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/176>.

8. Lee J. P., Antin T. M. J. How Do Researchers Categorize Drugs, and How Do Drug Users Categorize Them? *Contemporary Drug Problems*. 2011. Vol. 38, Iss. 3. Pp. 387–427. DOI: <https://doi.org/10.1177/009145091103800304>.

9. Houck M. M., Siegel J. A. *Fundamentals of Forensic Science*. 3rd ed. London : Academic Press, 2015. 744 p. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-800037-3.00013-3>.

10. Лозова С. М., Перлін С. І. Підготовка об'єктів для експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: ситуаційний підхід. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. Вип. 2 (101), Ч. 1. С. 225–235. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.21>.

Надійшла до редколегії 20.02.2024

Прийнята до опублікування 23.03.2024

Stepaniuk R. L., Lozova S. M. Forensic classification of narcotic drugs

The development of means and methods for preventing and combating drug-related crime depends on an understanding of trends in the illicit drug market. This requires the use of a forensic classification of the relevant substances. Currently, there are significant gaps in this issue due to the use of different approaches to its construction, which causes difficulties in conducting scientific research and in practical activities aimed at solving and investigating criminal offences.

The article proposes the author's own approach to the forensic classification of narcotic drugs and psychotropic substances, which consists in their division depending on the legal status, source of origin and method of manufacture, nature of their effect on the human body, form of manufacture and morphological characteristics. According to their legal status, drugs should be divided into those whose circulation is prohibited; those whose circulation is restricted; temporarily not prohibited especially dangerous drugs; and precursors. They are identified by their official and chemical names. Depending on the source of origin, vegetable and synthetic drugs are distinguished, and taking into account the method of manufacture as an additional criterion, substances of vegetable origin should be divided into natural and semi-synthetic. In these groups, it is important to use generic names that describe the source of the drug, systematising natural and semi-synthetic drugs depending on the natural source of the main substance (alkaloid), and synthetic drugs – on the corresponding chemical compound.

The classification of drugs by other criteria is somewhat arbitrary, as certain substances may have different properties. Therefore, for forensic purposes, the most common features in the respective groups are sufficient. Psychostimulants, narcotic analgesics, depressants and hallucinogens are distinguished by the nature of their effects on the body; pharmaceutical drugs with narcotic effects and street drugs are distinguished by the form of manufacture; plants, mushrooms, pills, capsules, powders and crystals, liquids, etc. are distinguished by morphological characteristics; and drugs intended for smoking, inhalation, oral administration, injection are distinguished by the method of use.

Key words: forensic classification, forensic tactics, criminal proceedings, narcotic drugs, psychotropic substances, investigation of drug crimes, new psychoactive substances.

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 342.1:343.9:519.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.20>

Дмитро Сергійович Мельник,

кандидат юридичних наук,

Міжвідомчий науково-дослідний центр

з проблем боротьби з організованою злочинністю

при Раді національної безпеки і оборони України (старший дослідник);

<https://orcid.org/0000-0002-1497-950X>,

e-mail: d-melnik@ukr.net

ПОБУДОВА МОДЕЛІ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ КРИТИЧНІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ

Висвітлено сучасні проблемні питання захисту критичної інфраструктури України, актуальні загрози її безпеці та потреби організації належної протидії в умовах воєнного стану. Загрозами критичній інфраструктурі є чинники, що спроможні реально чи потенційно завдати шкоди безперервності її роботи, функціональності, цілісності й стійкості або призвести до руйнування. Визначено побудову моделі загроз критичній інфраструктурі як потребу забезпечення ефективного захисту її об'єктів. Формування базової моделі загроз для об'єктів критичної інфраструктури, що має включати взаємопов'язані моделі об'єкта, обстановки та порушника, нині є важливим елементом алгоритму вирішення зазначеного завдання. Окреслено перспективні заходи, що як сприятимуть стабільному функціонуванню об'єктів критичної інфраструктури, так і забезпечуватимуть їх належний захист.

Ключові слова: критична інфраструктура, об'єкти, загрози, безпека, захист, протидія, нейтралізація, усунення наслідків, удосконалення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Упродовж останніх 10 років Україна зазнала безпрецедентної кількості диверсій та кібератак на об'єкти критичної інфраструктури (далі – ОКІ) держави – підприємства енергетики, транспорту, життєзабезпечення, державні фінансові установи, органи, які гарантують безпеку, оборону, захист від надзвичайних ситуацій тощо [1]. Із початком повномасштабного вторгнення рф в Україну кількість таких протиправних спрямувань до ОКІ значно зростає й продовжує зростати. В умовах російської військової агресії проти України, що триває, вказані загрози доповнилися військовими загрозами, спрямованими

на руйнування національної критичної інфраструктури (далі – КІ) та підтрим стійкості держави.

Безпека та захищеність ОКІ, стабільне функціонування яких необхідно забезпечувати постійно, визначені в Концепції забезпечення національної системи стійкості одними із базових елементів національної системи стійкості¹. Забезпечення стійкості КІ до загроз усіх видів є метою створення національної системи її захисту². Важливість виконання завдань із захисту КІ для національної безпеки визначена у Стратегії національної безпеки України, Стратегії державної безпеки України, Законі України «Про критичну інфраструктуру» та Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури.

Стан дослідження проблеми

Теоретичні питання захисту КІ досліджували Д. С. Бірюков, Д. Г. Бобро, Д. М. Гладких, О. П. Єрменчук, С. І. Кондратов, О. І. Насвіт, Ю. М. Скалецький, О. М. Суходоля, Л. Г. Шемаєва та ін. У своїх роботах науковці надали визначення КІ, її складових та об'єктів, запропонували підходи до визначення загроз ОКІ, окреслили шляхи розроблення й удосконалення системи захисту від загроз та її належного правового регулювання. Потребу застосування соціального моделювання для дослідження проблем забезпечення національної безпеки, зокрема захисту КІ, обґрунтували В. М. Фурашев і Д. В. Ланде [2]. Застосування математичних методів для моделювання та оцінки сценаріїв проектних загроз ОКІ дослідили Д. С. Бірюков, В. А. Заславський, В. В. Євгенко, О. В. Франчук [3] та ін. Актуальні підходи до визначення проектної загрози ОКІ сформуливали Д. Г. Бобро, С. П. Іванюта, С. І. Кондратов, О. М. Суходоля [4; 5].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розроблення актуальної моделі загроз, яка формалізує ймовірні впливи на КІ України, що дасть змогу підвищити ефективність її захисту. *Завданням* дослідження є вироблення алгоритму побудови узагальненої моделі загроз для забезпечення необхідного рівня безпеки КІ шляхом ефективного захисту від таких загроз.

¹ Концепція забезпечення національної системи стійкості : затв. Указом Президента України від 27.09.2021 № 479/2021 // Рада національної безпеки і оборони України : офіц. сайт. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5017.html?PRINT> (дата звернення: 14.02.2024).

² Концепція створення державної системи захисту критичної інфраструктури : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06.12.2017 № 1009-р // База даних (БД) «Законодавство України / Верховна Рада (ВР) України. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-2017-p> (дата звернення: 14.02.2024).

Наукова новизна дослідження

Досліджено актуальні потреби та наявні проблемні аспекти формування сучасної моделі загроз КІ насамперед в умовах повномасштабної військової агресії РФ.

Виклад основного матеріалу

Модель загроз є одним із базових понять кібербезпеки та кіберзахисту інформації в інформаційно-комунікаційних системах для формування загальних вимог до створення комплексних систем захисту інформації¹. Також моделі загроз і порушника широко використовують в Україні та у світі під час захисту інформаційних ресурсів та кіберзахисту ОКІ. Адже саме в цій сфері дослідники здійснили перехід від розгляду загроз протиправних дій до ширшого кола загроз.

Глобальні тенденції до посилення природних і техногенних загроз, підвищення рівня терористичних загроз, збільшення кількості та зростання складності кібератак, систематичне знищення й пошкодження українських ОКІ під час російської збройної агресії зумовили актуалізацію питання захисту об'єктів та інформаційних ресурсів, які є критично важливими для життєдіяльності суспільства, соціально-економічного розвитку держави і забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану.

На стан захисту ОКІ впливають: незавершеність формування загальнодержавної системи захисту КІ та нереалізоване рішення про створення державного органу, відповідального за організацію й координацію дій у цій сфері²; об'єктивна нездатність Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України як тимчасового виконувача функції державного регулятора забезпечити необхідну координацію дій у цій сфері; невизначеність завдань, повноважень і відповідальності інших уповноважених суб'єктів у сфері захисту КІ; відсутність єдиних критеріїв та недосконалість методології віднесення об'єктів до КІ; відсутність нормативних вимог та

¹ НД ТЗІ 1.4-001-2000. Типове положення про службу захисту інформації в автоматизованій системі : затв. наказом ДСТСЗІ СБУ від 04.12.2000 № 53 (зі змінами згідно з наказом Адміністрації ДССЗІ України від 28.12.2012 № 806) // Технічний захист інформації : сайт. URL: <https://tzi.com.ua/downloads/1.4-001-2000.pdf> (дата звернення: 14.02.2024).

² Про утворення Державної служби захисту критичної інфраструктури та забезпечення національної системи стійкості : постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2022 № 787 // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/787-2022-п> (дата звернення: 14.02.2024).

єдиної методології проведення оцінки загроз і ризиків для КІ¹; стан наукових досліджень щодо розвитку методів оцінки зовнішніх і внутрішніх процесів, небезпечних для ОКІ, аналізу ризику та вразливості систем їх фізичного захисту.

Такий стан справ перешкоджає ефективному виконанню першочергових завдань уповноваженими суб'єктами у сфері безпеки КІ, не дозволяє організувати ефективний захист ОКІ, що суттєво підвищує небезпечність загроз національній безпеці в цій сфері. Саме *неефективне управління безпекою КІ* було визнане на державному рівні однією з ключових загроз національній безпеці України в сучасних умовах².

Це вказує на необхідність завершення процесу формування загальнодержавної системи захисту КІ, покращення координації й управління ресурсами систем безпеки, розмежування завдань і функцій суб'єктів захисту КІ, вдосконалення правового й організаційно-методичного забезпечення захисту КІ від загроз, зокрема шляхом формування моделі загроз для ОКІ.

З огляду на вищевказані загрози й виклики, які мають тенденцію до посилення, подальший розвиток воєнної ситуації в Україні вимагає концептуального перегляду засад діяльності всієї національної системи захисту КІ. Відповідно потреби забезпечення захисту й безпеки національної КІ вимагають не лише чіткого розуміння змісту сучасних загроз та їхніх проявів, а й побудови актуальної моделі загроз ОКІ для організації ефективної протидії. Водночас українське законодавство нині не містить ані визначення загрози для ОКІ, ані чітко визначеного переліку загроз національній КІ та її об'єктам.

Фактично загрозу ОКІ становлять процеси, явища, тенденції тощо, які реально або потенційно негативно на них впливають, що може призвести до порушення стабільності виконання ними функцій, руйнування цілісності та зниження стійкості або її знищення. Отже, можна погодитися із запропонованим визначенням загроз КІ як чинників, що спроможні реально чи потенційно завдати шкоди безперервності її роботи, функціональності, цілісності й стійкості або призвести до руйнування [6, с. 143].

Сьогодні необхідність захисту КІ зумовлюють низка серйозних *загроз та викликів національній безпеці*, перелік яких визначений у

¹ Концепція створення державної системи захисту критичної інфраструктури : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06.12.2017 № 1009-р // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-2017-p> (дата звернення: 14.02.2024).

² Стратегія національної безпеки України : затв. Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 // Президент України : офіц. сайт. URL: <http://president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 14.02.2024).

Стратегії національної безпеки України (пункти 10, 15, 17, 19, 22–24, 26, 27 розд. II), Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України (п. 1 розд. II), доповнений і уточнений у Стратегії кібербезпеки України (розд. 3), Стратегії забезпечення державної безпеки (розд. II). Такі загрози мають тривалий термін дії, здійснюють негативний вплив на безпеку КІ та на стан національної безпеки в цілому.

Ураховуючи викладене, в умовах повномасштабної російської військової агресії перед державою постають нові завдання, спрямовані на протидію загрозам і викликам, захист КІ шляхом забезпечення стійкості функціонування її систем і елементів, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, вчиненню терористичних актів і диверсій на ОКІ, припинення інших актів незаконного втручання в діяльність систем життєзабезпечення; упередження, стримування й недопущення тяжких наслідків.

Важливим елементом алгоритму вирішення вказаних завдань нині вбачається формування базової моделі загроз для ОКІ. Однак сьогодні поняття моделі загроз для ОКІ не визначене українським законодавством. Закон України «Про критичну інфраструктуру» у п. 17 ч. 1 ст. 1 містить визначення лише *проектної загрози ОКІ* – документ встановленої форми, який визначає властивості, характеристики реальних і потенційних загроз ОКІ, на зниження ймовірності реалізації яких має бути спрямовано функціонування системи захисту КІ¹. Цей документ розглядається дослідниками як інструмент формалізації актуальних викликів і загроз ОКІ для суб'єктів державної системи захисту КІ, сформований на основі розвідувально-аналітичної роботи сектору безпеки [7, с. 69].

Відповідно до пунктів 4 і 6 ч. 1 ст. 19 зазначеного Закону секторальні органи у сфері захисту КІ розробляють і затверджують проектні загрози КІ секторального рівня, а також затверджують проектні загрози КІ об'єктового рівня у визначених секторах. Відповідно до приписів постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання подання інформації у сфері захисту критичної інфраструктури» від 14 жовтня 2022 р. № 1175² вжиті заходи щодо проектних загроз повинні знаходити відображення у звітах про виконання секторальними органами повноважень, визначених Законом України «Про критичну інфраструктуру».

¹ Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20> (дата звернення: 14.02.2024).

² Деякі питання подання інформації у сфері захисту критичної інфраструктури : постанова Кабінету Міністрів України від 14.10.2022 № 1175 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2022-п> (дата звернення: 14.02.2024).

Водночас за відсутності законодавчо визначеного універсального переліку загроз для КІ такий документ (проектна загроза ОКІ) навіть з абстрактним переліком загроз, критерії для з'ясування властивостей та характеристик яких теж нині не визначені, навряд чи може бути ефективно застосований та виконає передбачену для нього місію.

Тому більш гнучким та практично значущим для захисту КІ видається застосування базової *моделі загроз*. Базова модель загроз КІ України є основою, на якій держава визначає, від кого та від чого потрібно захищатися на національному рівні. Модель загроз ОКІ формується завдяки застосуванню методу моделювання. Така модель містить перелік можливих загроз (небезпек) для ОКІ, що впливають на його безпечне функціонування. Водночас слід зауважити, що окрім відомих (прогнозованих) загроз (небезпек) існує ще й низка інших потенційних загроз, а для вже відомих загроз може бути багато сценаріїв їх реалізації.

Ураховуючи досвід аналізу загроз електроенергетичному сектору США, можемо побачити, що така модель включає: загрози природного характеру (торнадо, повені, землетруси тощо); техногенні аварії внаслідок людських помилок і прорахунків; протиправні дії (загальнокримінальні або терористичні угруповання, активісти екстремістських груп, хакери тощо)¹. У цілому під час аналізу моделей загроз КІ США на національному рівні у межах підходу «all hazards approach» [8, с. 20] фахівцями розглядається низка загроз природного й техногенного характеру, а також зловмисних дій, пов'язаних, зокрема, з використанням як зброї повітряних суден, актів ядерного, радіологічного, хімічного та біологічного тероризму². Аналогічний підхід до аналізу загроз КІ впроваджено в ЄС [9] після ухвалення Рекомендації Ради Європи зі скоординованого підходу до стійкості критичної інфраструктури³.

За результатами аналізу досліджень загроз ОКІ, проведених фахівцями у сфері національної [4; 5], економічної [10; 11], інформаційної

¹ Electric Grid Security and Resilience. Establishing a Baseline for Adversarial Threats. June 2016. URL: <https://securethegrid.com/electric-grid-security-and-resilience-establishing-a-baseline-for-adversarial-threats-pdf/> (дата звернення: 14.02.2024).

² The Strategic National Risk Assessment in Support of PPD 8: A Comprehensive Risk-Based Approach toward a Secure and Resilient Nation. URL: <https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/rma-strategic-national-risk-assessment-ppd8.pdf> (дата звернення: 14.02.2024).

³ Council Recommendation on a Union-wide coordinated approach to strengthen the resilience of critical infrastructure. Brussels, 9 December 2022 (OR. en) 15623/22 // European Council : офіц. сайт. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15623-2022-INIT/en/pdf> (дата звернення: 14.02.2024).

[12] та воєнної безпеки [13], базова модель загроз ОКІ має включати: *модель об'єкта, модель обстановки та модель порушника*. При цьому варто враховувати, що зазначені вище моделі є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Водночас в аспекті захисту КІ модель загроз для неї є більш широким поняттям і базується на результатах пошуку відповіді на питання щодо чинників, які можуть завдати шкоди функціонуванню ОКІ. Отже, виникає потреба в дослідженні не лише потенційних порушників, а й самого ОКІ: місце розташування (зокрема, географічні, кліматичні умови, сейсмічні показники); потенційно небезпечні технології, що використовуються на об'єкті; місце та спосіб розміщення обладнання, шляхи доступу, чинники впливу на його роботу; інші об'єкти, що розташовані поруч із досліджуваним об'єктом та можуть потрапити під дію вражаючих чинників; місце об'єкта у виробничих ланцюжках і споживачі його продукції (взаємозалежність з іншими господарськими об'єктами) тощо [4, с. 46].

Відповідно в запропонованій моделі згідно зі згаданим підходом «all hazards approach» мають бути враховані загрози/небезпеки будь-якого походження: природного й техногенного характеру – аварії та стихійні лиха (враховуються в моделях об'єктів); протиправного характеру – кіберзагрози і загрози диверсійно-терористичного характеру (враховуються в моделях порушника); соціально-політичного та воєнного характеру (враховуються в моделях обстановки) [5, с. 141]. Водночас варто зауважити, що крім наявних чи прогнозованих загроз може існувати ще й багато інших, а для вже відомих загроз є низка можливих сценаріїв їх реалізації, які слід враховувати.

Проте забезпечити високий рівень захисту всієї КІ від будь-яких потенційних загроз об'єктивно неможливо. Потрібно здійснити їх фільтрацію та ранжування. Так, дослідники пропонують використати для цього такі характеристики загроз, як імовірність (виключення малоімовірних загроз), величину (виключення загроз, вплив яких на функціонування ОКІ не перевищує допустимі межі) та потенційні втрати (виключення загроз, наслідки реалізації яких є прийнятними). Однак такий підхід до фільтрації загроз є відсівом «знизу», а потрібно провести ще й відсів «згори», тобто розподілити на проектні та позапроектні загрози, нейтралізація яких є завданням держави (загрози бойових дій, терористичної атаки із застосуванням важкої зброї) [4, с. 47].

Тому варто погодитися з позицією вітчизняних дослідників безпеки й стійкості КІ, яка зводиться до того, що більш коректно здійснювати фільтрацію загроз за ризиками їх реалізації, оскільки саме ризик, оцінений для різних сценаріїв розвитку подій, є необхідною мірою критичності ОКІ. Водночас модель загроз має враховувати

навіть малоймовірні події, якщо є суттєвими їх наслідки, які створюватимуть ризик вразливості ОКІ [4, с. 47; 5, с. 143].

Таким чином, у *моделі об'єкта* мають враховуватися загрози природного й техногенного характеру, зумовлені місцем розташування ОКІ, тим, що його оточує, кліматичними умовами, технологічними процесами, які відбуваються на об'єкті, потребами в сировині для виробництва продукції, зв'язками з іншими ОКІ [5, с. 182]. Модель об'єкта містить такі загрози:

- небезпечні природні процеси та явища: землетруси; зсуви; провалювання земної поверхні; критично високі/низькі температури; вологість повітря; рухи повітряних мас; високий/низький рівень води; пожежі у природних екосистемах; падіння метеоритів тощо; епідемії та пандемії; епізоотії та епіфітотії;

- руйнівні техногенні процеси: збої в роботі та відмова обладнання; помилки персоналу; аварії на виробництві або під час транспортування сировини/палива/продукції тощо; пожежі, вибухи, затоплення приміщень ОКІ, не пов'язані з протиправними діями; аварії на залізничному, авіа-, автотранспорті або водному транспорті, наслідком яких може стати ураження об'єкта; втрата живлення; зниження частоти струму в системі електропостачання чи тиску в мережі водо- чи газопостачання;

- непередбачуване переривання виробничих зв'язків: розриви транспортних комунікацій; тривалі перерви в постачанні сировини, матеріалів, води, палива, енергії; розриви контрактів, зокрема викликані політико-економічними чинниками; обмеження на використання технологій; форс-мажорні обставини, що призводять до впливу непереборної сили;

- відсутність альтернатив та резервів у виробничих процесах: немає альтернативних джерел і шляхів постачання сировини, матеріалів, води, палива, енергії, а також альтернативних технологій та необхідних резервів.

Варто погодитися з позицією дослідників, згідно з якою модель загроз буде неповною без *моделювання соціально-політичної обстановки*, в якій ОКІ функціонує [4, с. 46; 5, с. 141], оскільки від цього залежить можливість реалізації низки воєнних та соціально-політичних загроз.

Модель обстановки має базуватися на результатах аналізу розвитку ситуації у світі/регіоні, соціально-політичної ситуації в державі, ситуації в окремому секторі КІ або в окремому регіоні країни, на конкретному ОКІ.

Таким чином, модель обстановки містить загрози, зумовлені:

- сучасною моделлю глобалізації, яка уможливила поширення міжнародного тероризму, релігійного та ідеологічного фундаменталізму й екстремізму;

– недружніми діями держав – світових лідерів, сусідніх та інших держав, які здійснюють вплив на розвиток ситуації у світі/регіоні, соціально-політичної ситуації в державі (зокрема, дії країни-агресора та її союзників з продовження повномасштабної військової агресії та гібридної війни проти України);

– радикалізацією суспільства в країні, що здійснює негативний вплив на стабільне функціонування КІ (укорінення радикальних настроїв і середовищ, діяльність незаконних збройних формувань, поширення тероризму; використання ресурсів ОКІ для фінансування тероризму, сепаратизму та поширення зброї масового знищення);

– проблемами у функціонуванні державного апарату, що ускладнюють вироблення і реалізацію ефективної політики держави щодо захисту КІ та підвищують уразливість до загроз (корупція, непослідовність і незавершеність реформ, недостатня ефективність органів держави тощо);

– незадовільним станом економіки, причиною якого став недостатній рівень конкуренції та панування монополій, низька енергоефективність тощо;

– незадовільним технологічним станом і низьким рівнем кіберзахисту через відсутність інвестицій в оновлення та розвиток ОКІ, несанкціоноване втручання (зокрема, кібернетичне) в їх функціонування.

Модель порушника містить загрози протиправних дій будь-якого характеру і становить сукупність кількісно-якісних характеристик порушника, його цілі та мотиви [4, с. 47]. Отже, модель порушника включає: опис порушника (його тип; категорії осіб; чисельність і склад); потенційні цілі (фізичні елементи ОКІ, системи управління/комунікації/захисту, персонал об'єктів); мотиви порушника; обґрунтовані припущення про його знання, кваліфікацію, практичні навички, можливості та налаштованість, а також оснащення й екіпірування; тактика дій у фізичному й кіберпросторі; сценарії дій порушника, що мають розроблятися в межах об'єктової моделі загроз для всіх можливих цілей на ОКІ.

Таким чином, базова *модель загроз* становить сукупність зазначених вище моделей об'єкта, обстановки і порушника, що містить *перелік реальних і потенційних загроз КІ* (небезпечних чинників, подій, інцидентів, інших джерел ризику), які впливають на її безпечне функціонування та на захист від яких має бути розрахована державна система захисту КІ.

В умовах збройної агресії, що триває, як складової гібридної війни проти України держава-агресор застосовує комбіновані воєнні, інформаційні, політичні, економічні, технологічні та інші методи впливу, кожен з яких використовує як зброю для ослаблення нашої

держави. Вказані негативні прояви зафіксовані [6, с. 161–166; 14, с. 110–111] та продовжують фіксуватися у різних сферах життєдіяльності держави й суспільства:

– *воєнній* – руйнування військових та цивільних логістичних об'єктів, виробничих потужностей, транспортних комунікацій і систем життєзабезпечення в зонах ведення бойових дій та на іншій території України; незаконне демонтування та вивезення на територію рф виробничих фондів підприємств оборонно-промислового комплексу й інших високотехнологічних галузей промисловості тощо;

– *інформаційній* – використання новітніх інформаційних технологій та електронних комунікацій для втручання в життєво важливі сфери держави; вчинення кібератак, кібердиверсій та інших протиправних дій на ОКІ; поширення недостовірної інформації про розкрадання ресурсів іноземної допомоги, нездатність України виконувати боргові зобов'язання, прояви корупції серед українських високопосадовців, невідповідність української продукції міжнародним стандартам якості, наявність збудників епідемічних захворювань тощо з метою формування образу ненадійного позичальника, військового і торгового партнера;

– *політичній* – дискредитація України на міжнародній арені з метою відмови в наданні міжнародної військової, фінансової та технічної допомоги, закриття міжнародних ринків збуту, створення передумов для втрати наявного промислового й транзитного потенціалу та усунення України як економічного конкурента; дискредитація органів влади й управління держави як нездатних забезпечити оборону та безпеку країни, вирішувати інспіровані ззовні системні кризові політичні та соціальні явища, спровоковані в суспільстві протестні настрої, конфлікти і протистояння;

– *економічній* – економічна експансія з використанням капіталу країни-агресора (до 2014 р.); монополізація стратегічних галузей національної економіки російським капіталом (до 2022 р.); просування підконтрольного менеджменту на ключові посади у провідні галузі економіки з метою встановлення контролю над стратегічно важливими ОКІ, здійснення негативного впливу на їх функціонування й розвиток, зниження рівня обороноздатності та безпеки держави, гальмування процесів реформування, процесів модернізації КІ, виведення державних активів; використання фінансових інструментів для виснаження матеріальних ресурсів держави; штучне створення економічного протистояння та провокування торговельно-економічних воєн із сусідніми країнами; блокування транспортних комунікацій та міжнародних транспортних коридорів, ослаблення транзитного потенціалу України; маніпулювання системами транспортування енергоресурсів;

– *науково-технологічній* – формування і тривале використання технологічної залежності України в інтересах держави-агресора; промислове шпигунство з метою викрадення іноземною стороною передових українських технологій і розробок; постачання на життєво важливі ОКІ неякісного обладнання, використання якого може призвести до виникнення надзвичайних ситуацій і збоїв виробничих або управлінських систем; знищення промислових потужностей, порушення виробничих циклів;

– *екологічній* – створення загрози виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру внаслідок пошкодження об'єктів енергетики, життєзабезпечення, руйнування або аварійного стану небезпечних виробництв у зоні бойових дій і на тимчасово окупованих територіях України тощо.

Указаний перелік загроз і викликів має стати основою, на якій держава визначатиме, від кого та від чого потрібно захищатися на національному рівні, на відміну від проектної загрози, що передбачає потребу захисту на секторальному чи об'єктовому рівні. Отже, на базі такого переліку мають бути розроблені секторальні та об'єктові моделі загроз (проектні загрози) КІ, вкрай важливі для її захисту від руйнування та забезпечення стійкості держави в умовах воєнного стану.

Роль держави має полягати в розробленні та впровадженні єдиних методологічних підходів, на основі яких мають бути проаналізовані загрози КІ; формуванні базової моделі загроз національного рівня та проектно загрози КІ на секторальному й об'єктовому рівнях; наданні методологічної підтримки операторам КІ в розробленні об'єктових проектних загроз, планів їх попередження та нейтралізації; оцінці ефективності захисту КІ.

Однак нині ані положеннями Закону України «Про критичну інфраструктуру», ані Національним планом захисту та забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури¹ не передбачено необхідності формування моделі загроз національній КІ, лише підготовку щорічної оцінки ризиків і загроз КІ національного рівня (п. 7 Плану), з урахуванням якої будуть надаватися пропозиції щодо проектних загроз та ризиків КІ України та визначені проектні загрози секторального й об'єктового рівнів (п. 8 Плану).

¹ Про затвердження Національного плану захисту та забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.09.2023 № 825-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/825-2023-p> (дата звернення: 14.02.2024).

Висновки

Українське законодавство нині не містить визначення загрози для ОКІ, не передбачає чіткого переліку загроз національній КІ та її об'єктам. Як загрози КІ можна розглядати чинники, які спроможні реально чи потенційно завдати шкоди безперервності її роботи, функціональності, цілісності й стійкості або призвести до руйнування. В умовах повномасштабної російської військової агресії перед державою постають нові завдання, спрямовані на протидію загрозам і викилкам, захист КІ від знищення/пошкодження. Важливим елементом алгоритму вирішення вказаних завдань нині вбачається формування базової моделі загроз для ОКІ, що має включати взаємопов'язані моделі об'єкта, обстановки та порушника. Однак українським законодавством сьогодні не передбачено потреби формування вказаної моделі загроз. Це негативно впливає на стан забезпечення безпеки й стійкості КІ України та вимагає внесення відповідних змін до Закону України «Про критичну інфраструктуру» та пов'язаних підзаконних нормативно-правових актів. Крім того, необхідно ухвалити нормативні документи з питань стандартизації процесів управління ризиками для КІ з метою попередження появи нових загроз.

Список бібліографічних посилань: **1.** Лемешенко Я. Василь Грицак, голова Служби безпеки України. У планах Кремля – дестабілізація не тільки в Україні, а й у «старій Європі» // Укрінформ : сайт. 22.12.2016. URL: <http://ukrinform.ua/gubric-politics/2144501-vasil-gricak-golova-sluzbi-bezpeki-ukraini.html> (дата звернення: 14.02.2024). **2.** Фурашев В. М., Ланде Д. В. Соціальне моделювання – один із базових сучасних засобів забезпечення національної безпеки. *Інформація і право*. 2011. № 1 (1). С. 69–75. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.1\(1\).271468](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.1(1).271468). **3.** Бірюков Д. С., Заславський В. А., Євгійко В. В., Франчук О. В. Моделювання та оцінка сценаріїв загроз для об'єктів критичної інфраструктури. *Наукові записки НаУКМА. Комп'ютерні науки*. 2009. Т. 99. С. 97–101. **4.** Бобро Д. Г. Урахування проектних загроз у розбудові державної системи захисту критичної інфраструктури. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3 (44). С. 42–51. **5.** Бобро Д. Г., Іванюта С. П., Кондратов С. І., Суходоля О. М. Організаційні та правові аспекти забезпечення безпеки і стійкості критичної інфраструктури України : аналіт. доп. / за заг. ред. О. М. Суходоля. Київ : НІСД, 2019. 224 с. **6.** Організаційно-правове забезпечення захисту Службою безпеки України критичної інфраструктури : монографія / авт. кол.: А. А. Баланда, О. М. Герасименко, В. М. Гребенюк та ін. ; за заг. ред. В. О. Ходановича. Київ : Нац. акад. Служби безпеки України, 2020. 328 с. **7.** Суходоля О. М. Захист критичної інфраструктури: сучасні виклики та пріоритетні завдання сектору безпеки. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2017. Вип. 1–2 (13–14). С. 50–80. **8.** Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні : зб. матеріалів міжнар.

експерт. наради / упоряд.: Д. С. Бірюков, С. І. Кондратов ; за заг. ред. О. М. Суходолі. Київ : НІСД, 2015. 176 с. **9.** Суходоля О. Стійкість критичної інфраструктури ЄС: посилення політики та координації // Національний інститут стратегічних досліджень : сайт. 24.02.2023. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/styikist-krytychnoyi-infrastruktury-yes-posylennya-polityku-ta> (дата звернення: 14.02.2024). **10.** Економічна безпека України : навч. посіб. / З. С. Варналій, П. В. Мельник, Л. А. Тарангул та ін. ; за ред. З. С. Варналія. Київ : Знання, 2009. 647 с. **11.** Сазонов В. В. Кримінологічна модель внутрішніх загроз економічній безпеці України. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 111–117. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-19>. **12.** Кучернюк П. В., Довгаль А. О. Модель загроз безпеки в інформаційно-комунікаційних системах на основі регресійного аналізу. *Електроніка та зв'язок*. 2017. № 2 (97), т. 22. С. 79–84. DOI: <https://doi.org/10.20535/2312-1807.2017.22.2.94613>. **13.** Гаценко С. С., Пащенко К. В., Свередюк Ю. А., Стариш М. Є. Модель процесу визначення загроз воєнній безпеці, як складової національної безпеки держави. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2021. № 3 (42). С. 111–116. DOI: <https://doi.org/10.33099/2311-7249/2021-42-3-111-116>. **14.** Мельник Д. С. Правовий захист національної критичної інфраструктури України: актуальні проблеми та потреби удосконалення. *Науковий вісник Національної академії Служби безпеки України*. 2019. № 72. С. 105–114.

Надійшла до редакції 18.02.2024

Прийнята до опублікування 19.03.2024

Melnyk D. S. Creating a model of threats to Ukraine's national critical infrastructure as a basis for ensuring its security and resilience

The article presents the current problems of protecting Ukraine's critical infrastructure, current threats to its security and the need to organise proper counteraction under martial law. Threats to critical infrastructure include factors that can actually or potentially harm the stability of its operation, functionality, integrity, resilience or lead to its destruction.

The purpose of the article is to create an up-to-date threat model that formalises the likely impacts on Ukraine's critical infrastructure, which will improve the effectiveness of its protection. The scientific novelty of the article is that it examines the actual needs and problematic issues of forming a modern model of threats to critical infrastructure, primarily in the context of the ongoing full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Creating a threat model is defined for critical infrastructure as a necessity to ensure effective protection of its facilities. The formation of a basic threat model for critical infrastructure facilities, which should include related models of the facility, situation and intruder, is currently an important element of the algorithm for solving this problem.

The basic model of threats to critical infrastructure is the framework on which the state determines who and what it needs to protect itself from at the national level. However,

Ukrainian legislation currently does not provide for the need to develop a model of threats to the national critical infrastructure, which negatively affects the state of its security and resilience.

The perspective measures that will contribute to both the stable functioning of critical infrastructure facilities and ensure their proper protection are outlined: enshrining in Ukrainian legislation the need to develop a model of threats to critical infrastructure, adopting regulations on standardisation of risk management processes for critical infrastructure in order to prevent threats, and more.

Key words: critical infrastructure, facilities, threats, security, protection, counter-action, neutralisation, mitigation, improvement.

УДК 35.07:004(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.21>

Ірина Вікторівна Панова,

кандидат юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-4325-5428>,
e-mail: iv_p@ukr.net

**ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБЛІКУ В УКРАЇНІ:
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ**

Досліджено проблемні питання організаційного та правового забезпечення цифровізації (дигіталізації) військового обліку призовників, військовозобов'язаних і резервістів, який ведеться органами військового управління. Запропоновано поширити концепцію роботи державних органів «Держава у смартфоні» на імперативну діяльність суб'єктів владних повноважень у сфері військового обліку. Наголошено на пріоритетності в окремих випадках відомостей цифрового військового обліку над інформацією, наявною в розпорядженні органів військового управління. Науково обґрунтовано зміни та доповнення до чинного законодавства з питань ведення Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів.

Ключові слова: цифровізація, дигіталізація, військовий облік, державний реєстр, правове регулювання цифровізації військового обліку.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні протягом тривалого часу в різних сферах суспільного життя і державного управління здійснюється робота щодо цифровізації все більшої кількості адміністративних процедур. Запитом суспільства для таких змін виступають прагнення максимально автоматизувати управлінські процеси, зменшити корупційні ризики, скоротивши спілкування чиновника і громадянина, зробити простішою взаємодію людини з державою, нівелювати ризики втрати необхідної документації у зв'язку зі знищенням або втратою паперових носіїв тощо. Для держави окремим позитивним результатом цифровізації адміністративних процедур є створення умов для надзвичайно швидкого отримання об'єктивної інформації про стан та ефективність роботи окремих державних органів на всіх рівнях для прийняття своєчасних і дієвих управлінських рішень.

Одним із напрямів такої діяльності є відцифровування даних усіх державних реєстрів та надання можливості обміну даними, що містяться в таких реєстрах, між всіма органами державної влади, які у

своїй діяльності їх використовують. Отримання об'єктивної, достовірної і своєчасної інформації посадовою особою є необхідною передумовою прийняття оперативного правильного управлінського рішення, яке буде мати реальні наслідки і не буде вимагати уточнення, перегляду або оскарження у зв'язку з недостовірними вхідними даними для прийняття такого рішення. Так, цифрові дані, що містяться в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, є підставою для нарахування податків на власників такого майна. Практика застосування механізму використання даних для оподаткування свідчить про вкрай низьку кількість оскаржень рішень органів податкового адміністрування щодо нарахування податків. А головне, цифровізація речових прав на нерухоме майно у сфері оподаткування дозволила повністю охопити суб'єктів – платників податків належним адмініструванням податків за володіння нерухомістю.

Після 24 лютого 2022 року надзвичайно гостро стало питання про те, хто має захищати Батьківщину і як таких осіб обрати. У будь-якій країні цим питанням опікуються органи ведення військового обліку, які володіють повною базою придатних для військової служби осіб. В Україні для цієї мети ведеться військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів. Однак до недавнього часу цей облік вівся в паперовому вигляді й аж ніяк не відповідав реаліям сьогодення, не давав вищому командуванню об'єктивної картини наявних сил для оборони. Сприяти належному та повному веденню військового обліку в Україні мала б його цифровізація, яка могла бути вже давно реалізована в межах електронізації державних послуг. Однак робота з відцифрування військового обліку почалася тільки у 2017 році з ухваленням Закону України «Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів».

Проте, на відміну від інших державних реєстрів (нерухомості, платників податків тощо), які тривалий час уже накопичували цифрову інформацію, і запровадження реєстрів тільки інституціоналізувало їх ведення, Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів (далі – ЄДРПВР) створювався практично з нуля. У зв'язку із цим постала гостра проблема нормативно-правового й організаційного забезпечення ведення органами військового управління ЄДРПВР, зокрема створення передумов для якісної його цифровізації на основі об'єктивних і актуальних даних. Розроблення організаційно-правових механізмів належного функціонування ЄДРПВР неможливе без наукового розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання сфери всього військового обліку в державі.

Стан дослідження проблеми

Правовим проблемам створення, наповнення, функціонування та використання даних державних електронних реєстрів останнім

часом присвячено низку робіт науковців та зроблено значний поступ у розвитку відповідного законодавства. З урахуванням зміни умов діяльності держави і суспільства з початком широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України основну увагу у практичній діяльності з формування засад діяльності державних електронних реєстрів було приділено захисту інформації в таких реєстрах, а також недопущенню отримання доступу до таких даних представниками країни-агресора з метою їх використання проти захисників України та членів їх сімей. Однак мають місце і теоретичні дослідження в напрямі розуміння правової природи цифровізації діяльності державних органів та надання ними адміністративних послуг, розвитку системи державних електронних реєстрів, розбудови відповідного законодавства та створення організаційно-технічних умов функціонування програмно-апаратних комплексів, відповідальних за функціонування електронних реєстрів, тощо. Серед основних напрямів дослідження вчених-правників сьогодні такі: цифровізація економіки та комерції [1; 2] та її правове регулювання [3; 4], цифровізація надання адміністративних послуг [5–7], правові проблеми використання штучного інтелекту [8].

Проте досить мало уваги приділяється питанням правового забезпечення виконання завдань держави за допомогою окремих державних реєстрів, зокрема питанню ведення військового обліку і його належного відображення в ЄДРПВР.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення окремих проблем ведення ЄДРПВР та шляхів їх вирішення. *Завдання* наукового дослідження передбачають: аналіз правового механізму ведення військового обліку та відображення його в ЄДРПВР, визначення проблем відображення актуальної інформації в ЄДРПВР, доктринальне обґрунтування змін та доповнень до законодавства для вирішення виявлених проблем ЄДРПВР.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено наукові погляди на правове розуміння запровадження цифровізації військового обліку як форми здійснення громадянами України конституційних обов'язків захисту Вітчизни та відбуття військової служби; науково обґрунтовано необхідність установлення пріоритету відомостей ЄДРПВР; розроблено та запропоновано внесення змін до чинного законодавства України з метою вдосконалення процедури ведення ЄДРПВР, у тому числі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Ведення ЄДРПВР є невід'ємною та органічною цифровою складовою військового обліку. Дотримання правил військового обліку є

складовою виконання конституційного військового обов'язку, а тому на самих громадянах лежить обов'язок здійснювати дії, передбачені правилами військового обліку. Таке положення зафіксоване у ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Саме з таких позицій і необхідно виходити при формуванні військового обліку і заповненні даними ЄДРПВР.

Частиною 10 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачено, що «громадяни України, які приписані до призовних дільниць або перебувають у запасі ... зобов'язані: прибувати за викликом районного (об'єднаного районного), міського (районного у місті, об'єднаного міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки ... для оформлення військово-облікових документів, приписки, проходження медичного огляду, направлення на підготовку з метою здобуття або вдосконалення військово-облікової спеціальності, призову на військову службу або на збори військовозобов'язаних та резервістів; виконувати правила військового обліку, встановлені законодавством». Водночас постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів» від 30 грудня 2022 року № 1487 було затверджено Правила військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів.

Указаними правилами передбачені подібні до викладених у ч. 10 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» обов'язки, але їх коло розширено. Додатково зобов'язано осіб, які перебувають на військовому обліку: проходити медичний огляд та лікування в закладах охорони здоров'я згідно з рішеннями комісій з питань приписки, призовних комісій або військово-лікарських комісій; особисто повідомляти в семиденний строк органам, в яких вони перебувають на військовому обліку, про зміну персональних даних, зазначених у ст. 7 Закону України «Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів», звіряти не рідше одного разу на п'ять років власні персональні дані з обліковими даними районних (міських) територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки.

Таким чином, саме на громадянина покладено обов'язок надавати актуальні дані про себе не рідше одного разу на п'ять років. А враховуючи те, що відомості про стан здоров'я теж є невід'ємними й обов'язковими обліковими даними, медичне обстеження щодо придатності до проходження служби теж обов'язково проходить в цей же період.

Стаття 34 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачає, що персонально-якісний облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів передбачає облік відомостей (персональних та службових даних) стосовно призовників, військовозобов'язаних та резервістів, які узагальнюються в облікових документах

та вносяться до Єдиного державного реєстру призовників, військово-зобов'язаних та резервістів. Ведення персонально-якісного обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів покладається на відповідні районні (міські) територіальні центри комплектування та соціальної підтримки. Відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів» згода призовників, військовозобов'язаних та резервістів на обробку їхніх персональних даних для цілей ЄДРПВР не потрібна.

Для полегшення виконання обов'язку громадян щодо внесення відомостей про себе до ЄДРПВР постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів» від 30 грудня 2022 року № 1487 передбачена можливість самостійно надавати для внесення в ЄДРПВР дані і відомості за допомогою Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (портал «Дія») за умови запровадження інформаційної взаємодії. Така взаємодія поки не реалізована, але сам факт надання можливості використання порталу «Дія» для взаємодії громадян і територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК) вказує на допустимість використання послуг «Дії» для потреб ведення військового обліку.

Аналіз усього масиву нормативно-правового регулювання ведення військового обліку та наповнення ЄДРПВР дозволяє зробити такі висновки: законодавством покладено на громадянина обов'язок активної поведінки щодо надання інформації про себе та документів, які її підтверджують, до ТЦК; держава передбачає застосування адміністративного примусу для виконання обов'язків громадянами щодо виконання правил військового обліку; законодавство передбачає можливість взаємодії громадян із ТЦК за допомогою Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (портал «Дія»); ЄДРПВР є одним із механізмів забезпечення комплектування Збройних Сил України особовим складом у мирний час та в особливий період, а отже, і захисту Вітчизни.

Необхідно звернути увагу на те, яким чином цифровізація військового обліку шляхом наповнення ЄДРПВР актуальними даними може бути забезпечена механізмами організаційного й адміністративно-правового характеру.

Представниками державної влади неодноразово вказувалося, що повістка про виклик до ТЦК через надсилання за допомогою порталу «Дія» не буде здійснюватися. З точки зору вимог законодавства повістка через «Дію» не має сили належного повідомлення про виклик, хоча може складатися враження, що такі механізми можуть бути задіяні. Адже звичною практикою є надсилання повідомлення про накладення штрафу за окремі порушення правил дорожнього руху,

зафіксовані в автоматичному режимі. Однак портал «Дія» надає послугу з інформування громадян про накладене стягнення і механізми його оплати в добровільному порядку. Громадянин може жодним чином не реагувати на такі повідомлення, і стягнення буде накладено в порядку, визначеному в Кодексі України про адміністративні правопорушення. Слід зазначити, що цей Кодекс жодним чином не пов'язує інформування за допомогою portalу «Дія» із провадженням щодо накладення санкцій за відповідні правопорушення.

Тому використання інформування про необхідність явки до ТЦК через інформаційні повідомлення в «Дії» не може вважатися належним повідомленням про виклик і не буде розглядатись як вручення повістки. Водночас це жодним чином не скасовує можливість інформування громадян про необхідність явки в органи ТЦК і може розглядатись як інформаційна послуга, направлена на профілактику правопорушень, пов'язаних з ухиленням від військового обліку.

Як зазначалося вище, на громадянина покладається обов'язок періодично або в разі зміни облікових даних проводити їх звірку із ТЦК. У разі порушення цього обов'язку винні громадяни притягаються до відповідальності за ст. 210 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Інформаційне повідомлення в «Дії» про необхідність явки до ТЦК має містити: повідомлення про останній зафіксований факт явки громадянина до ТЦК, пропозицію надіслати необхідні дані за допомогою доступних засобів у «Дії», інформацію про час і місце, куди має з'явитися громадянин для звірки даних; попередження про можливу відповідальність за порушення обов'язків щодо періодичного уточнення даних. Таке повідомлення буде мати тільки інформаційний характер і має спонукати громадян до самостійного виконання правил військового обліку.

Однак постає питання цифровізації даних для ЄДРПВР у разі звернення особи до органу ведення ЄДРПВР не за місцем обліку такої особи. На початку широкомасштабного вторгнення РФ на територію України багато захисників України зверталися до найближчого ТЦК для мобілізації не за місцем їх обліку у зв'язку з низкою проблем: тимчасова окупація території проживання, проблеми транспортного сполучення, проживання за іншою, ніж зареєстрована, адресою тощо. Враховуючи нагальність потреби розгортання та комплектування сил оборони України, ТЦК йшли назустріч і призивали таких громадян. Однак у подальшому це призвело до значних труднощів із призовом за мобілізацією – працівники ТЦК неодноразово намагалися провести оповіщення (направити повістку) особам, які уже проходили службу. Належне внесення інформації до ЄДРПВР певною мірою виправило ситуацію.

Також значних труднощів завдало явище «тимчасового» обліку внутрішньо переміщених осіб. Відповідно до законодавства встановлена

заборона на зміну місця проживання військовозобов'язаними під час дії воєнного стану без дозволу начальника ТЦК. Проте така норма прописана для умовно мирних територій. На територіях, де велися активні бойові дії або була загроза захоплення ТЦК ворогом, з метою збереження державної таємниці та облікових документів проводилася евакуація ТЦК. Відповідно в умовах необхідності порятунку власного життя і членів сім'ї військовозобов'язані були явно позбавлені часу та мотивів виконання правил військового обліку. Пізніше такі громадяни мали з'явитися до ТЦК фактичного проживання для постановки на облік як переміщені особи. Однак не завжди вони це робили або ставали на облік у ТЦК після повернення до місця фактичного проживання. Для заборони громадянину повернутися до місця постійного мешкання у начальника ТЦК може не бути аргументів: у людини може не бути роботи, житла, доходів для життя тощо.

Окремі громадяни для уникнення призову на службу ставали на облік як переміщена особа, відповідно в ЄДРПВР вони були закріплені за ТЦК, де вони тимчасово переміщені, а потім повідомляли про повернення до місця реєстрації, де на облік не ставали. Відповідно така особа певною мірою «зависає» між двома ТЦК. У місці постійного проживання за даними ЄДРПВР вона не значиться, а за місцем тимчасового перебування значиться як вибувший до іншого місця проживання. Тому доцільно передбачити механізм цифровізації актуальної інформації ЄДРПВР в умовах воєнного стану, незалежно від місця проживання громадянина за його заявою. Крім того, враховуючи той факт, що будь-яка інформація стосовно військового обліку, створена сьогодні, має бути внесена до ЄДРПВР, необхідно наголосити на встановленні пріоритетного значення даних ЄДРПВР над паперовими носіями інформації наявних в органах ведення ЄДРПВР як таких, що є найбільш актуальними. Винятком може бути тільки виявлення помилок або неточностей у ЄДРПВР, що суперечать поданим особисто громадянином відомостям та документам, які, у свою чергу, мають бути підставою для внесення змін до інформації, яка міститься в ЄДРПВР.

Наступною проблемою, яку необхідно вирішити на шляху цифровізації військового обліку, є оповіщення про необхідність явки до ТЦК за допомогою телекомунікаційних систем. Необхідно врахувати загальний курс держави на побудову цифрової взаємодії з громадянином. Доцільно все ж передбачити електронне оповіщення громадян про виклик, яке буде мати правове значення і породжувати наслідки, тотожні неявиці за письмовим викликом.

Подібна за аналогією практика та законодавство для оповіщення військовозобов'язаних є в Україні. Так, необхідно звернутися до процедур, передбачених запровадженням електронного суду в Україні. Сторони, які бажають отримувати судові повістки в електронній формі,

рееструють власний кабінет, надають його дані суду і в подальшому отримують повістки й інші процесуальні документи за допомогою ресурсів Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Вбачається можливим на початкових етапах формування та діяльності ЄДРПВР передбачити можливість створення ресурсу власного кабінету військовозобов'язаного в ЄДРПВР або як підплатформи взаємодії громадянина і ТЦК у межах порталу «Дія», де особа може самостійно надавати документи на підтвердження зміни облікових даних та актуалізації іншої інформації. Крім того, потрібно окремо передбачити можливість за власною письмовою заявою громадянина, наданою до ТЦК, здійснювати його оповіщення через електронний кабінет із дублюванням цієї інформації на порталі «Дія». На зразок електронного кабінета платника податків таку платформу можна назвати «Електронний кабінет Захисника».

Водночас слід наголосити на недоцільності порушення сьогодні питання про те, за яких обставин та мотивації громадянин має написати подібну заяву про електронне оповіщення. Наразі немає для цього ані технічного функціоналу, ані правової бази.

Висновки

На підставі вищевикладеного можемо зробити певні висновки.

1. Концепція «Держава у смартфоні» повинна втілюватися не тільки для обслуговування громадян у частині надання їм послуг чи повідомлення про вчинені ними порушення. Увесь спектр дій, пов'язаних із держаними обліками і реестрами, в тому числі військовими, має бути реалізований за допомогою сучасних засобів роботи держави з громадянами. У країні, яка воює, немає часу і сил для вмовляння громадянина виконати свій конституційний обов'язок. А працівник територіального центру комплектування не повинен виглядати «жахом призовника» і ним не повинні лякати. Громадяни повинні самі за допомогою зручних для них засобів надавати необхідну інформацію, і цифровізація військового обліку повинна тільки надати додаткові можливості для цього.

2. Відомості, занесені до ЄДРПВР, пріоритетні над відомостями, що мають у своєму розпорядженні органи ведення реєстру, при прийнятті рішень стосовно призначення та використання громадянина для потреб Збройних Сил України, але за умови, що такі цифрові відомості були внесені пізніше, ніж отримані наявні в ТЦК документи, або дані були отримані з інших державних реєстрів у порядку автоматичного обміну інформацією між державними реестрами.

3. Із метою організації та уможливлення належного ведення військового обліку в умовах воєнного стану та після його скасування необхідно внести такі зміни та доповнення до законодавства України:

а) в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» ч. 1 ст. 34 доповнити абз. 2 такого змісту: «У разі оголошення воєнного стану до Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів за заявою громадянина допускається внесення відомостей про нього будь-яким органом ведення Реєстру незалежно від місця проживання та/або місця перебування на військовому обліку цього громадянина»;

б) у Законі України «Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів» ст. 9 доповнити ч. 3 такого змісту: «Призовник, військовозобов'язаний та резервіст можуть подавати до органу ведення Реєстру заяву про подання документів про зміну облікових даних та/або оповіщення про виклик до районного (об'єднаного районного), міського (районного у місті, об'єднаного міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки Центрального управління або регіонального органу Служби безпеки України, відповідного підрозділу Служби зовнішньої розвідки України шляхом надсилання документів та повідомлень через засоби його електронного кабінету (в разі запровадження функціонування електронного кабінету)».

4. Із метою зменшення навантаження на посадових осіб ТЦК, усунення причин і умов для проявів корупції, створення умов для добровільного своєчасного внесення змін облікових даних про призовника, військовозобов'язаного та резервіста необхідно розробити програмно-апаратний комплекс функціонування «Електронного кабінету Захисника» та правове регламентування його роботи.

Список бібліографічних посилань: 1. Желіховський В. Поширення електронної комерції в Україні. *Правова інформатика*. 2007. № 2 (14). С. 52–56. 2. Цифрова економіка та електронний бізнес: окремі проблеми правового регулювання : зб. наук. пр. / за заг. ред. О. М. Вінник. Київ : Наук.-дослід. ін-т приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 152 с. 3. Вінник О. Правове регулювання відносин цифровізації: місце і роль в правовій системі та системі господарського права України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1 (43). С. 21–32. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2022-43-1-21-32>. 4. Вінник О. Правові проблеми цифровізації в ракурсі нових загроз для суспільного благополуччя. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 1 (39). С. 11–18. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2020-39-1-11-18>. 5. Краковська А., Бабик Є. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 329–334. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.52>. 6. Ковальова Т. В., Гунбіна О. В. Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій. *Наукові перспективи. Серія «Право»*. 2021. № 9 (15). С. 260–271. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-9\(15\)-260-271](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-9(15)-260-271).

7. Тищенко І. О. Адміністративні процедури надання електронних послуг публічною адміністрацією в Україні. *Форум права*. 2017. № 2. С. 124–129. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_2_21.pdf (дата звернення: 20.12.2023). 8. Єфремова К. В. Правове регулювання штучного інтелекту в епоху цифрової економіки. *Приватне право і підприємництво*. 2020. Вип. 20. С. 142–147. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2020.20.25>.

Надійшла до редколегії 24.12.2023

Прийнята до опублікування 29.01.2024

Panova I. V. Digitization of military records in Ukraine: legal problems and ways to solve them

The article is devoted to a scientific study of the practice of maintaining military records of conscripts, persons liable for military service and reservists in Ukraine and identifying the main practical problems of processing conscripts' data in electronic form, including under martial law. The main goal of the article is to establish certain problems of maintaining the Unified State Register of conscripts, persons liable for military service and reservists and ways to solve them. The methodology of the research is based on the method of system analysis, comparative and special legal methods.

Based on the research, the author improves the scientific views on the legal understanding of the introduction of digitalisation of military registration as a form of fulfilment by Ukrainian citizens their constitutional duty to protect the Motherland and military service. The legal shortcomings of organising and maintaining military records in digital form are pointed out, and the ways of solving the identified problems are proposed.

The following conclusions have been drawn from the study. The need to implement the concept of the "State in a smartphone" has been pointed out not only to serve citizens in terms of providing them with services or reporting violations committed by them. The whole range of actions related to state records and registers, including military ones, should be implemented using modern means of state work with citizens. It has been proposed to establish the priority of information entered in the Unified State Register of Conscripts, Persons Liable for Military Service and Reservists over information held by the bodies that maintain the register, provided that such information is entered later or received automatically from other state registers. The need to amend the laws of Ukraine "On Military Duty and Military Service" and "On the Unified State Register of Persons Liable for Military Service, Conscripts and Reservists" has been scientifically substantiated. The need to develop a software and hardware complex for the functioning of the "Electronic Office of the Defender" and legal regulation of its work has been emphasized.

The obtained results of the study can be used in the development of changes in the legislation of Ukraine and the improvement of law enforcement practices in the field of military accounting in Ukraine

Key words: digitalisation, military registration, state register, legal regulation of digitalisation of military registration.

УДК 35.07:004(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.22>

Володимир Іванович Стреляний,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра правоохоронної діяльності та поліциїстики (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-4608-3062>,

e-mail: vlad.strelianiy@gmail.com

**ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ ВІЙСЬКОВОГО ОБЛІКУ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ
ВІЙСЬКОВОГО ОBOB'ЯЗКУ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ**

Досліджено проблемні питання організації військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів, який ведеться органами військового управління, в контексті виконання громадянами обов'язку захисту Батьківщини. Запропоновано розглядати військовий обов'язок, зафіксований у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу», як імперативно встановлене зобов'язання особи вчинити активні дії щодо підготовки до військової служби, проходження військової служби та дотримання правил військового обліку. Науково обгрунтовано зміни та доповнення до чинного законодавства з питань організації й уможливлення належного ведення військового обліку в умовах воєнного стану.

Ключові слова: військовий обов'язок, військова служба, військовий облік, військовозобов'язаний, правове регулювання військового обліку.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із початком широкомасштабного вторгнення збройних формувань російської федерації на територію України вкрай гострою проблемою стало комплектування особовим складом сил оборони, до яких входять Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави. Для виконання завдання призову громадян на військову службу в інших державах установлюється законодавством необхідність обліку осіб, які у випадку здійснення збройної агресії проти країни можуть бути залучені для оборони. У нашій країні для виконання завдань комплектування людськими ресурсами сил оборони ведеться військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів.

Проте далеко не кожен громадянин свідомо та добросовісно ставить до виконання свого обов'язку із захисту Вітчизни. У зв'язку з

чим страждають інтереси суспільства та держави, затягується сам час воєнного стану, військовослужбовці, які боронять країну з перших днів війни, не мають перспектив ротації тощо. Тому актуальним питанням стає вирішення проблеми належного ведення військового обліку, визначення механізмів адміністративно-правового впливу на поведінку громадян щодо виконання ними обов'язків військовозов'язаного.

Стан дослідження проблеми

Здебільшого питання виконання військового обов'язку науковці розглядають у контексті проходження військової служби та пов'язаних із цим правових проблем: доступ до служби, порядок її проходження, звільнення зі служби, правовий та соціальний захист військовослужбовців тощо. В цьому напрямі мають здобутки такі вчені-правознавці, як: В. М. Александров, П. П. Богуцький, Р. Ф. Ботвінов, Є. І. Григоренко, І. Ф. Корж, О. В. Кривенко, В. Й. Пашинський, М. М. Прохоренко, Ю. М. Старілов та когорта інших. Дослідженням питань організації та ведення військового обліку здебільшого займалися вчені у сфері державної безпеки й оборони.

Однак у працях учених-правників не набуло достатнього розвитку вивчення питання правового забезпечення військового обліку як форми здійснення військового обов'язку громадянами України.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення окремих проблем ведення військового обліку та шляхів їх вирішення за допомогою адміністративно-правового регулювання діяльності органів, на які покладено завдання організації та ведення персонально-якісного обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів. *Завданням* наукового дослідження передбачають аналіз правового механізму ведення військового обліку, доктринальне обґрунтування змін і доповнень до законодавства для вирішення виявлених проблем військового обліку.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено наукові погляди на правову природу поняття «військовий обов'язок», зафіксованого в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» (далі – ЗУ «Во і ВС»), що слід вважати логічним продовженням розвитку в законодавстві конституційних обов'язків захисту Вітчизни та відбуття військової служби, який полягає в імперативно встановленому зобов'язанні особи вчинити активні дії щодо підготовки до військової служби, проходження військової служби та дотримання правил військового обліку. Науково обґрунтовано та запропоновано низку змін і доповнень до чинного законодавства з питань ведення військового обліку в Україні.

Виклад основного матеріалу

Серед правознавців загальновідомою є теза про нерозривний зв'язок прав та обов'язків людини, про те, що зміст практично всіх правовідносин становлять взаємні права й обов'язки сторін. Жодна людина чи громадянин, так само представник органів державної влади чи інших соціальних інституцій, не може бути наділена тільки правами. Стаття 29 Загальної декларації прав людини передбачає, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний та повний розвиток її особи. Обов'язки людини в суспільстві є таким ж природними складовими її правового статусу, як і права. У держави на сучасному етапі розвитку суспільства немає можливості забезпечити гарантування прав людини без встановлення обов'язків для неї. Видається утопічною спроба формування суспільства, в якому всі використовують свої права, дотримуються прав інших і при цьому не мають жодних обов'язків. Мабуть, єдиним етапом людського життя, коли в людини є тільки права і немає жодних обов'язків, є раннє дитинство, хоча і це сумнівно, тому що обов'язки в такій дитини вже є щодо батьків і держави в майбутньому, але поки вона не може своїми діями їх виконувати.

Проте, незважаючи на загальноприйнятую концепцію нерозривного взаємозв'язку прав та обов'язків, основну увагу держави та суспільства приділено саме змісту і формам реалізації прав, обов'язки залишаються поза належною увагою, і, як свого часу зазначалося науковцями, в тому числі конституційні обов'язки не знаходять свого наукового розроблення в достатньому обсязі [1, с. 177]. Виняток певною мірою становить конституційний обов'язок платити податки.

Тому засадничими законодавчими положеннями, на яких буде ґрунтуватися наше дослідження, є положення Конституції України, зокрема ст. 17, де вказано, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу, і ст. 65, яка передбачає, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Таким чином, обов'язок захищати Батьківщину є одним із небагатьох конституційних обов'язків, відповідно його виконання необхідно розглядати за механізмами, подібними до виконання інших конституційних обов'язків: не заподіювати шкоду природі, платити податки та дотримуватися Конституції та законів України.

Положення ст. 65 Конституції України фіксують одночасно два взаємопов'язані конституційні обов'язки – захищати Вітчизну та відбувати військову службу. Хоча інколи в навчальній літературі ці

обов'язки ототожнюються [2, с. 294–295], все ж убачається доцільним підтримати думку вчених, які вказують, що, незважаючи на спорідненість цих обов'язків, їх необхідно розділяти й аналізувати окремо, оскільки вони мають різну юридичну природу, їх реалізація породжується, як правило, різними юридичними фактами й у різних правових режимах. Але ці обов'язки не потрібно протиставляти один одному, тому що вони знаходяться в діалектичному взаємозв'язку і впливають один на одного. І хоча різниця в їх виконанні та юридичній природі суттєва, між ними чітко простежується певна єдність [3].

Зазначається, що громадяни можуть виконувати конституційний обов'язок проходження військової служби без виконання обов'язку захищати Вітчизну в мирний час, і це є підготовкою до здійснення останнього в разі необхідності (збройної агресії проти України). Водночас можна чітко побачити і зворотний вплив конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни на реалізацію обов'язку відбувати військову службу відповідно до закону. Реалізація першого з них можлива в разі збройної агресії чи загрози нападу на Українську державу чи виникнення небезпеки її незалежності або територіальній цілісності. У зв'язку із цим може вводитися воєнний стан, а також часткова або загальна мобілізація, під час якої на військову службу призиваються громадяни відповідної категорії, які з цього моменту проходять військову службу згідно із ЗУ «Во і ВС» і Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (далі – ЗУ «МП і М»). Отже, разом реалізуються обов'язки: а) із захисту Вітчизни; б) щодо відбування військової служби. Зазначимо, що призову на військову службу під час мобілізації за законом підлягає переважна частина військовозобов'язаних громадян України, тобто реалізація першого конституційного обов'язку породжує реалізацію другого [3].

Таким чином, для досягнення мети нашого дослідження необхідно вказати на нерозривний зв'язок двох конституційних обов'язків захисту Вітчизни і відбування військової служби, які в умовах сьогодення, з початком широкомасштабної збройної агресії рф проти України, мають виконуватися громадянами одночасно і реалізація яких відбувається шляхом призову на військову службу за мобілізацією або проходження військової служби за контрактом. Конституцією України не передбачено можливості заміни обов'язку захисту Вітчизни виконанням інших видів діяльності чи обов'язків: сплатою податків, волонтерською діяльністю тощо. Проходження замість військової служби альтернативною (невійськовою) служби в умовах воєнного стану не передбачено чинним законодавством. Захист Вітчизни і відбування військової служби є імперативно встановленим обов'язком – мірою належної поведінки громадянина України, яка полягає у здійсненні необхідних законодавчо передбачених дій. Тому в умовах

воєнного стану не передбачено згоди особи на такий обов'язок, виконання його гарантується засобами державного примусу.

Враховуючи імперативність приписів, слід звернути увагу, що положення ст. 65 Конституції України розкриваються та реалізуються в порядку виконання військового обов'язку, у порядку, визначеному ЗУ «ВО і ВС», в преамбулі до якого вказується, що цей Закон здійснює правове регулювання відносин між державою і громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також визначає загальні засади проходження в Україні військової служби. Аналіз преамбули і ст. 1 ЗУ «ВО і ВС» дозволяє вказати на певною мірою об'єднання законодавцем обов'язків захисту Вітчизни і відбування військової служби під одним спільним поняттям – військовий обов'язок. Така логіка законодавця прослідковується в тексті всього ЗУ «ВО і ВС» і пояснюється тим, що захист Вітчизни і буде відбуватися в порядку проходження військової служби для осіб, які придатні для такої діяльності – військовозобов'язаних та військовослужбовців. Інші громадяни України, які не придатні для військової служби або не є військовозобов'язаними, не позбавляються обов'язків щодо захисту Батьківщини. Виконання ними цього обов'язку здійснюється в інших формах – обов'язкова трудова повинність, військово-квартирна повинність тощо.

Частини 2 і 3 ст. 1 ЗУ «ВО і ВС» передбачає, що військовий обов'язок установається з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями. Військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку.

У суспільстві сьогодні надзвичайно дискусійним стало питання забезпечення комплектування Збройних Сил України та пошуку шляхів вирішення проблем, які у зв'язку із цим виникають. Головні чинники, які не дозволяють повною мірою вчасно і якісно формувати резерви для комплектування армії, здебільшого вбачаються в суто морально-психологічних факторах: відсутність протягом тривалого часу національно-патріотичного виховання, психологічна та практична неготовність до служби в умовах ризику для життя, формування та культивування суспільства споживання тощо. Таку думку

певною мірою підтримують учені [4, с. 85–86]. Однак дослідження морально-психологічних факторів, на кшталт «можу», «хочу», «буду», «не бажаю», які впливають на виконання військового обов'язку, виходить за межі цього дослідження і має здійснюватися фахівцями відповідного профілю. Вчені-юристи оперують категоріями права «зобов'язаний» та «має право». Для практики правозастосування має значення не психологічний стан чи ставлення до служби громадянина, а врегулювання тієї чи іншої поведінки законодавством та її правові наслідки.

Законодавцем встановлено, що невід'ємною складовою військового обов'язку нарівні з проходженням військової служби є виконання військового обов'язку в запасі і дотримання правил військового обліку. В розумінні виконання конституційного обов'язку необхідно наголосити на дотриманні правил військового обліку особами, які перебувають в запасі Збройних Сил України. Кожен громадянин України, який підлягає військовому обліку, несе конституційний обов'язок дотримуватися правил його ведення, і виконання цього обов'язку не може бути пов'язане з його бажанням, а в разі ухилення від його виконання гарантується застосуванням адміністративного примусу.

Проте постає питання, як змусити громадян самостійно виконувати обов'язок щодо виконання правил військового обліку в умовах воєнного стану. Увесь масив законодавства щодо військового обов'язку ухвалюється в мирний час, але, в першу чергу, для потреб воєнного стану. В цьому і має полягати належна правова підготовка держави до можливої збройної агресії.

Вбачається доцільним змінити сам підхід до оповіщення громадян про явку до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК) в умовах оголошення воєнного стану. Штат ТЦК не розрахований на одночасне вручення повісток усьому складу військовозобов'язаних у районі обслуговування. Ба більше, посадові особи ТЦК не повинні влаштовувати «полювання» з повістками за громадянами.

Законодавець має встановити автоматичний обов'язок військовозобов'язаного з'явитися до ТЦК у разі оголошення воєнного стану без виклику чи повістки. Доцільним убачається передбачити юридичну відповідальність і застосування заходів адміністративного примусу до призовників та військовозобов'язаних, які без поважних причин не з'явилися за викликом до ТЦК. Йдеться саме про адміністративно каране ухилення від явки до ТЦК для уточнення облікових даних та проходження медичного огляду. Ухилення від проходження військової служби як кримінально каране діяння необхідно залишити для дослідження відповідних фахівців у галузі кримінального права.

На другий рік широкомасштабної збройної агресії рф проти України у ключових ЗУ «ВО і ВС» і ЗУ «МП і М» не міститься положення про обов'язкову явку громадян до ТЦК для визначення ступеня їх придатності до військової служби та призначення їх на військову службу. Обидва закони містять положення про обов'язок явки за викликом ТЦК.

Для формального виконання вимог цього положення окремі начальники ТЦК видавали накази, якими зобов'язували всіх військовозобов'язаних з'явитися до ТЦК протягом певного часу¹. Однак з юридичної точки зору такі накази не породжують будь-яких правових наслідків для громадян із кількох причин. По-перше, виникає питання його оприлюднення: де і яким чином військовозобов'язаний ознайомлюється або має можливість ознайомитися зі змістом цього наказу? По-друге, враховуючи той факт, що такий наказ має ознаки нормативного акта, який встановлює обов'язки фізичних осіб, постає питання: чи зареєстрований такий наказ у встановленому законодавством порядку в органах юстиції?

Тому будь-які спроби керівників ТЦК щодо автоматичного оповіщення всіх військовозобов'язаних не досягають мети таких заходів і тільки викликають скептичне ставлення громадян у цілому до діяльності ТЦК.

Вбачається необхідним встановити обов'язок громадян у разі оголошення воєнного стану самостійно звернутися до ТЦК без необхідності отримання виклику (повістки). В разі ігнорування такого обов'язку посадові особи ТЦК можуть самостійно вживати всіх необхідних заходів державного примусу, в тому числі шляхом постановки завдання органам національної поліції з розшуку, затримання та доставлення до ТЦК осіб, які ухиляються від явки.

Така позиція щодо автоматичного зобов'язання громадянина здійснити певні дії за умови настання певних юридичних фактів не є новелою, а досить часто використовується законодавцем. Наприклад, по досягненню певного віку громадянин зобов'язаний отримати паспорт або вклеїти фотокартку в існуючий. У разі ігнорування цього обов'язку протягом певного часу при першому ж зверненні до органів державної міграційної служби особа притягується до

¹ Бережанський І. В Івано-Франківську усім військовозобов'язаним дали 10 днів, щоб прибути до ТЦК // ТСН : сайт. 15.06.2023. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ivano-frankivsku-usim-viyskovozobov-yazanim-dali-10-dniv-schob-pributi-do-tck-2351029.html> (дата звернення: 19.12.2023); На Верховинщині усіх чоловіків зобов'язали з'явитися у ТЦК та СП // Pravda твого міста : сайт. 11.06.2023.URL: <https://pravda.if.ua/na-verhovynshhyni-usih-cholovikiv-zobov-yazaly-z-yavytysya-u-tczk-ta-sp/> (дата звернення: 19.12.2023).

відповідальності. У сфері військового обліку тривалий час існують подібні правила і жодної правової проблеми вони не викликають. Так, по досягненню 27-річного віку громадянин, який має статус призвоника, повинен звернутися до ТЦК для оформлення військово-облікових документів – обміну посвідчення про приписку на військовий квиток чи тимчасове посвідчення військовозобов'язаного.

Достатньо обґрунтованим убачається встановлення норми закону, яка передбачає в разі оголошення воєнного стану обов'язок усіх осіб, які перебувають на військовому обліку, у визначений термін з'явитися до ТЦК, на які покладається завдання з виконання вимог законодавства, що регулює порядок виконання громадянами військового обов'язку і проходження військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації, з метою обліку та уточнення облікових даних таких громадян.

Висновки

На підставі вищевикладеного можемо зробити певні висновки.

1. Військовий обов'язок, зафіксований у ЗУ «ВО і ВС», є логічним продовженням розвитку в законодавстві конституційних обов'язків захисту Вітчизни та відбуття військової служби та полягає в імперативно встановленому зобов'язанні особи вчинити активні дії щодо підготовки до військової служби, проходження військової служби та дотримання правил військового обліку.

2. З метою організації та уможливлення належного ведення військового обліку в умовах воєнного стану та після його скасування необхідно внести такі зміни та доповнення до законодавства України:

а) абз. 2 ч. 10 ст. 1 ЗУ «ВО і ВС» після слів «Служби зовнішньої розвідки України» доповнити словами «а в разі оголошення воєнного стану та/або загальної чи часткової мобілізації без такого виклику протягом 15 днів»;

б) абз. 2 ч. 2 ст. 22 ЗУ «МП і М» після слів «Служби зовнішньої розвідки України» доповнити словами «а в разі оголошення воєнного стану та/або загальної чи часткової мобілізації без такого виклику протягом 15 днів».

Список бібліографічних посилань: 1. Тодика Ю. Н., Тодика О. Ю. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. Київ : Ін Юре, 2004. 398 с. **2.** Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с. **3.** Григоренко Є., Передерій О. Критерії розмежування конституційних обов'язків щодо захисту вітчизни та військового обов'язку за українським законодавством. *Часопис з юридичних наук*. 2014. № 1. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1679/1423> (дата звернення: 19.12.2023). **4.** Градецька Н. Конституційні засади військового обов'язку та заходи попередження ухилення від його реалізації. *Прикарпатський юридичний*

вісник. 2023. Вип. 1 (48). С. 83–88. DOI: <https://doi.org/10.32782/руч.v1.2023.17>.

Надійшла до редколегії 24.12.2023

Прийнята до опублікування 27.01.2024

Strelianyi V. I. Compliance with the rules of military registration as the implementation of military duty by citizens of Ukraine

The article is devoted to a scientific study of the organisation of military registration of conscripts, persons liable for military service and reservists, which is carried out by military authorities in the context of citizens' duty to defend the Motherland. The main purpose of the article is to identify certain problems of military registration and ways of their solution through administrative and legal regulation of the activities of the bodies entrusted with the task of organising and maintaining personal and high-quality registration of conscripts, persons liable for military service and reservists.

Using the method of systemic analysis, the structure and basic requirements of legal institutions that regulate relations that arise in the process of military service by citizens have been investigated. The special legal method made it possible to reveal the content and procedure for fulfilling citizens' obligations to comply with the rules of military registration. Using the general scientific methods of analysis, synthesis and analogy, the basic requirements for conscripts have been investigated and proposals for improving the legislation in the field of military accounting have been presented.

The scientific novelty of the article is set out in the conclusions and consists in improving the scientific views on the legal nature of the concept of "military duty" enshrined in the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service", which should be considered a logical continuation of the development in legislation of the constitutional duty to defend the Motherland and perform military service and consists in the imperatively established obligation of a person to take active steps to prepare for military service, perform military service and comply with the rules of military registration. A number of amendments and additions to the current legislation on military registration in Ukraine have been scientifically substantiated and proposed.

The findings of the study can be used to develop amendments to the legislation of Ukraine and improve law enforcement practice in the field of military registration in Ukraine.

Key words: military duty, military service, military registration, conscript, legal regulation of military registration.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.344+342.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.23>

Костянтин Леонідович Бугайчук,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення

правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: klbugaychuk@gmail.com

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ

У публікації окреслено сучасний стан криміногенної обстановки у сфері незаконного обігу вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів в Україні. Проаналізовано зміст законодавчих ініціатив щодо розширення меж кримінально-правової заборони шляхом установлення відповідальності за викрадення, привласнення, вимагання, носіння, зберігання, придбання, передачі чи збуту складових частин вогнепальної зброї, а також щодо посилення відповідальності за незаконне придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв в умовах воєнного або надзвичайного стану. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правових актів у сфері обігу вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових пристроїв.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, зброя, боєприпаси, обіг зброї, дозвільна система, вибухові матеріали.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

За даними керівництва Національної поліції України, у 2023 році було вилучено 5 168 одиниць вогнепальної зброї, 17 815 гранат, 16 798 мін, запалів, вибухових пристроїв, понад 1,8 млн набоїв і 2 935 кг вибухових речовин. Правоохоронці задокументували 695 фактів збуту зброї. За порушення правил обігу зброї, незаконне поводження із боєприпасами та вибуховими речовинами притягнуто до відповідальності 3 406 осіб¹.

¹ У 2023 році зросла ефективність розкриття поліцейськими тяжких та особливо тяжких злочинів – Андрій Небитов // Національна поліція України : офіц. сайт. 13.01.2024. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/u-2023-rotsi->

Якщо проаналізувати статистику, яка наводиться в офіційних звітах Офісу Генерального прокурора України, то можна побачити таку ситуацію. Протягом 2017–2023 років спостерігається певна тенденція до зниження кількості облікованих кримінальних правопорушень за ст. 263 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Водночас, починаючи з моменту російської агресії, загальна кількість таких правопорушень почала зростати. Причому у 2023 році було зареєстровано 5 260 кримінальних правопорушень, що більше ніж у 2020–2022 роках.

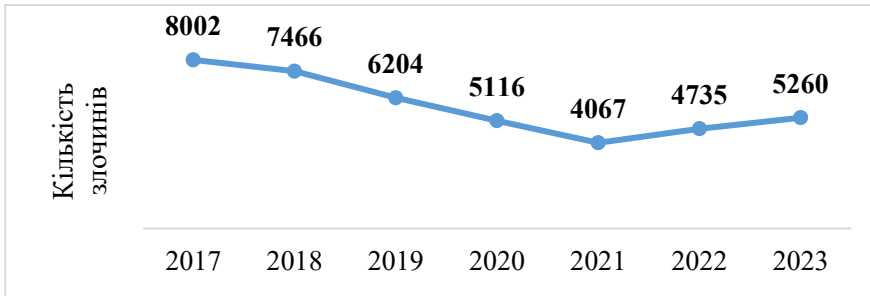

Рис. 1. Обліковано кримінальних правопорушень за ст. 263 КК України

Водночас, на наш погляд, слід також звернути увагу на кількість злочинів, учинених із використанням зброї, вибухівки та боєприпасів, адже саме цю інформацію слід використовувати правоохоронним органам при плануванні заходів щодо протидії їх незаконному обігу.

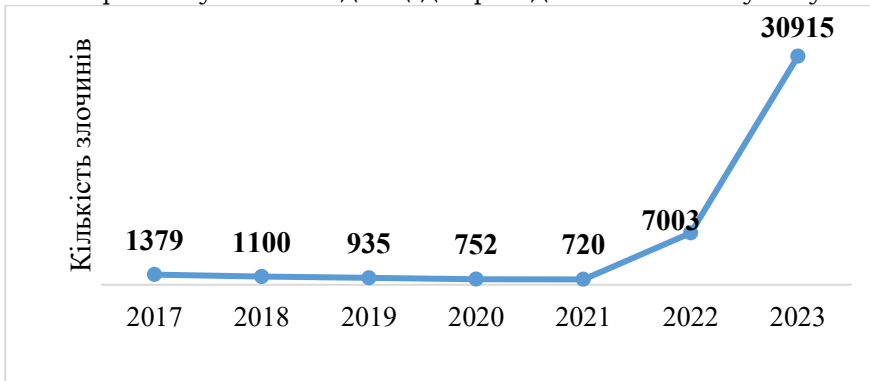

Рис. 2. Кількість злочинів, учинених із використанням зброї та боєприпасів

zrosla-efektyvnist-rozkryttia-politseiskymy-tiazhkykh-ta-osoblyvo-tiazhkykh-zlochyniv-andrii-niebytov (дата звернення: 18.01.2024).

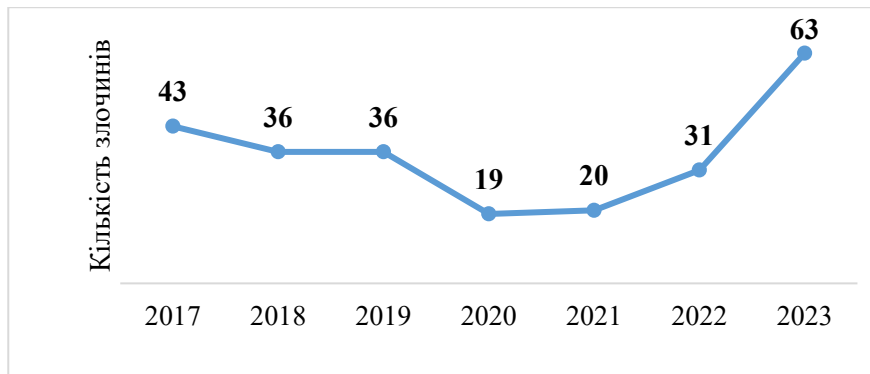

Рис. 3. Кількість злочинів, учинених із використанням вибухових речовин

Отже, слід зауважити, що під час воєнного стану значно збільшилася кількість злочинів, предметом яких стали вогнепальна зброя, боєприпаси, вибухові речовини¹.

Зазначена ситуація не могла не вплинути на обов'язок органів державної влади вжити всіх доступних заходів щодо зниження кількості злочинів у сфері незаконного обігу цих предметів. Одним із найбільш дієвих механізмів є вдосконалення норм чинного законодавства України, що регулює питання протидії незаконному обігу зброї та встановлює юридичну відповідальність за порушення відповідних правил. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що оптимізація нормативно-правових підстав протидії незаконному обігу зброї та боєприпасів в Україні є не лише актуальною науковою проблемою, а й вимогою часу, що суттєво впливає на стан правопорядку в державі.

Стан дослідження проблеми

За період агресії РФ проти нашої країни була проведена певна кількість наукових досліджень, спрямованих на вдосконалення організаційних і нормативних засад протидії незаконному обігу зброї в період дії воєнного стану. Серед таких публікацій доцільно виокремити здобутки О. Джафарової, Т. Дунаєвої [1], В. Кікінчука [2], С. Миронюк [3], П. Мітрухова [4], В. Сокурєнка [5], К. Шевелева [6]. Окремо слід згадати дослідження, присвячені саме нормативній складовій загального механізму превенції у сфері обігу зброї та

¹ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 18.01.2024).

боєприпасів. Так, у наукових роботах О. Грецьких і С. Мельника [7], Ю. Луценка [8], А. Чепіжко [9] йдеться не лише про наявні проблеми нормативно-правового регулювання обігу зброї в Україні, а й про необхідність ухвалення окремих законодавчих актів з питань її легалізації та подальшого належного нормативного врегулювання.

Разом із тим слід наголосити, що останнім часом з'явилося декілька законодавчих ініціатив, спрямованих на оптимізацію положень чинного законодавства України з питань запобігання і протидії незаконному обігу зброї та боєприпасів, які, на нашу думку, потребують відповідного наукового опрацювання.

Мета і завдання дослідження

Метою публікації слід визначити проведення наукового аналізу останніх законодавчих ініціатив щодо вдосконалення правового регулювання обігу вогнепальної зброї та боєприпасів і відповідальності за порушення нормативних актів у сфері дозвільної системи. Досягнення поставленої мети забезпечується виконанням таких *завдань*: дослідження змісту останніх законодавчих ініціатив щодо вдосконалення нормативного регулювання кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення, перевезення передачу та збут вогнепальної зброї, її складових частин, а також бойових припасів, вибухових пристроїв та речовин; вироблення пропозицій та рекомендацій щодо оптимізації змісту чинних правових норм, які регулюють правовий режим обігу зброї в Україні.

Наукова новизна дослідження

Стаття є першою серед наукових досліджень, присвячених аналізу законодавчих ініціатив щодо протидії незаконному обігу зброї та боєприпасів у період дії воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Наведені на початку публікації статистичні дані щодо незаконного обігу зброї, а також численні випадки її протиправного застосування щодо цивільних осіб зумовили розробку народними депутатами України кількох законодавчих ініціатив, спрямованих на вдосконалення відповідальності за незаконний обіг зброї, боєприпасів та вибухових речовин, а саме:

1) Проекту Закону про внесення змін до статті 263 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконне придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв в умовах воєнного або надзвичайного стану від 13 вересня 2023 року № 10041¹;

¹ Проект Закону про внесення змін до статті 263 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконне придбання, передачу

2) Проекту Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за незаконне виготовлення та обіг зброї, складових частин вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин від 23 жовтня 2023 року № 10179¹.

У першому законопроекті автори пропонують внести зміни до ст. 263 КК України, поділивши її частину першу на дві окремі частини такого змісту:

«Стаття 263. Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами

1. Носіння, зберігання, придбання, передача чи збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу –

караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

2. Придбання, передача чи збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років та зі штрафом від двадцяти тисяч до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян².

У другому законопроекті передбачено встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил обігу складових частин вогнепальної зброї, а саме: пропонуються зміни до статей 201, 262, 263 КК України, які встановлюють покарання за придбання, зберігання,

чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв в умовах воєнного або надзвичайного стану : від 13.09.2023 № 10041 / ініціатор С. Д. Гривко // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42776> (дата звернення: 18.01.2024).

¹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за незаконне виготовлення та обіг зброї, складових частин вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин : від 23.10.2023 № 10179 / ініціатори М. В. Павлюк, В. А. Медяник, Г. О. Михайлюк та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43044> (дата звернення: 18.01.2024).

² Проект Закону про внесення змін до статті 263 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконне придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв в умовах воєнного або надзвичайного стану : від 13.09.2023 № 10041 / ініціатор С. Д. Гривко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42776> (дата звернення: 18.01.2024).

перевезення, носіння чи збут таких частин вогнепальної зброї. Окремо цим законопроектом змінюється ст. 410 КК України, яка повинна врегулювати питання кримінальної відповідальності за вищевказані дії, вчинені військовослужбовцями.

1. Аналіз Законопроекту від 13 вересня 2023 року № 10041

1.1. Автори Законопроекту № 10041 у ст. 263 КК України формулюють таку дефініцію «...придбання, передача чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу, в умовах воєнного або надзвичайного стану, – карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років та зі штрафом від двадцяти тисяч до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»¹. Отже, можна зробити висновок, що передачу чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин в умовах воєнного або надзвичайного стану авторами пропонується віднести до групи особливо тяжких злочинів². Враховуючи вищевикладене, слід зважати на те, що відповідний крок призведе до виникнення додаткових кримінально-процесуальних відносин, на які треба звернути увагу.

По-перше, відповідно до ст. 52 Кримінального процесуального кодексу України в цих кримінальних провадженнях буде обов'язковою участь захисника. Враховуючи, що зараз триває воєнний стан, майже всі злочини, вчинені за ст. 263 КК України, будуть кваліфікуватися за пропонованою ч. 2 ст. 263. Тобто для таких проваджень слід буде залучити щонайменше 2–3 тисячі захисників.

По-друге, за такими справами збільшиться розмір застави, адже п. 3 ч. 5 ст. 182 Кримінального процесуального кодексу України передбачено, що розмір застави щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні особливо тяжкого злочину, складає від вісімдесяти до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

По-третє, у разі визнання таких злочинів особливо тяжким за ними не можна буде укласти угоду про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним, оскільки вона може бути укладена відповідно до положень ст. 469 Кримінального процесуального кодексу України щодо: «кримінальних проступків, нетяжких злочинів, тяжких злочинів... особливо тяжких злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або

¹ Там само.

² Відповідно до ч. 6 ст. 12 КК України особливо тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

терористичною групою за умови викриття підозрюваним, який не є організатором такої групи або організації, злочинних дій інших учасників групи чи інших, вчинених групою або організацією злочинів, якщо повідомлена інформація буде підтверджена доказами»¹ (сьогодні у ст. 263 КК України немає кваліфікуючих ознак щодо вчинення цих злочинів організованою групою чи організацією).

По-четверте, викликають деякі сумніви пропонувані авторами проекту розміри штрафу та позбавлення волі, причому штраф використовується як додаткове покарання та в максимально можливому розмірі. Аналіз статей чинного КК України свідчить, що штраф як додаткове покарання застосовується тільки при призначенні покарання за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності і в розмірі, який не перевищує однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

1.2. Слід звернути увагу на невизначеність термінології щодо так званих вибухових об'єктів. У тексті ст. 263 КК України використовується термін-словосполучення «вибухові речовини» або «вибухові пристрої».

У пункті 13.1 Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затвердженої наказом МВС України від 21 серпня 1998 року № 622, зазначено, що термін «вибухові матеріали» «об'єднує в собі два терміни – вибухові речовини (ВР) та засоби ініціювання (ЗІ). Вибухові речовини – це хімічні сполуки чи суміші, здатні під впливом зовнішнього імпульсу до самопоширення з великою швидкістю хімічної реакції із утворенням газоподібних продуктів та виділенням тепла»². Таким зовнішнім імпульсом є

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 18.01.2024).

² Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98> (дата звернення: 18.01.2024).

засоби ініціювання, які в сукупності з вибуховими речовинами утворюють потенційно небезпечний об'єкт – вибуховий матеріал, який є об'єктом дозвільної системи.

З урахуванням зазначеного можна констатувати штучне обмеження предмета злочину внаслідок використання терміна «вибухові речовини», який є вужчим, ніж поняття «вибухові матеріали», оскільки засоби ініціювання, як і вибухові матеріали, є не менш небезпечними, а за здійснення операцій із ними без належного дозволу також повинна наставати кримінальна відповідальність, особливо в умовах дії режиму воєнного стану.

Слід також вказати на те, що чинним законодавством та підзаконними нормативними актами чітко не визначена належність таких предметів, як міни, гранати, снаряди:

1) відповідно до Інструкції про поведження з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, затвердженій наказом МВС України від 19 серпня 2019 року № 691, реактивні снаряди, мінометні міни, гранатометні постріли, ручні гранати визначені як вибухові матеріали¹;

2) наказ Служби безпеки України «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» від 23 грудня 2020 року № 383 говорить: «боєприпаси – артилерійські та стрілецькі, бомби авіаційні та їх складові одиниці, гранати, бойові частини, боеголовки та вибухові компоненти керованих (некерованих) ракет та снарядів, міни наземні та фугаси...»².

На підставі вищевикладеного вважаємо, що в чинному законодавстві України має бути чітко визначена класифікаційна належність гранат, гранатометних пострілів, мін, фугасів тощо. Це дасть змогу здійснювати належну кваліфікацію відповідних правопорушень, пов'язаних з їх незаконним обігом.

2. Аналіз Законопроєкту від 23 жовтня 2023 року № 10179

2.1. У пояснювальній записці зазначено, що поняття «складова частина вогнепальної зброї» сформульовано з урахуванням таких положень нормативно-правових актів: 1) п. «б» ст. 3 Протоколу проти

¹ Про затвердження Інструкції про поведження з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 19.08.2019 № 691 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1081-19> (дата звернення: 18.01.2024).

² Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : наказ Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21> (дата звернення: 18.01.2024).

незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, затвердженого Резолюцією № 55/255 Генеральної Асамблеї від 31 травня 2001 року; 2) розділу 1 Директиви (ЄС) від 24 березня 2021 року № 2021/555 Європейського Парламенту та Ради про контроль за придбанням та зберіганням зброї; 3) п. 8.13 Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів¹.

Водночас порівняння складових частин і компонентів зброї, які вказані в дефініціях п. «б» ст. 3 Протоколу, ст. 2 розділу 1 Директиви, п. 8.13 Інструкції та Законопроекту № 10179 доводить, що поняття «складова частина вогнепальної зброї» сформульовано в цих документах по-різному.

Таблиця 1

**Складові частини (компоненти) зброї,
які прямо вказані в дефініціях нормативних актів**

Пункт «б» ст. 3 Протоколу	Стаття 2 розділу 1 Директиви	Пункт 8.13 Інструкції	Законопроект № 10179
1	2	3	4
Будь-які елементи або запасні деталі	–	–	Будь-який елемент або запасна деталь
Ствол	Ствол	Ствол	Ствол
Корпус або стовбурна коробка	Ствольна коробка, верхня або нижня ствольна коробка	Ствольна коробка (її верхня та/або нижня частини за їх наявності)	Ствольна коробка (її верхня та/або нижня частини за їх наявності)

¹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за незаконне виготовлення та обіг зброї, складових частин вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин : від 23.10.2023 № 10179 / ініціатори М. В. Павлюк, В. А. Медяник, Г. О. Михайлюк та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43044> (дата звернення: 18.01.2024).

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
Затвор або барабан	Затвор або затворна частина	Затвор чи інший пристрій для запирання ствола, барабан	Затвор чи інший пристрій для запирання ствола, барабан
Вісь затвора або казенник	–	–	–
Будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення звуку, спричиненого пострілом	–	–	Будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення звуку, спричиненого пострілом
–	Рама	Рамка	Рамка
–	Циліндр	–	–

Водночас перелік основних частин зброї є набагато ширшим, аніж ті, що наведені в таблиці. Наприклад, пістолет Макарова складається з таких семи основних частин: «рамка зі стволом і спусковою скобою, затвор з ударником, викидачем і запобіжником, зворотна пружина, ударно-спусковий механізм, руків'я з гвинтом, затримка затвору, магазин» [10, с. 94–95].

Слід зауважити, що приклади складових частин вогнепальної зброї, які наведені в Законопроекті № 10179, формують їх виключний перелік: «ствол, рамка, ствольна коробка, затвор чи інший пристрій для запирання ствола, барабан, а також будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення звуку, спричиненого пострілом»¹. Отже, в разі незаконного обігу частин ударно-спускового механізму, магазинів, зворотних пружин тощо відповідальність за такі дії (за умови ухвалення Законопроекту № 10179) не буде встановлена, що є неприйнятним.

2.2. Згідно з чинною редакцією ч. 3 ст. 263 КК України в діях особи, яка добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої, склад закінченого кримінального правопорушення, передбаченого частинами 1, 2 і 3 ст. 263 КК України, начебто «зникає», хоча раніше він і був присутній. Маємо наголосити, що це суперечить ч. 1 ст. 2 КК України, згідно з якою

¹ Там само.

підставою кримінальної відповідальності є «вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом»¹. Сам по собі факт добровільної здачі особою органам влади зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв є нічим іншим, як одним з особливих різновидів дійового каяття, про яке йдеться у ст. 45 КК України та у зв'язку з яким особа звільняється від кримінальної відповідальності, а не щодо якої відбувається виключення кримінальної відповідальності.

Отже, вважаємо, що в проєкті ч. 5 ст. 263 КК України має йтися саме про звільнення від кримінальної відповідальності, а не про те, що особа не підлягає вказаному виду юридичної відповідальності, а отже, відповідну частину слід сформулювати таким чином: «5. Особа звільняється від кримінальної відповідальності за вчинення дій, передбачених частиною першою, другою або третьою цієї статті, ... якщо вона добровільно здала органам влади зброю (крім гладкоствольної мисливської), складову частину вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойові припаси, вибухові пристрої...».

Висновки

1. Аналізовані законодавчі ініціативи щодо належного врегулювання адміністративно-правових та кримінально-правових суспільних відносин, пов'язаних із незаконним обігом зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів, безумовно заслуговують на увагу. Водночас зміст поданих законодавчих ініціатив не повною мірою відповідає правилам нормотворення, містить низку суперечливих положень та не враховує сучасну практику правозастосування.

2. Чинне кримінальне законодавство та нормативно-правові акти МВС України потребують суттєвого вдосконалення щодо:

- визначення поняття «складова частина вогнепальної зброї» чи «конструктивна частина вогнепальної зброї» та встановлення відповідальності за їх незаконний обіг;
- єдиного тлумачення та розуміння термінів «вибухові пристрої», «вибухові речовини», «вибухові матеріали», окреслення нормативних підстав їх застосування та розмежування;
- вироблення єдиного підходу до предметної класифікації та розуміння правового режиму ручних гранат, мін, боєприпасів до гранатометів;
- встановлення правового режиму трофейної зброї, що є актуальним в умовах воєнного стану та ведення на території нашої держави бойових дій;

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.01.2024).

– визначення таких кваліфікуючих ознак учинення кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу зброї: вчинення злочину в умовах правового режиму воєнного стану, вчинення злочину організованою злочинною групою тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Джафарова О. В., Дунаєва Т. Є. Запобігання незаконному обігу вогнепальної зброї в умовах повномасштабної агресії РФ проти України. *Наукові перспективи*. 2023. № 11 (41). С. 848–857. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11\(41\)-848-857](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-848-857). 2. Документування та розслідування фактів незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, а також кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, учинених із застосуванням новітніх технологій : наук.-метод. рек. / розроб.: В. В. Кікіччук, В. В. Романюк, С. О. Книженко та ін. Харків : ХНУВС, 2022. 130 с. 3. Миронюк С. Особливості реалізації дозвільної та контрольної функції Національної поліції у сфері обігу вогнепальної зброї в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (119). С. 21–27. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-4-28-34>. 4. Мітрухов П. М. Аналіз офіційної статистики незаконного обігу зброї, бойових припасів або вибухових речовин під час воєнного стану в Україні // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 1 груд. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека» ; Консултат. місія Європейського Союзу. Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 59–61. 5. Сокурєнко В. В. Сучасний стан попередження злочинів, пов'язаних з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2021. С. 25–26. 6. Шевелєв К. Є. Проблеми протидії незаконному обігу зброї і боєприпасів серед військовослужбовців в умовах війни // Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри : зб. доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Криминол. асоц. України, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2023. С. 246–248. 7. Мельник С. В., Грецьких О. В. Закон про зброю в Україні: воєнна необхідність чи вимога часу? *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 250–253. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.45>. 8. Луценко Ю. В. Проблеми законодавчого регулювання обігу зброї в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 4. С. 108–113. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.4/16>. 9. Чепіжко А. А. Актуальні питання порядку видачі

зброї в період дії воєнного стану проти збройної агресії російської федерації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1 (42). С. 97–101. DOI: [https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1\(42\).1001](https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1(42).1001). **10.** Вогнева підготовка : навч.-метод. посіб. / А. В. Жбанчик, О. Г. Комісаров, В. П. Тимофеев та ін. Дніпро : ДДУВС, 2017. 149 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2024

Прийнята до опублікування 15.02.2024

Buhaichuk K. L. Current issues of normative regulation of combating illegal arms trafficking in Ukraine

The publication outlines the current state of the criminogenic situation in the field of illicit trafficking in firearms, ammunition and explosives. The content of legislative initiatives to expand the scope of criminal law prohibition by establishing liability for theft, misappropriation, extortion, carrying, storage, acquisition, transfer or sale of firearms components, as well as to increase liability for illegal acquisition, transfer or sale of firearms, ammunition, explosives or explosive devices in martial law or a state of emergency is analysed. Proposals have been developed to improve regulations on the circulation of firearms, ammunition and explosives.

In particular, it is stated that the current criminal legislation and normative legal acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine need significant improvement in terms of: 1) defining the concept of “component part of a firearm” or “constructive part of a firearm” and establishing responsibility for their illegal circulation; 2) bringing to a unified interpretation and understanding of the terms “explosive devices”, “explosive substances”, “explosive materials”, delineating the normative grounds for their application and demarcation; 3) development of a unified approach to subject classification and understanding of the legal regime of hand grenades, mines, ammunition for grenade launchers; 4) establishment of the legal regime of trophy weapons, which is relevant in the conditions of martial law and the conduct of hostilities on the territory of our state; 5) determination of the following qualifying signs of committing criminal offenses in the field of illegal arms trafficking: committing a crime under the conditions of the legal regime of martial law, committing a crime by an organized criminal group, etc.

Key words: criminal liability, weapons, ammunition, arms trafficking, licensing system, explosives.

УДК 004.056.5:351.861(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.24>

Олексій Юрійович Старостін,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України,
спеціальна кафедра № 4 (старший викладач);*

*<https://orcid.org/0009-0009-4329-6247>,
e-mail: starostinolexi37@gmail.com*

**ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ ІНТЕРЕСАМ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

У статті наголошено на тому, що в умовах значного впливу інформації на життя суспільства одними з основних загроз, які постають перед сучасними державами, виступають саме інформаційні. У сфері інформаційної безпеки України виокремлено такі загрози: використання інформаційного впливу задля спотворення думки населення щодо політичної ситуації; недосконале нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки держави; навмисне викривлення інформації на рівні лідерів держав і дипломатичних представників; недостатня участь населення України у протидії інформаційним атакам; недосконалість інституційного й організаційного забезпечення освіти з інформаційної безпеки та формування культури інформаційної безпеки в суспільстві.

Ключові слова: інформаційна безпека, інтереси держави, основні загрози, інформаційна війна.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Захист інтересів держави є невід'ємною частиною діяльності органів державної влади, їх посадових осіб та органів місцевого самоврядування [1, р. 65]. Водночас інтереси держави на сучасному етапі розвитку людства поступово все більше переходять в інформаційну сферу, адже однією з найважливіших характеристик сучасного етапу розвитку цивілізації є масова інформатизація всіх сторін життя. Інформація є базовою складовою будь-якого сучасного суспільства, яку ще називають «інформаційною» [2, р. 284], а закріплення права на інформацію є невід'ємною частиною європейської правової традиції його розуміння як інструменту комунікативної взаємодії особи та держави в процесі прийняття публічних рішень [3, р. 158].

В умовах такого значного впливу інформації на життя суспільства одними з основних загроз, які постають перед сучасними державами, виступають саме інформаційні. З огляду на це в наш час мають місце повномасштабні інформаційні війни, спрямовані на всебічне

перешкоджання нормальному функціонуванню держави в інформаційній сфері, зокрема з початком російсько-української війни значна увага держави-агресора прикута саме до інформаційної сфери як однієї з базових сфер життєдіяльності українського суспільства.

Стан дослідження проблеми

В українській правовій доктрині окремим проблемам інформаційної безпеки держави присвячували дослідження такі провідні вітчизняні науковці, як-от: І. Арістова, Ю. Безуса, О. Брусакова, В. Важинський, А. Єфремов, О. Журавель, І. Зозуля, О. Зозуля, Т. Кагановська, О. Капля, Д. Кошиков, Т. Кузубова, Ю. Курилюк, А. Лубенцов, О. Манжай, О. Музичук, І. Мірошников, В. Невядовський, І. Панова, І. Пахомова, Д. Сімонович, Д. Тихонова, О. Шайтуро та ін. Окремі проблемні аспекти освіти у сфері інформаційної безпеки, формування культури інформаційної безпеки та інші актуальні питання за темою дослідження розглядали такі зарубіжні дослідники, як М. Алнатір, А. Да Вейга, Дж. Елофф, Ч. Менг, Ю. Чжан. Водночас в умовах російсько-української війни постають принципово нові загрози у сфері інформаційної безпеки держави.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити основні загрози інтересам держави у сфері інформаційної безпеки України. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати наявні в науці погляди на сутність особистих, суспільних та державних інтересів; визначити актуальні напрями впровадження нових інформаційних технологій; виокремити основні загрози інтересам держави у сфері інформаційної безпеки України та шляхи їх усунення.

Наукова новизна дослідження

Уперше у вітчизняній правовій доктрині визначено основні загрози інтересам держави у сфері інформаційної безпеки України та наведено авторський підхід до їх усунення.

Виклад основного матеріалу

На початку дослідження ми з'ясуємо сутність інтересів держави. Так, окремі вітчизняні науковці зазначають, що людиноцентричний підхід у діяльності суб'єктів владних повноважень ґрунтується на забезпеченні та захисті прав, свобод і законних інтересів громадян. Саме інтереси людей, які відповідають чинному законодавству і виражають свободу суспільства, визначають зміст і спрямованість діяльності суб'єктів владних повноважень [4].

Водночас у сфері діяльності держави інтереси окремих осіб є похідними від інтересів суспільства в цілому, а інтереси публічних службовців – від мети та завдань органів публічної влади, що охоплюють

встановлені державою загальнообов'язкові правила та стандарти поведінки. Зокрема, як зауважують дослідники з питань антикорупційної діяльності, в основі конфлікту інтересів лежить особистий інтерес публічного службовця, який виявляється в отриманні певних переваг, сприянні підприємницькій діяльності, просуванні корисних осіб тощо, що суперечить засадам виконання публічними службовцями своїх обов'язків та створює значні корупційні ризики [5].

Так, ми підходимо до того, що для осмислення феномена державних інтересів необхідно розкрити сутність суспільних інтересів, які визнаються окремими науковцями ціннісною основою та атрибутом формування державної політики [6, р. 841]. Суспільний інтерес, як стверджує Ч. Менг, визначає стандарти та цілі людських груп, що є ціннісною основою існування державного управління. Публічних службовців вважають головними суб'єктами публічної служби, які приймають рішення та реалізують суспільні інтереси. Однак у практиці публічного управління приватні інтереси інколи порушуються в ім'я суспільних інтересів [7, р. 311]. Подібні описані науковцем обмеження приватних інтересів задля забезпечення національної безпеки мають місце в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Авторський колектив під керівництвом Т. Кагановської до основних ознак суспільного інтересу відносить: сукупність певних потреб (цінностей); можуть існувати потреби всього суспільства, а також його груп чи окремих громадян; ці інтереси визнані державою, можуть бути нормативно закріплені, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини, надаються суб'єктами публічного управління. Зміст публічного інтересу як адміністративно-правової категорії впливає із сутності загального інтересу й індивідуалізується змістом адміністративно-правових відносин [4].

Так, на наше глибоке переконання, феномен державних інтересів втілює взаємозв'язок суспільних інтересів та встановленої на нормативно-правовому й організаційно-управлінському рівні специфіки їх реалізації органами публічної влади з урахуванням економічних, соціальних, політичних, дипломатичних, безпекових, інформаційних основ життєдіяльності держави.

Не випадково нами серед основ існування держави як такої виокремлено інформаційну складову. І. Арістова, О. Брусакова, Д. Кошиков та О. Капля зазначають, що немає суспільства без інформації, оскільки завжди існує потреба в спілкуванні. Сучасне суспільство вимагає впровадження нових інформаційних технологій для задоволення своїх потреб. У наш час сектор високих технологій є однією з найважливіших і швидко мінливих сфер суспільного життя. Глобальний сектор високих технологій акумулює серед іншого значні фінансові, грошові та інші ресурси. Він також визнаний таким, що має

значний вплив майже на всі сфери розвитку як державного, так і приватного секторів [8, р. 119]. Водночас ускладнення соціальних структур і відносин, які все більше базуються на сучасних цифрових технологіях, продовжує спричиняти експоненціальне зростання потоків даних [9, р. 60]. Вітчизняні вчені-цивілісти стверджують, що такий розвиток технологій, глобальна комп'ютеризація, міжнародна торгівля призвели до широкого використання інформації, яка стала одним із головних і значущих об'єктів ринкового та цивільного обороту [10, р. 301].

Водночас, попри економічні та соціальні переваги нових інформаційних технологій, за високої динамічності сучасного життя можуть виникнути нові загрози та виклики в національному та глобальному контекстах [11, р. 117].

Одним з основних таких викликів у контексті інтересів держави є забезпечення інформаційної безпеки в новітніх умовах. Адже країна-агресор постійно намагається впливати на вітчизняний інформаційний простір, формувати серед населення ідеї та політичні нарративи, спрямовані на дискредитацію чинної влади та всебічну критику поточних державотворчих процесів.

Авторський колектив під керівництвом І. Зозулі під інформаційною безпекою розуміє фундаментальну складову безпеки інформаційно-комунікаційного простору держави, що визначається станом захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави. Змістова відмінність «життєвих інтересів» є підставою для поділу інформаційної безпеки як єдиної соціально-правової категорії на інформаційну безпеку людини, суспільства і держави [12, р. 747].

Задля більш комплексного розуміння основних загроз інтересам держави у сфері інформаційної безпеки України нами була здійснена спроба виокремлення та аналізу деяких із них.

1. Використання інформаційного впливу задля викривлення політичної думки та ставлення населення до тих чи інших явищ, процесів, органів державної влади, політичних сил та конкретних осіб. Окремі вітчизняні дослідники цієї проблематики переконані, що використання інформаційного впливу може стати фактором розвитку політичної думки та призвести до впровадження певних шкідливих тенденцій. Ключовою метою будь-якої інформаційної війни є зміна політичної думки та дискредитація ідеології і принципів функціонування певного соціального середовища [13, р. 918]. Як приклад науковці наводять використання росією мовних спекуляцій, що триває з 2014 року. Крім того, країна-агресор проводить політику дискредитації української влади за допомогою соціальних платформ, медіа та інструментів забезпечення для того, щоб на її боці в українському просторі були прихильні політичній владі сили. Між Китаєм і США

також тривалий час ведеться інформаційна війна, яка використовує жорстку риторику та матеріали, що дискредитують, на міжнародному рівні [13, р. 918].

2. Недосконале нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки держави. Окремі дослідники конституційного та міжнародного права переконані, що сучасний інформаційний віртуальний простір локальних і глобальних комунікацій вимагає забезпечення певних стандартів доступу якомога більшої кількості громадян до новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Деякі суспільства і держави формують (з певними характерними відмінностями національних моделей) принципово новий правовий механізм реалізації основних інформаційних прав і свобод [14]. Слід зауважити, що важливість забезпечення інформаційної безпеки в державі закріплена на міжнародному рівні, зокрема резолюції ООН діють фактично в кожній країні світу і мають чіткі положення про інформаційну війну й основні засоби протидії їй [13, р. 919]. Пошук шляхів вирішення цієї загрози лежить у площині розробки комплексного нормативно-правового акта про засади інформаційної безпеки України, який закріпив би реальні та потенційні загрози інформаційній безпеці, основи державної політики у сфері інформаційної безпеки, зокрема в умовах воєнного стану, що сприяло б подальшому розвитку цієї сфери, узгодженості окремих підзаконних нормативно-правових актів, які частково регулюють цю сферу та закладають стратегічне бачення її розвитку.

3. Навмисне викривлення інформації на рівні лідерів держав і дипломатичних представників та їх негативний вплив на думку міжнародної спільноти. Так, важливим фактором інформаційної війни є підтримка сторін таких кампаній, що ускладнює протидію інформаційним атакам. Зокрема, спільна риторика Китаю та росії щодо фіктивного мирного врегулювання війни в Україні є ключовим напрямом для проведення інформаційних атак на весь світ. Питання продовольчої безпеки в Африці, використання європейської енергетичної кризи, постачання зброї із США є ключовими інструментами інформаційної війни росії [13, р. 919].

4. Недостатня участь населення України у протидії інформаційним атакам. Ця загроза постає у світлі необхідності використання потенціалу сучасних інформаційних технологій у процесі поширення населенням інформації про реальні проблеми та потреби в Україні на низовому рівні. Сучасні месенджери та соціальні мережі дозволяють конкретній особі охопити аудиторію у сотні тисяч та мільйонів осіб і миттєво донести міжнародній спільноті справжні, а не штучно сформовані настрої та ідеї населення щодо тих чи інших проблем, пов'язаних із патріотизмом і відданістю державі. Особливим потенціалом у

цьому контексті наділена інтелектуальна еліта суспільства, зокрема митці і творчі особистості, які здатні передати у своїх творах чи виступах образи та картини життя українського суспільства в умовах російсько-української війни.

5. Недосконалість інституційного й організаційного забезпечення освіти з інформаційної безпеки та формування культури інформаційної безпеки в суспільстві. Впровадження такої освіти серед широких верств населення є необхідним у сучасних реаліях поряд із бойовою підготовкою, адже дозволяє озброїти населення комплексом необхідних знань про основи критичного мислення, інформаційну гігієну та безпеку в медіапросторі.

Розвиток культури інформаційної безпеки в державі можна простежити на рівні конкретної організації. Так, А. Да Вейга та Дж. Елофф зазначають, що культура інформаційної безпеки розвивається в організації завдяки певним діям. Керівництво впроваджує такі компоненти інформаційної безпеки, як правила і технічні заходи безпеки, які співробітники застосовують у своїх робочих процедурах. Співробітники розвивають певні уявлення та поведінку, наприклад звітування про інциденти безпеки або обмін паролями, що може або сприяти, або становити загрозу безпеці інформаційних активів [15, р. 361]. Водночас окремі дослідники більш широко досліджують критичні фактори успіху культури інформаційної безпеки: підтримка інформаційної безпеки з боку вищого керівництва, створення ефективної політики інформаційної безпеки, обізнаність у сфері інформаційної безпеки, навчання та освіта з інформаційної безпеки, аналіз і оцінка ризиків інформаційної безпеки, відповідність вимогам інформаційної безпеки, політика етичної поведінки та організаційна культура [16, р. 731].

У межах держави розвиток культури інформаційної безпеки може бути втілений шляхом розробки загальнонаціональних стратегій, які б охоплювали комплекси заходів освітнього, світоглядного, культурного характеру, а також різні категорії населення, наприклад, розроблення системи підвищення кваліфікації для публічних службовців, викладання окремих дисциплін для здобувачів закладів вищої освіти та проведення занять, конкурсів, турнірів для учнів закладів загальної середньої освіти.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що в умовах значного впливу інформації на життя суспільства одними з основних загроз, які постають перед сучасними державами, виступають саме інформаційні.

З огляду на це у наш час мають місце повномасштабні інформаційні війни, спрямовані на всебічне перешкоджання нормальному функціонуванню держави в інформаційній сфері, зокрема з початком

російсько-української війни значна увага держави-агресора прикута саме до інформаційної сфери як однієї з базових сфер життєдіяльності українського суспільства.

Феномен державних інтересів утілює взаємозв'язок суспільних інтересів та встановленої на нормативно-правовому й організаційно-управлінському рівнях специфіки їх реалізації органами публічної влади з урахуванням економічних, соціальних, політичних, дипломатичних, безпекових, інформаційних основ життєдіяльності держави.

Водночас, попри економічні та соціальні переваги нових інформаційних технологій, в умовах динамічних перебудов сучасного життя можуть виникнути нові загрози інтересам держави у сфері інформаційної безпеки України. Адже країна-агресор постійно намагається впливати на вітчизняний інформаційний простір, формувати серед населення ідеї та наративи, спрямовані на дискредитацію чинної влади та всебічну критику поточних державотворчих процесів.

Задля більш комплексного розуміння основних загроз інтересам держави у сфері інформаційної безпеки України нами були виокремлено такі загрози: використання інформаційного впливу задля викривлення політичної думки та ставлення населення до тих чи інших явищ, процесів, органів державної влади, політичних сил та конкретних осіб; недосконале нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки держави; навмисне викривлення інформації на рівні лідерів держав і дипломатичних представників та їх негативний вплив на думку міжнародної спільноти; недостатня участь населення України у протидії інформаційним атакам; недосконалість інституційного й організаційного забезпечення освіти з інформаційної безпеки та формування культури інформаційної безпеки в суспільстві.

Задля усунення вищенаведених загроз запропоновано: розробити комплексний нормативно-правовий акт про засади інформаційної безпеки України, який закріпив би реальні та потенційні загрози інформаційній безпеці, основи державної політики у сфері інформаційної безпеки, зокрема в умовах воєнного стану, що сприяло б подальшому розвитку цієї сфери, узгодженості окремих підзаконних нормативно-правових актів, які частково регулюють цю сферу та закладають стратегічне бачення її розвитку; використовувати потенціал сучасних інформаційних технологій у процесі поширення населенням інформації про реальні проблеми та потреби на низовому рівні, доносити міжнародній спільноті справжні, а не штучно сформовані настрої та ідеї населення щодо тих чи інших проблем, пов'язаних із патріотизмом та відданістю державі; впроваджувати освіту з інформаційної безпеки, що дозволяє озброїти населення комплексом необхідних знань про основи критичного мислення, інформаційну

рігів та безпеку в медіапросторі; розвивати культуру інформаційної безпеки шляхом розробки загальнонаціональних стратегій, які б охоплювали комплекси заходів освітнього, світоглядного, культурного характеру, а також різні категорії населення, наприклад розроблення системи підвищення кваліфікації для публічних службовців, викладання окремих дисциплін для здобувачів закладів вищої освіти та проведення занять, конкурсів, турнірів для учнів закладів загальної середньої освіти.

Список бібліографічних посилань: **1.** Brusakova O., Shayturo O., Simonovych D., Kuzubova T. Submission of a Civil Suit by a Prosecutor in the Interests of a State as a Way of Compensation for Damage Caused by a Criminal Offence. *Jurnal Cita Hukum*. 2021. Vol. 9, No. 1. Pp. 63–76. DOI: <https://doi.org/10.15408/jch.v9i1.19793>. **2.** Manzhai O., Kuryliuk Yu., Miroshnykov I., Syiploki M., Vazhynskyi V. Criminal and legal protection of information relations. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22, No. 5. Pp. 284–288. DOI: <https://doi.org/10.22937/ijcsns.2022.22.5.39>. **3.** Holubieva V., Pravdiuk A., Oliinyk S., Manzhai O., Shynkar T. Constitutional and legal provision of the right to access information in Ukraine and the countries of the European Union. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2022. Vol. 12, Iss. 1. Pp. 156–159. **4.** Kaganovska T. E., Pakhomova I. A., Neviadovskyi V. O., Yefremov A. O. Public interest as a category of administrative and legal science. *Ius Humani. Revista De Derecho*. 2022. Vol. 11 (1). DOI: <https://doi.org/10.31207/ih.v11i1.292>. **5.** Zhuravel O. Ye., Bezusa Yu. O., Lubentsov A. V., Ternytskyi S. M., Tykhonova D. S. Conflict of interests in the CIS countries: A comparative analysis. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22, Iss. 5. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Conflict-of-interests-in-the-CIS-countries-a-comparative-analysis-1544-0044-22-5-403.pdf> (дата звернення: 19.01.2024). **6.** Zhang Y. Public interest interpretation from policy-making perspective // 6th International Conference on Public Administration (Canberra, 22–24 October 2010). Canberra : Australian National University, 2010. Pp. 841–847. **7.** Meng Q. Analysis restrictions against the abuse of public interest in public administration // 4th International Conference on Public Administration (Minneapolis, 24–26 September 2008). Minneapolis : University of Minnesota, 2008. Pp. 311–316. **8.** Aristova I., Brusakova O., Koshikov D., Kaplya O. Developing information technology law and legislation: Analysis of international experience and possibilities of its application in Ukraine. *Ius Humani. Revista de Derecho*. 2021. Vol. 10 (2). Pp. 117–128. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v10i2.287>. **9.** Andriushchenko K., Rudyk V., Riabchenko O., Kachynska M., Marynenko N., Shergina L., Kovtun V., Tepliuk M., Zhemba A., Kuchai O. Processes of managing information infrastructure of a digital enterprise in the framework of the “Industry 4.0” concept. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2019. Vol. 1/3 (97). Pp. 60–72. DOI: <https://doi.org/>

10.15587/1729-4061.2019.157765. **10.** Iasechko S., Haliantych M., Skomorovsky V., Zadorozhnyi V., Obryvkina O., Pohrebniak O. Contractual Relations in the Information Sphere. *Systematic Reviews in Pharmacy*. 2020. Vol. 11, Iss. 8. Pp. 301–303. DOI: <https://doi.org/10.31838/srp.2020.8.46>. **11.** Shumilo O., Anisimova H., Shekhovtsov V., Kobko Ye. Modern legislation to protect the environmental interests of citizens: new challenges in the context of armed conflict in Ukraine. *Lex Humana*. 2022. Vol. 14, No. 2. Pp. 107–120. **12.** Zozulia I., Zozulia O., Yukhno O., Panova I., Krykun V. Ensuring Information security as a function of the modern state: the experience of Ukraine. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22, No. 5. Pp. 747–756. DOI: <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.5.102>. **13.** Cherniavska B., Shevchenko S., Kaletnik V., Dzha-hupov H., Madryha T. Information Warfare in the World and Information Security Issues in the Context of the Russian-Ukrainian War. *Review of Economics and Finance*. 2023. Vol. 21, No. 1. Pp. 916–922. DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2023.21.100>. **14.** Voitsikhovskyi A., Bakumov O., Ustymenko O., Syroid T. The right of access to the internet as fundamental human right given the development of global information society. *The Law, State and Telecommunications Review*. Vol. 13, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.26512/lstr.v13i1.30904>. **15.** Da Veiga A., Eloff J. An information security governance framework. *Information Systems Management*. 2007. Vol. 24, Iss. 4. Pp. 361–372. DOI: <http://doi.org/10.1080/10580530701586136>. **16.** Al-natheer M. Information Security Culture Critical Success Factors // Information Technology: New Generations 2015 : proceedings of the Twelfth International Conference on Information Technology (Las Vegas, NV, USA, 13–15 April 2015). Las Vegas, 2015. Pp. 731–735. DOI: <https://doi.org/10.1109/ITNG.2015.124>.

Надійшла до редколегії 22.01.2024

Прийнята до опублікування 05.02.2024

Starostin O. Yu. Main threats to the state's interests in the sphere of information security of Ukraine

The article emphasises that in the context of the significant impact of information on society, one of the main threats faced by modern states is information.

It is noted that the phenomenon of the State interests embodies the interconnection of public interests and the specifics of their implementation by public authorities established at the regulatory, legal, organisational and administrative levels, taking into account the economic, social, political, diplomatic, security and information foundations of the State's vital activity.

For the purpose of more comprehensive understanding of the main threats to the interests of the state in the field of information security of Ukraine, the following threats are identified: the use of information influence to distort political opinion and attitudes of the population to certain phenomena, processes, public authorities, political forces and individuals; imperfect

regulatory and legal support for the information security of the state; deliberate distortion of information at the level of state leaders and diplomatic representatives and their negative impact on the opinion of the international community; insufficient participation of the Ukrainian population in countering information attacks; insufficient institutional and organisational support for information security education and the formation of an information security culture in society.

In order to eliminate the above threats, it is proposed to: develop a comprehensive legal act on the principles of information security of Ukraine, which would consolidate real and potential threats to information security, the foundations of the State policy in the field of information security, in particular under martial law, which would facilitate further development of this area, consistency of certain by-laws and regulations that partially regulate this area and lay down a strategic vision of its development; use the potential of modern information technologies in the process of disseminating information about real problems and needs at the grassroots level; convey to the international community the real, not artificially formed, moods and ideas of the population regarding certain problems related to patriotism and loyalty to the state; introduce information security education, which allows equipping the population with a set of necessary knowledge about the basics of critical thinking, information hygiene and media security; In order to eliminate the above threats, it is proposed to: develop a culture of information security by developing national strategies that would cover a set of educational, ideological, cultural activities, as well as different categories of the population, for example, developing a system of professional development for public servants, teaching certain disciplines for students of higher education institutions and holding classes, competitions, tournaments for students of general secondary education institutions.

Key words: information security, state interests, main threats, information warfare.

УДК 623.1.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.25>

Анна Миколаївна Циркуленко,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної
фізичної підготовки (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3053-4121>,
e-mail: tsyrkulienko@gmail.com;

Олександр Олександрович Лесь,

*Управління авіації та поліції на воді
Національної поліції України (заступник начальника),
відділ організації застосування безпілотних
літальних апаратів (начальник);*

 <https://orcid.org/0009-0006-5931-6810>,
e-mail: Zumerx.2015@gmail.com;

Владислав Володимирович Мушка,

Харківський національний університет внутрішніх справ (курсант);

 <https://orcid.org/0009-0003-4534-1394>,
e-mail: vvlmushka@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДИКИ РЕКОГНАЦІЇ ПРИ ВИКОРИСТАННІ КАМУФЛЯЖУ ТА СТАТУТНОЇ ФОРМИ ЗА УМОВИ РОБОТИ БПАК-РОЗВІДНИКА

У роботі розглянуто проблемні питання, зумовлені обставинами сьогодення, коли країна перебуває в особливому правовому режимі воєнного стану й важливість і актуальність використання безпілотних авіаційних комплексів для рекогнації об'єктів на місцевості в поліції надзвичайно високі. Дослідження методики рекогнації з використанням безпілотних авіаційних комплексів дозволить поліції оперативно та ефективно адаптуватися до нових обставин. Дослідження методики рекогнації допоможе оптимізувати виконання службово-бойових завдань поліції.

Ключові слова: Національна поліція, службово-бойові завдання, безпілотні літальні апарати, методика рекогнації, БПАК, правоохоронні органи, камуфляж і поліцейський однострій, пошук на місцевості.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах ведення активних бойових дій безпілотні авіаційні комплекси (далі – БПАК) з першого дня використання доводять свою високу ефективність, яка характеризується універсальністю напрямів

і способів застосування й беззаперечністю отриманих результатів. Велика за обсягом номенклатура апаратів, технічні можливості та їх доступність уже в перші місяці війни довели свою корисність, ясно та чітко визначили переваги використання БпАК на полі бою. У статті журналу *The Economist* Головнокомандувач Збройних Сил України Валерій Залужний зауважив: «Простий факт полягає в тому, що ми бачимо все, що робить ворог, а він бачить все, що робимо ми»¹. Масмо констатувати, що застосування технологій, зокрема БпАК, фактично змінило правила ведення війни. Таким чином, переоцінити переваги застосування БпАК майже неможливо.

Розрахунок БпАК потребує кваліфікованих спеціалістів. Як свідчить багаторічний досвід пілотованої авіації, запорукою успіху є не лише якість повітряного судна, а й навички екіпажу. Кваліфікація ж оператора та штурмана БпАК допомагає не лише керувати повітряним судном, а ще й правильно оцінювати та опрацьовувати зображення з камер БпАК.

Процес адаптації методик навчання операторів БпАК в умовах ведення бойових дій проходить з високою інтенсивністю, фактично кожного місяця є необхідність в адаптації та оновленні методик і способів застосування БпАК і як наслідок, у підвищенні кваліфікації операторів.

Також слід зауважити, що ворог теж навчається, визнає переваги БпАК та розвивається в цьому напрямі, на що звертають увагу всі аналітики [1].

У таких складних обставинах нашим захисникам необхідно підтримувати високий темп розвитку та бути завжди на крок попереду ворога. Тому їм у пригоді стане розроблена на кафедрі тактичної та спеціальної фізичної підготовки факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ методика рекогнації (англ. *recognize* – впізнавати, розпізнавати). Це система принципів та способів швидкої ідентифікації загрози й оцінки ризиків, а також формування принципів, методів і способів прийняття адміністративних, управлінських і командних рішень у системі оцінки обстановки в екстремальних ситуаціях та службово-бойовій діяльності [2].

З урахуванням актуальних методик постає закономірна необхідність опрацювати способи та методи маскування при роботі БпАК з метою забезпечення особистої безпеки, а часто й життя та здоров'я захисників.

¹ Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia // *The Economist* : сайт. 01.11.2023. <https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia> (дата звернення: 05.01.2024).

Стан дослідження проблеми

Варто зауважити, що питання застосування методики рекогнації в роботі правоохоронних органів було сформульовано й визначено в роботі О. І. Кулак, Т. В. Шевченка та Ю. А. Калгушкіна [2]. У праці Т. В. Шевченка, І. В. Власенка та М. О. Котелюха зазначається, що станом на червень 2023 року БпАК знаходять своє місце в загально-військовому та локальному бою, забезпечуючи підрозділи сили оборони України необхідними засобами. Відповідний підхід до використання БпАК застосовується також при формуванні Об'єднаної штурмової бригади Національної поліції України «Лють» [3]. У дослідженні Т. В. Шевченка, О. В. Пабата і П. М. Фроленкової проаналізовано практику використання БпАК у поліцейських підрозділах різних країн. Дослідники зауважують, що на відміну від країн Європи, де поліція вже ефективно використовує БпАК, у правоохоронних органах України ці технології розвиваються з меншою інтенсивністю, ніж у війсьній сфері. Науковці обговорюють відсутність досвіду використання БпАК у правоохоронній діяльності України та вказують, що підготовка поліцейських базується на знаннях військових, що може не відповідати специфіці роботи Національної поліції (далі – НПУ). Це дослідження вказує на важливість подальших зусиль у напрямі інтеграції та вдосконалення використання БпАК у правоохоронній сфері України, зокрема в контексті їхнього застосування в різноманітних оперативних сценаріях та поліцейських операціях [4].

Питанню маскування правоохоронців приділялась особлива увага. У своїй роботі «Актуальність використання маскування поліцейського в оперативній обстановці» Я. В. Любутіна та М. М. Бондаренко розглядали питання маскування поліцейських [5].

Варто зауважити, що питанням використання методики рекогнації та застосування БпАК у роботі правоохоронних органів було приділено багато уваги, однак застосування зазначеної методики в роботі операторів БпАК не розглядалося.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є оптимізація методики рекогнації об'єктів на місцевості для використання її операторами БпАК у контексті використання камуфляжу (форми) з метою маскування та протидії розвідці з використанням БпАК. Задля досягнення мети дослідження потребують вирішення такі *завдання*: проаналізувати ефективність різних типів камуфляжу при протидії розвідці з використанням БпАК на різній місцевості; визначити оптимальний кут нахилу камери для ефективної протидії маскувальним властивостям відповідного камуфляжу на різній місцевості; з'ясувати оптимальні висоти польоту БпАК для ефективної протидії маскувальним властивостям відповідного камуфляжу на різній місцевості.

Наукова новизна дослідження

Дослідження вирізняється науковою новизною в розвитку галузі використання БпАК для рекогнації об'єктів у поліцейській діяльності.

Розглянуто не лише камуфляж військовослужбовців, а й поліцейський однострій, що значно розширює сферу застосування БпАК та робить дослідження більш комплексним; запропоновано методи покращення рекогнації, які базуються на емпіричному підході, що дозволяє реально оцінити ефективність і практичність запропонованих рішень, тим самим вдосконалюючи поліцейські операції із застосуванням БпАК.

Дослідження орієнтоване на реальні ситуації службово-бойових завдань поліції, надано конкретні рекомендації для вдосконалення проведення таких операцій, як моніторинг масових заворушень, оперативна реакція на небезпечні чинники, фактори та інші важливі аспекти службово-бойової діяльності НПУ.

Вперше враховані психофізіологічні аспекти операторів БпАК та запропоновано визначення оптимальних відстаней для ефективного виявлення та ідентифікації об'єктів, що розширює розуміння важливості психофізіології в контексті використання технологій рекогнації.

Всі ці аспекти роблять дослідження значущим для подальшого розвитку та оптимізації використання БпАК у поліцейській сфері, забезпечуючи наукові підходи та рекомендації для практичного впровадження.

Виклад основного матеріалу

Згідно із Законом України «Про Національну поліцію»¹ поліція в Україні має визначені завдання у сферах забезпечення публічної безпеки, охорони прав і свобод людини, протидії злочинності та надання допомоги особам у складних ситуаціях. Однак службово-бойові завдання, які виконуються озброєними поліцейськими, мають особливий характер і регламентуються відповідним законодавством.

Безпілотні літальні комплекси в Україні стали невід'ємною частиною поліцейських операцій. Вони забезпечують ефективність, зменшують ризики та розширюють можливості поліції, що особливо важливо в період воєнного стану.

Враховуючи бурхливий розвиток безпілотних технологій в Україні, важливо звернутися до систематизації понять. Безпілотний авіаційний комплекс – це безпілотне повітряне судно, пов'язані з ним пункти дистанційного пілотування (станції наземного керування),

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 05.01.2024).

необхідні лінії керування й контролю та інші елементи, зазначені в затвердженому проекті типу БпАК¹.

Використання БпАК у поліції для рекогнації має низку завдань: розвідка кризових зон, визначення місцезнаходження злочинців, картографування територій, контррозвідка та оцінка шляхів евакуації. Безпілотні авіаційні комплекси полегшують виконання цих завдань, забезпечуючи оперативні та точні дані.

Незважаючи на технологічний прогрес, існують проблеми в рекогнації об'єктів за допомогою БпАК, серед яких низька точність виявлення, неправильна класифікація та обмежена працездатність в умовах низького освітлення.

Отже, використання БпАК поліцією є актуальним та ефективним і вимагає подальшого дослідження та вдосконалення для вирішення технічних і організаційних проблем.

Виконання службово-бойових завдань правоохоронцями, особливо в контексті забезпечення публічної безпеки та порядку, має потенціал підвищення ефективності та результативності за умови використання БпАК [6].

З огляду на ефективність БпАК у службово-бойових завданнях поліції ми зупинимося на мультироторних коптерах, зокрема на квадрокоптерах, які здійснюють вертикальний зліт і посадку за допомогою чотирьох роторів. Цей малий і маневрений тип БпАК широко використовується в поліції для рекогнації об'єктів та моніторингу ситуацій у режимі реального часу, забезпечуючи важливі дані для прийняття рішень.

Важливо зауважити, що робота оператора БпАК у поліції включає в себе низку ключових функцій, а саме: планування місій, встановлення параметрів польоту, моніторинг даних із сенсорів та камер, прийняття рішень та узгодження отриманих даних з координаційним центром, аналіз заборонених зон, бронювання повітряного простору, визначення найвищих точок на місцевості, координація з представниками служб, що виконують боротьбу з БпАК, тощо.

У сучасних дослідженнях використання БпАК для поліцейських операцій існують різноманітні методи рекогнації. Застосування спеціалізованих камер та сенсорів дозволяє отримувати високоякісні зображення та відеоматеріали. Використання алгоритмів комп'ютерного зору та штучного інтелекту підтримує ефективне розпізнавання

¹ Про затвердження Правил технічної експлуатації безпілотних авіаційних комплексів I класу державної авіації України : наказ М-ва оборони України від 10.08.2018 № 401 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1062-18> (дата звернення: 05.01.2024).

об'єктів на землі, забезпечуючи переваги в розвідці, нагляді та пошуку, рятуванні.

Отже, БпАК у поліції відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки та порядку, надаючи правоохоронцям необхідні інструменти для виконання службово-бойових завдань у реальному часі. Дослідження та розвиток технічної та програмної складових БпАК продовжують вдосконалювати їхню ефективність у поліцейській діяльності.

Під час проведення експериментальної частини нашого дослідження ми систематично аналізували ефективність кожного з етапів методики рекогнації об'єктів на місцевості за допомогою БпАК DJI Mavic 3 та DJI Mavic 3 Mini, які використовують у правоохоронній діяльності під час реальних бойових дій. Перший етап нашого експерименту включав аналіз поліцейського однострою.

Ми ставили перед собою завдання розпізнати різні типи форменого одягу поліцейських у різні сезони, починаючи з літнього періоду¹. В аналізі враховувався формений та камуфльований одяг, який відповідає стандартам поліцейського однострою. На цьому етапі проводився збір зображень поліцейської та камуфляжної форми у весняно-літній період.

Основними вимірюваними параметрами були точність ідентифікації типу та сезону форменого одягу. Це дозволило нам систематично вивчити та оцінити ефективність методики рекогнації об'єктів з використанням БпАК в умовах реальних сценаріїв використання.

Проаналізувавши детальний огляд форменого одягу (рис. 1) та використавши його на місцевості (рис. 2), а саме на асфальті (висота – 50 м, кут огляду – 90°), можемо побачити, що найкраще себе проявив камуфляж піщаного відтінку (1, 4, 7), а камуфляж лісного відтінку (2, 3, 5, 6, 8) та статутна форма НПУ (9, 10) показали низький рівень маскуванія. Слід зауважити, що з такої висоти оператор має можливість без зуму (збільшення зображення) розпізнати відблиск жетону на статутній формі НПУ.

¹ Про затвердження Правил носіння однострою поліцейських : наказ МВС України від 19.08.2017 № 718 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1122-17> (дата звернення: 05.01.2024).

Рис. 1. Типи форменого одягу на асфальті:

1 – піксель «Турецький»; 2 – DPM; 3 – «Дубок»; 4 – піксель ЗСУ;
5 – Flecktarn; 6 – «Цифра»; 7 – Multicam; 8 – «Бутан»; 9 – кігель статутний
НПУ; 10 – жилет статутний НПУ

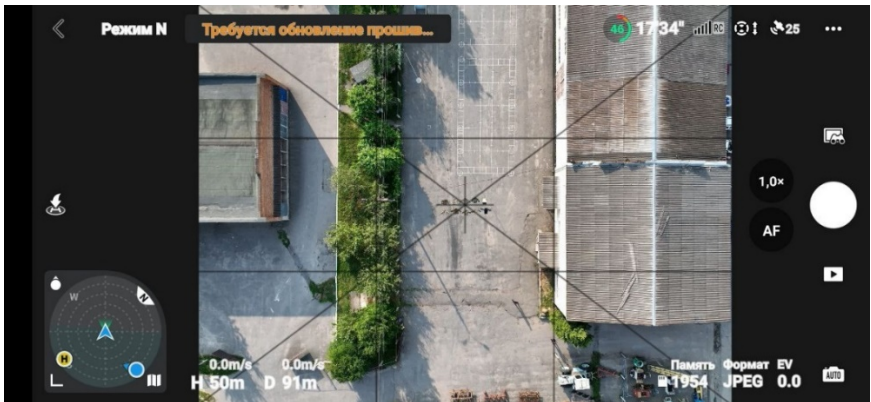

Рис. 2. Зображення з екрану оператора

На рисунку 3 можемо побачити, що при висоті 200 м і куті огляду 90° силуети зменшилися, але для однорідного сірого фону камуфляж лісного відтінку не підходить, так само як і статутна форма НПУ.

Камуфляж піщаного відтинку за умови, що оператор буде пролітати на високій відстані від землі і не буде цілеспрямовано проводити розшукові заходи в цьому квадраті, мають найвищі шанси залишитись непомітним для ока.

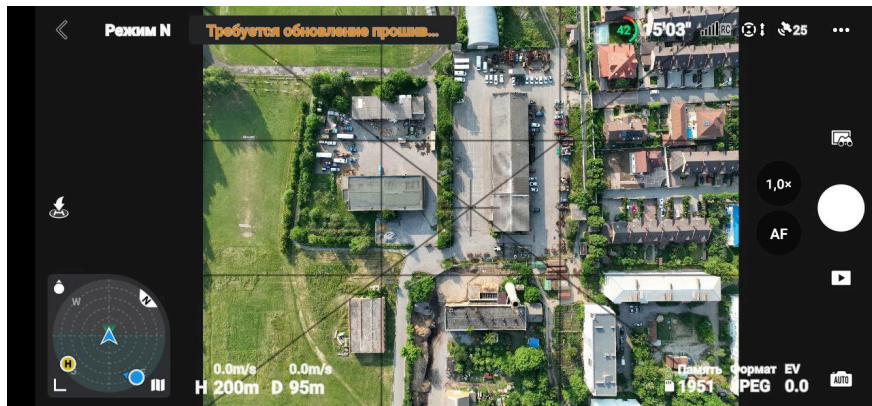

Рис. 3. Зображення з карти пам'яті дрона

Ситуація на рисунку 4 (висота – 50 м, кут огляду – 45°) є майже аналогічною до ситуації зі знімками на висоті 50 м при куті огляду 90°. Всі цілі гарно видно і складнощів в їх розпізнанні не виникне.

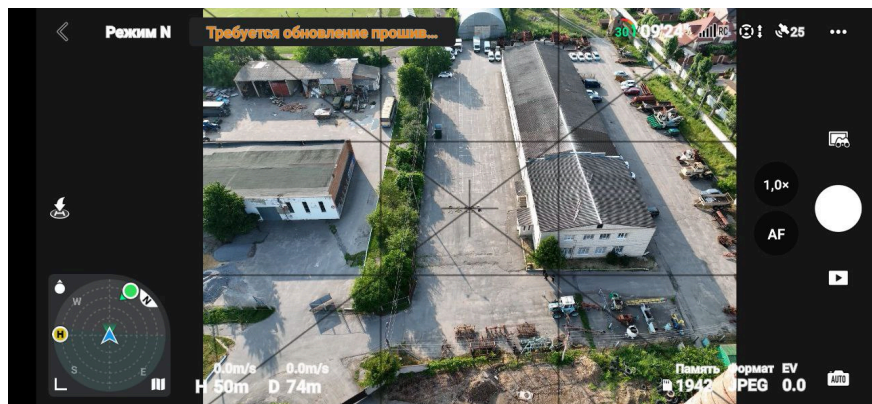

Рис. 4. Зображення з карти пам'яті дрона

На рисунку 5 з висоти 150 та 200 метрів при куті огляду 45° найкращий результат демонструє піксель ЗСУ (4), піксель «Турецький» (1)

та Multicam (7). При великій відстані від спостерігача вони мають кращий результат, на відміну від інших зразків камуфляжу.

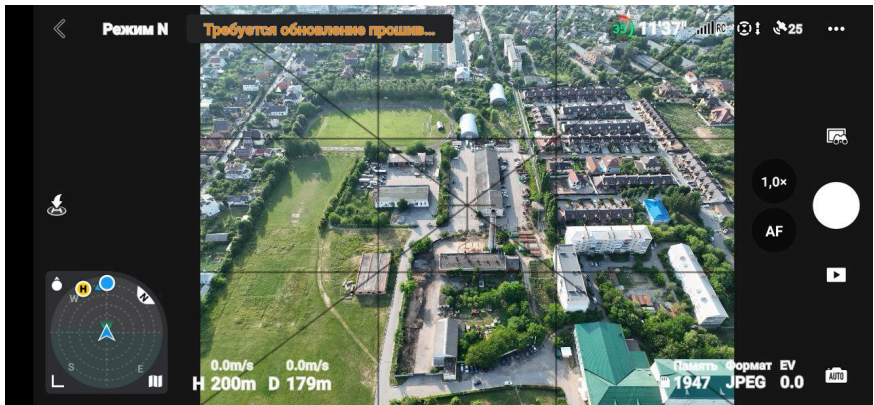

Рис. 5. Зображення з екрану оператора

Отже, на асфальті шанси залишитися непомітним має тільки камуфляж піщаного відтінку, інші типи форменого одягу чітко вирізняються навіть на великій відстані.

Далі ми розглянемо, як виглядають різні види камуфляжу на ґрунті/піску (рис. 6). Камуфляж піщаного відтінку буде мати кращий результат, бо він був створений для місцевості такого типу. Статутна форма НПУ та камуфляж лісного відтінку є контрастними на фоні ґрунту та їхній силует буде чітким.

На ґрунті/піску камуфляж піщаного типу буде мати кращий результат, бо він був створений для місцевості такого типу. Статутна форма та камуфляж темно-зеленого відтінку контрастують на фоні ґрунту й їхній силует буде чітким.

На рисунку 7 (висота – 50 м, кут огляду – 90°) перелік камуфляжу, який можна застосувати на цій місцевості (ґрунт із невеликою кількістю трави) дещо розширюється. Тут камуфляж піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) демонструють кращу ефективність.

Рис. 6. Типи форменого одягу на ґрунті/піску:
1 – піксель «Турецький»; 2 – DPM; 3 – «Дубок»; 4 – піксель ЗСУ;
5 – Flecktarn; 6 – «Цифра»; 7 – Multicam; 8 – «Бутан»; 9 – кітель статутний НПУ; 10 – жилет статутний НПУ

Рис. 7. Зображення з екрану оператора

На рисунку 8 при висоті 200 м й куті огляду 90° камуфляж піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) взагалі не розпізнати. Статутна форма НПУ (9, 10) показала найгірший результат. Інший камуфляж не підходить для ґрунту.

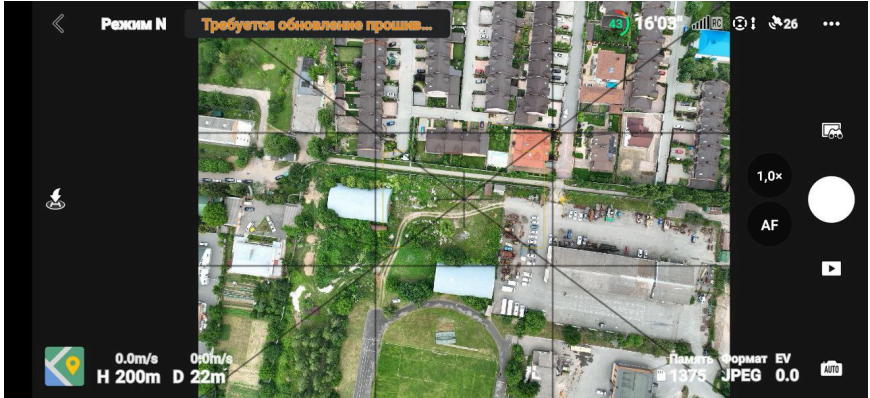

Рис. 8. Зображення з екрану оператора

На рисунку 9 (висота – 200 м, кут огляду – 45°) результат схожий на той, що був отриманий під кутом 90°, помітно різницю між спостереженням під різними кутами.

Рис. 9. Зображення з екрану оператора

На ґрунтовій дорозі (рис. 10) (висота – 50 м, кут огляду – 90°) ґрунт, перемішаний з невеликою кількістю трави, дещо розширює перелік типів камуфляжу, які можливо застосувати на цій місцевості. На цьому етапі камуфляж піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) демонструють кращу ефективність.

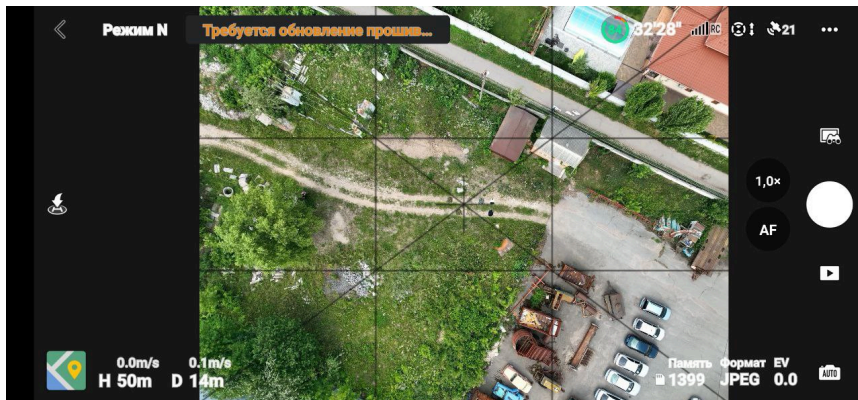

Рис. 10. Зображення з екрану оператора

На рисунку 11 (висота – 200 м, кут огляду – 90°) дорога, на відміну від чистого ґрунту, має світліший відтінок, тому піщаний камуфляж (1, 4, 7) спостерігається на грані можливостей ока. Камуфляж Flecktarn та «Цифра» – силует зберігається, але якщо порівняти з камуфляжем лісного відтінку, має кращий результат.

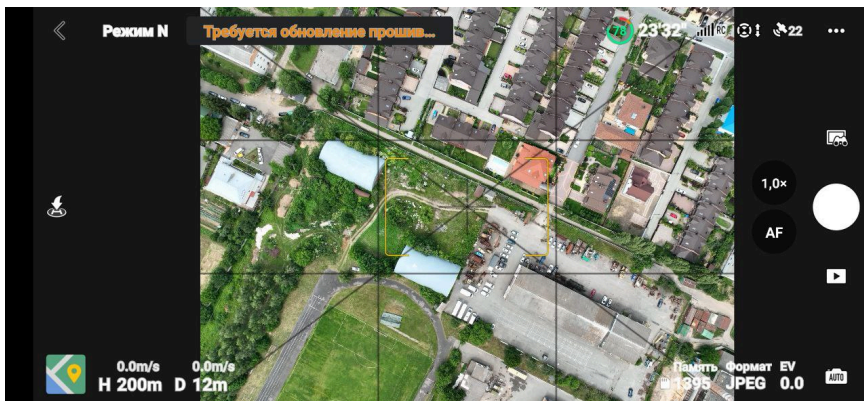

Рис. 11. Зображення з екрану оператора

На рисунку 12 (висота – 50 м, кут огляду – 45°) під таким кутом камуфляж Flecktarn (5) та «Цифра» (6) повинні мати кращий результат за умов достатньої кількості рослинності. Піщаний камуфляж (1, 4, 7) – результат незмінний. Камуфляж лісного відтінку (2, 3, 5, 6, 8) погано підходить під таку місцевість.

Рис. 12. Зображення з екрану оператора

На рисунку 13 (висота – 200 м, кут огляду – 45°) складнощі виникнуть з розпізнанням камуфляжу Multicam (7), піксель «Турецький» (1) та піксель ЗСУ (4). Також проблеми можуть виникнути з ідентифікацією Flecktarn (5) та «Цифри» (6). Як і припускали, камуфляж Flecktarn (5) та «Цифра» (6) під кутом 45° буде використовувати доцільніше, ніж під кутом 90°, де силует вже не такий чіткий, тому є шанс залишитись непоміченим для ока оператора. Піщаний камуфляж отримав найкращий результат, тому що виникнуть проблеми з його розпізнанням. Не підходить для цієї місцевості камуфляж лісного відтінку. На фоні ґрунтової дороги можна розпізнати камуфляж DPM (2), «Дубок» (3), «Бутан» (8), кітель статутний НПУ (9) та жилет статутний НПУ (10).

Рис. 13. Зображення з екрану оператора

На рисунку 14 (трав'яне покриття (мала/висока трава), низьке трав'яне покриття) можна побачити, що палітра кольорів при висоті 50 м і куті огляду 90° дещо змінилася, переважає зелений колір. На висоті 50 м силуети камуфляжу та статутної форми не втратили своєї чіткості, але вже помітна різниця між результатами, які були до цього. Піщаний камуфляж (1, 4, 7), як і статутна форма (9, 10) – біла пляма на чорному фоні, можна розпізнати здалеку. Лісний камуфляж DPM (2), «Дубок» (3), «Бутан» (8) має найкращий результат: темно-зелений відтінок навіть у невисокій траві має гарний результат. Щодо іншого камуфляжу, то ситуація на висоті 50 м не така зрозуміла та прогнозована.

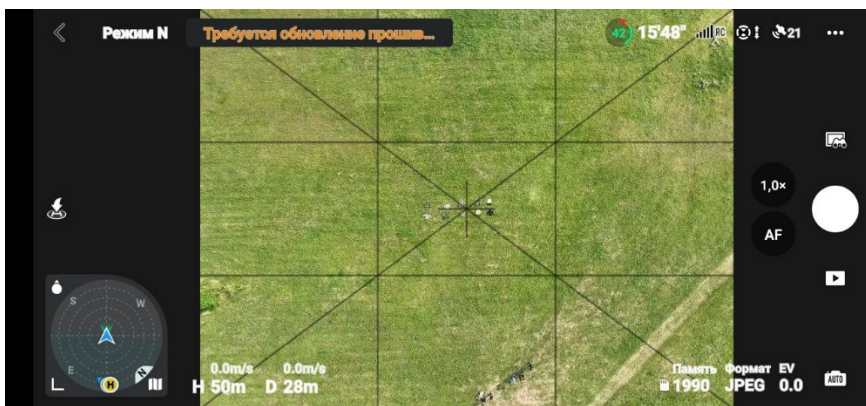

Рис. 14. Зображення з екрану оператора

На рисунку 15 (висота – 250 м, кут огляду – 90°) можна побачити, що найкраще з такої висоти видно камуфляж піщаного відтінку (1, 4, 7). Лісний камуфляж DPM (2) та «Дубок» (3) видно краще, ніж Flecktarn (5). Це тому, що вони мають темно-зелений відтінок та розраховані на більш інтенсивну рослинність. Flecktarn (5) має світлі плями і за умов рідкого, невеликого трав'яного покриття він має перевагу. Камуфляж «Цифра» (6) схожий на піщаний за своєю ефективністю, але має не такий світлий відтінок. Камуфляж «Бутан» (8), попри свій синюватий відтінок, зливається з місцевістю за умов великої висоти. Статутна форма НПУ (9, 10) помітна на фоні невисокої трави.

Рис. 15. Зображення з екрану оператора

На рисунку 16 (висота – 250 м, кут огляду – 45°) камуфляж «Цифра» (6) хоч і має темно-сірий відтінок, але за умов такого кута дещо схожий на Flecktarn (5). Силует не чіткий і може бути не ідентифікований оком оператора, інший камуфляж та статутна форма НПУ – без змін.

Рис. 16. Зображення з екрану оператора

Слід розуміти, що при різній висоті один і той самий камуфляж має різну ефективність. На висоті 200 м і більше та кути 90° краще підійде Flecktarn (5), DPM (2) та «Бутан» (8), при висоті 100–200 і кути 90° – Flecktarn (5), при висоті 200 м і більше та кути 45° – DPM (2), Flecktarn (5), «Цифра» (6), «Бутан» (8), при висоті 100–150 м і кути 45° –

DPM (2), Flecktarn (5). При висоті 50 м під будь-яким кутом ефективність камуфляжу є дуже низькою.

На рисунку 17 (висота – 50 м, кут огляду – 90°) при мінімальній висоті силуети вирізняються на фоні трави, окрім «Бутана» (8), його силует доволі складно розпізнати.

Рис. 17. Зображення з екрану оператора

На рисунку 18 (висота – 200 м, кут огляду – 90°) можна побачити, що на висоті 150 м і більше помітним орієнтиром залишається кітель статутний НПУ (9) та жилет статутний НПУ (10). Інший камуфляж, зокрема й темного відтінку (2, 3), став менш помітний і на фоні не вирізняється.

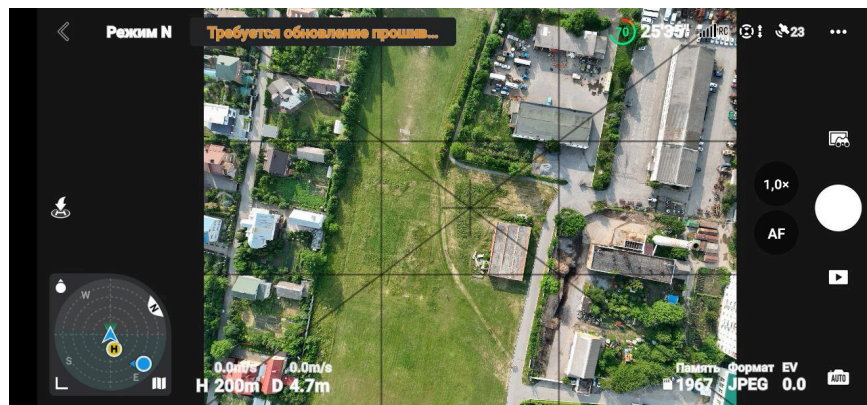

Рис. 18. Зображення з екрану оператора

Висновки

За результатами досліджень ми отримали такі висновки.

1. Китель статутний НПУ та жилет статутний НПУ добре видно на будь-якій висоті та під будь-яким кутом. Для маскуванню їх використовувати неможливо, однак варто зауважити, що вони були призначені безпосередньо для ідентифікації та позначення правоохоронців. Виходячи з того, що правоохоронці у статутній формі можуть залучатися до несення служби на блокпостах, на деокупованих територіях і можуть потрапити в об'єкти ворожого дрона-розвідника, вважаємо за необхідне подальше опрацювання методики маскуванню поліцейських за умови роботи БпАК-розвідника супротивника.

2. За типами місцевості при куті 90°:

а) на асфальті камуфляж піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) демонструють високий показник маскуванню. Усі типи камуфляжу темних відтінків показують гірший результат;

б) на ґрунті камуфляж піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) демонструють стабільно високий показник, Flecktarn (5) – середні результати. Усі інші типи камуфляжу показали порівняно низький результат і демаскують на фоні місцевості. За оціночним показником ми не рекомендуємо використовувати ці види камуфляжу у визначеній місцевості та за даних погодних умов;

в) на ґрунтовій дорозі показники близькі до попереднього результату, однак слід зауважити, що з урахуванням наявності зелених насаджень і трави показники таких типів камуфляжу, як Flecktarn (5) та «Цифра» (6), демонструють кращий результат;

г) на низькій траві найкращий результат демонструють камуфляж «Бутан» (8), DPM (2), «Дубок» (3), Flecktarn (5);

д) у високій траві найкращий результат демонструє камуфляж DPM (2), «Дубок» (3), Flecktarn (5), «Цифра» (6), «Бутан» (8).

3. За типами місцевості при куті 45° на відміну від 90°:

а) на асфальті та на висоті 50 м Flecktarn (5) краще маскує бійця;

б) на ґрунті піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) демонструють якісно кращі результати;

в) на дорозі піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Flecktarn (5), «Цифра» (6), Multicam (7) показали себе краще;

г) у низькій траві «Дубок» (3), Flecktarn (5), «Бутан» (8) мають кращі результати. Варто зазначити, що камуфляж «Цифра» (6) демонструє гірші результати;

д) у високій траві піксель «Турецький» (1), піксель ЗСУ (4), Multicam (7) демонструють кращі результати, а Flecktarn (5), «Цифра» (6), «Бутан» (8) – гірші.

4. За результатами аналізу роботи на різних висотах ми можемо зробити такий висновок: якщо камуфляж підібраний правильно, то

зі зростанням висоти спостереження він фактично зливається з місцевістю та стає невидимим. Але якщо камуфляж підібраний некоректно, то зі зростанням висоти такий камуфляж яскравіше демаскує бійця, бо перетворюється на кольорову пляму посередині однотонної палітри.

Отримані результати свідчать про те, що використання методики рекогнації при опрацюванні питань маскуванню при роботі БпАК-розвідника дає можливість зробити якісні висновки та надати обґрунтовані рекомендації з підбору камуфляжу.

Крім того, за результатами нашого дослідження ми маємо можливість сформулювати напрями подальших досліджень, а саме:

- 1) опрацювання способів і методів маскуванню поліцейських у власному однострої за умови роботи БпАК-розвідника;
- 2) проведення аналогічних досліджень за інших умов, зокрема в зимовий, осінній та весняний періоди;
- 3) здійснення досліджень з урахуванням масово-габаритних розмірів інших важливих об'єктів чи предметів, наприклад зброї чи техніки.

Список бібліографічних посилань: **1.** Біл Дж. Як Росія переважає ЗСУ у безпілотниках, а українцям допомагають технології Першої світової // BBC News Україна : сайт. 04.05.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65482270> (дата звернення: 05.01.2024). **2.** Шевченко Т. В., Кулак О. І., Калгушкін Ю. А. Актуальність впровадження методики рекогнації у службово-бойовій діяльності особового складу Національної поліції // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фізич. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. **3.** Шевченко Т. В., Власенко І. В., Котелюх М. О. Аналіз використання безпілотних літальних апаратів у службово-бойовій діяльності Національної поліції України. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 29. С. 459–465. DOI: <http://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.29.56>. **4.** Фроленкова П., Шевченко Т., Пабат О. Аналіз практики використання безпілотних літальних апаратів у поліцейських підрозділах різних країн світу // Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 берез. 2023 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2023. С. 654–658. **5.** Любутіна Я. В., Бонаренко М. М. Актуальність використання маскуванню поліцейського в оперативній обстановці // Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец.-фіз. підгот. ф-ту № 2. Харків, 2019. С. 148–151. **6.** Циркуленко А. М. Особливості виконання службово-бойових завдань // Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони : матеріали регіон. круг. столу (м. Харків, 19 квіт. 2019 р.) /

редкол.: Є. О. Меленті (голов. ред.), І. В. Євтушенко (заст. голов. ред.),
О. А. Гарбузов та ін. Харків : ФОРМ Бровін О. В., 2019. Вип. 3. С. 189–193.

Надійшла до редколегії 10.01.2024

Прийнята до опублікування 17.02.2024

Tsyrkulienko A. M., Les O. O., Mushka V. V. Application of the reconnaissance technique using camouflage and statutory uniforms in the operation of a UAV

The article considers the problematic issues caused by the current circumstances, when the country is in a special legal regime of martial law and the importance and relevance of using an unmanned aerial vehicle (UAV) for reconnaissance of objects by the police on the ground are extremely high. The article analyses the effectiveness of different types of camouflage in countering reconnaissance using UAVs in different terrain; the optimal camera angle and the optimal flight altitude of UAVs for effective counteraction to the camouflage properties of the respective camouflage in different terrain are determined. Not only military camouflage, but also police uniforms are considered, which expands the scope of UAVs and makes the study more comprehensive. The study of the reconnaissance methodology using UAVs will allow the police to adapt quickly and effectively to new circumstances, as well as help optimise the performance of their combat missions. The effectiveness of the methodology of object reconnaissance on the ground in real scenarios is evaluated. Recommendations for improving the conduct of such operations as monitoring of mass disorders, rapid response to hazards, factors, etc. are provided. In developing the methodology for determining the optimal distance, the psychophysiological aspects of UAV operators are taken into account for the first time and the determination of optimal distances for effective detection and identification of objects is proposed.

Key words: National Police, service and combat tasks, unmanned aerial vehicles, reconnaissance technique, UAVs, law enforcement agencies, camouflage and police uniforms, terrain search.

УДК 342.78/331.45/351.74/.76 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.26>

Тихін Віталійович Шевченко,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0003-0366-7217>,

e-mail: Zelod@ukr.net;

Федір Федорович Зуров,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра вогневої підготовки (старший викладач);

 <https://orcid.org/0000-0002-0563-3670>,

e-mail: zuroff81@gmail.com;

Поліна Миколаївна Фроленкова,

Харківський національний університет внутрішніх справ (курсантка);

 <https://orcid.org/0009-0006-6728-3537>,

e-mail: polinafrolenkova20@gmail.com

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ЕКІПРУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ПІД ЧАС НЕСЕННЯ СЛУЖБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У роботі розглянуто проблемні питання сучасного стану експлуатації екіпування поліцейськими при несенні служби із забезпечення публічної безпеки та порядку в умовах дії правового режиму воєнного стану, наведено актуальний стан сучасних досліджень з обраної теми й основні проблеми, з якими стикаються поліцейські під час експлуатації екіпування. У межах дослідження сформовано перелік екіпування, яке поліцейські частіше використовують під час несення служби в умовах воєнного стану. Цей перелік опрацьовано відповідно до вимог чинного законодавства, надано відповідні висновки та рекомендації.

Ключові слова: екіпування, поліція, воєнний стан, забезпечення публічної безпеки та порядку, ергономіка, експлуатація.

Оригінальна стаття

Постанова проблеми

З метою коректного викладення матеріалу та використання термінів для проведення дослідження нами було опрацьовано поняття «екіпування». Екіпування – це «усе те, що потрібне для спорядження, обмундирування кого-, чого-небудь»¹.

¹Екіпування // Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) : сайт. URL: <https://sum.in.ua/s/ekipuvannja> (дата звернення: 18.12.2023).

Із самого початку повномасштабної війни Національна поліція перебуває на передовій боротьби з агресором. Поліцейські разом з іншими силами оборони зустрічали окупантів із табельною зброєю в руках. Проводячи загальний аналіз досвіду участі поліцейських у бойових діях, слід визнати, що перед Національною поліцією постали нові виклики та загрози, до яких, на жаль, вона була не готова. Природно, що це спричинило закономірну необхідність адаптуватися до викликів сьогодення, переглянути та модернізувати методи й засоби роботи правоохоронців в умовах воєнного стану.

Відповідно до рішень МВС України та Національної поліції поліцейські були масово забезпечені додатковими видами екіпірування та озброєння, у користуванні якими, на жаль, вони не мали достатнього досвіду. За даними медіа, лише США першим ешелоном допомоги надали більше ніж 75 000 бронежилетів та шоломів військового зразка¹. Основні нормативні акти, що регламентують носіння та експлуатацію екіпірування, зокрема постанова Кабінету Міністрів України «Про однострій поліцейських» від 30 вересня 2015 року № 823², наказ МВС України «Про затвердження Правил носіння однострою поліцейських» від 19 серпня 2017 року № 718³, наказ МВС України «Про затвердження норм належності однострою поліцейських» від 4 червня 2020 року № 432⁴, на жаль, не розглядають ергономічну складову екіпірування поліцейського. Зворотнім боком медалі цього рішення стало те, що переважна більшість поліцейських не були обізнані щодо нового спорядження та екіпірування, а це вимагало не лише навчитися ними користуватися, а й розуміти їхнє оптимальне розташування для ефективного застосування. Недостатність належного навчання та відсутність чітких настанов з використання нового екіпірування закономірно призводить до ситуацій, коли ці нові

¹ 50,000,000 Bullets and More: Check Out the Weapons Biden Is Giving Ukraine // 1945 : сайт. 17.04.2022. URL: <https://www.19fortyfive.com/2022/04/50000000-bullets-and-more-check-out-the-weapons-biden-is-giving-ukraine/> (дата звернення: 18.12.2023).

² Про однострій поліцейських : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 № 823 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2015-п> (дата звернення: 18.12.2023).

³ Про затвердження Правил носіння однострою поліцейських : наказ МВС України від 19.08.2017 № 718 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1122-17> (дата звернення: 18.12.2023).

⁴ Про затвердження норм належності однострою поліцейських : наказ МВС України від 04.06.2020 № 434 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0568-20> (дата звернення: 18.12.2023).

можливості не використовуються на повну потужність або використовуються неправильно, або взагалі не використовуються.

Варто зауважити, що відсутність стандартів і рекомендацій щодо носіння екіпірування поліцейських вносить додатковий елемент невизначеності. З огляду на це поліцейські застосовують тільки власний досвід або досвід своїх колег, отриманий ними під час служби, або користуються інформацією з інтернету, або інший спосіб. Проте маємо зазначити, що матеріали, розміщені в інтернеті, переважно або повністю відповідають цілям і завданням військових підрозділів. Таким чином, представлені способи носіння екіпірування, озброєння та спорядження не відповідають завданням поліції, тому частково або повністю не задовольняють її потреби. Аналізуючи подібні випадки, слід визнати, що за відсутності системного підходу, єдиної системи, стандартів та вимог кожен поліцейських на свій розсуд, страх і ризик використовує додаткові елементи екіпірування.

Виходячи з особливостей несення служби поліцейськими та аналізуючи досвід першого року війни, ми можемо зробити висновок, що неправильне носіння екіпірування може заважати виконанню службових обов'язків або навіть загрожувати особистій безпеці правоохоронця. Така ситуація наголошує на важливості розробки й упровадження належних стандартів та навчання для забезпечення єдності й професійної підготовки поліцейських до використання нового екіпірування та обладнання.

Стан дослідження проблеми

До проблемних питань екіпірування поліцейських завжди була прикута увага кафедри тактичної та спеціальної фізичної підготовки факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ. Роботи за цією тематикою публікуються у фахових виданнях та збірниках конференцій. Зокрема, наукова робота курсанта ХНУВС Є. Г. Вівчаренка (науковий керівник – доцент кафедри ТСФП факультету № 3 ХНУВС кандидат юридичних наук, доцент Т. В. Шевченко) у конкурсі наукових робіт МВС України посіла призове місце, що свідчить про актуальність питань екіпірування поліцейських та зацікавленість з боку наукового товариства і спеціалістів цього напрямку¹.

Проблемні питання ергономічної складової екіпірування поліцейських були дослідженні у статтях В. Ю. Гуцан і О. В. Тихого «Застосування компетентнісного підходу під час спеціальної фізичної підготовки майбутніх правоохоронців в умовах воєнного стану» [1, с. 226] та

¹ Захист поліцейського під час несення служби // Національний університет цивільного захисту України : сайт. URL: <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/vseukrainskij-konkurs-studencheskikh-nauchnikh-rabot-s-oblastej-znanij-i-spetsial-nostej/cz21/9.pdf> (дата звернення: 18.12.2023).

К. Д. Морохіної й М. Р. Калімана «Особливості підготовки поліцейських в умовах воєнного стану в закладах зі специфічними умовами навчання» [1, с. 283]. Однак слід зауважити, що це питання комплексно не розглядалось, а також не було вироблено дієвого механізму вирішення окреслених проблем.

Маємо зауважити, що проблемні питання експлуатації екіпірування поліцейськими потребують ретельного аналізу через непідготовленість поліцейських до використання нових видів екіпірування та озброєння в умовах воєнного стану. Відсутність належного навчання щодо користування таким екіпіруванням, чітких стандартів та рекомендацій з його оптимального носіння, а також брак системного підходу до цього питання призводить до самовільного розміщення екіпірування та створює ризики для безпеки поліцейських під час виконання службових обов'язків. Необхідність розробки стандартів та належного навчання стає ключовим аспектом для забезпечення єдності й професійної підготовки поліцейських у використанні нового екіпірування та обладнання в умовах воєнного конфлікту.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у вивченні причин непідготовленості поліцейських до використання нового обладнання та екіпірування під час воєнного конфлікту і визначенні наслідків цієї ситуації для їхньої безпеки й ефективності виконання ними службових обов'язків. Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати причини недоліків при застосуванні поліцейського екіпірування та відсутності стандартів для оптимального його використання, розроблення рекомендацій щодо його застосування.

Наукова новизна дослідження

Проведене дослідження вперше ставить за мету глибше зрозуміти причини відсутності належної систематизації екіпірування та встановлення чітких стандартів щодо оптимального його використання в умовах воєнних дій, а також комплексно оцінити вплив наслідків цієї проблеми на безпеку поліцейських та їхню ефективність у виконанні службових обов'язків, що допоможе заповнити прогалини в науковому розумінні важливості навчання та стандартизації використання екіпірування для забезпечення безпеки та успішної роботи правоохоронців в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

У процесі наукової розвідки було виокремлено подані нижче проблеми, з якими стикаються поліцейські в умовах воєнного стану під час використання екіпірування.

1. *Відсутність нормативних документів.* Однією з основних проблем є відсутність нормативних документів, які б містили рекомендації

та правила щодо застосування екіпірування. Поліцейські змушені розраховувати на власний досвід і досвід колег, набутий ними під час виконання службових обов'язків, а також використовувати доступну інформацію з інтернету та інших джерел.

2. *Особиста безпека поліцейського.* Виконання основних обов'язків поліцейських та гарантування їхніх прав може бути тільки при забезпеченні їхньої особистої безпеки. Особиста безпека – це система організаційно-правових, тактико-психологічних, фізичних заходів, які дозволяють забезпечити збереження життя і здоров'я працівників Національної поліції та підтримати високий рівень ефективності їхніх професійних дій. У воєнний час поліцейські отримали засоби індивідуального захисту, до яких належать шолом і бронежилет.

Особиста безпека поліцейського прямо залежить від правильного носіння та використання засобів індивідуального захисту. Неправильне носіння екіпірування, його некоректне використання може підвищити ризик травм або зменшити ефективність захисту поліцейського під час виконання службових обов'язків [2].

Некоректне використання бронежилета не може забезпечити достатнього захисту грудної клітки під час вогневого контакту зі злочинцями, а неправильно надітий шолом не забезпечуватиме належного захисту голови від ударів або куль. Неправильне носіння засобів індивідуального захисту також може позначитися на психологічному стані поліцейського. Відчуття незахищеності або дискомфорту можуть впливати на його реакцію та рішення в небезпечних ситуаціях.

3. *Вплив на здоров'я поліцейського.* Неправильне носіння екіпірування поліцейським може мати різноманітні фізичні наслідки, які вплинуть на їхнє здоров'я та комфорт під час виконання службових обов'язків [3]. Серед них:

а) дискомфорт і біль. Неправильне носіння елементів екіпірування або їх некоректне налаштування, зокрема ременів бронежилета або обладнання на поясі, можуть створювати надмірний тиск на різних ділянках тіла. Це спричиняє появу дискомфорту, болю або навіть натягування м'язів, зокрема на плечах, шиї або спині;

б) обмежений рух. Некоректне носіння екіпірування або його надмірна вага може обмежувати вільний рух поліцейського, що ускладнюватиме виконання таких фізичних дій, як біг, затримання особи, застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї або пересування на великій відстані. Обмежений рух може призвести до збільшеного напруження м'язів і суглобів, що так само може спричинити втому, болі та підвищену ймовірність травм;

в) перегрівання та недостатня вентиляція. Екіпірування, яке не забезпечує належної вентиляції тіла, може призводити до перегрівання під час тривалої фізичної активності або в умовах високих

температур. Недостатня вентиляція може спричинити підвищення температури тіла, неприємні відчуття спеки та пітливості, а також збільшену втому. Це може негативно вплинути на фізичну витривалість і продуктивність поліцейського;

г) ризик травм і напружень. Недостатньо закріплені або неправильно розташовані елементи обладнання можуть спричинити нестабільність та обмеження рухів, що збільшує ймовірність падінь, зіткнень або травматичних ударів. Наприклад, недостатньо фіксована кобура або носіння важкого озброєння на поясі може призвести до втрати рівноваги та підвищеного ризику спотикання або падіння. Внаслідок таких травм можуть виникнути забої, переломи, розтягнення або натягнення м'язів та суглобів. Ці ушкодження можуть вимагати медичної допомоги, обмежувати фізичну активність і призводити до тимчасової або постійної непрацездатності поліцейського. Такі травми можуть також мати довготривалий вплив на фізичне здоров'я, стати причиною хронічного болю та обмежень у рухах.

Для зручності та оптимізації використання поліцейського екіпірування ми впровадили систему його поділу на п'ять основних груп. Ця класифікація дозволяє забезпечити ефективність і комфорт для поліцейських у процесі виконання службових обов'язків. У межах цієї системи розглядаються різноманітні використовувані поліцейськими види обладнання та засоби відповідно до їхніх функціональних можливостей, призначення і особливостей застосування.

Кожна з груп екіпірування включає спеціалізовані засоби й інструменти, спрямовані на задоволення конкретних потреб і виконання завдань різних поліцейських підрозділів. Цей розподіл важливий для оптимального використання обмежених ресурсів і для забезпечення адаптованості екіпірування до вимог сучасного бойового середовища, що постійно змінюється. Такий підхід допомагає забезпечити поліцейських необхідними засобами та інструментами відповідно до конкретних умов і викликів, з якими вони стикаються у своїй повсякденній діяльності.

1. Індивідуальне необхідне екіпірування – це спеціалізований комплект обладнання, який призначений для забезпечення поліцейського засобами захисту або іншим необхідним екіпіруванням чи обладнанням, що використовується під час несення служби.

2. Вогнепальне екіпірування та боеприпаси – зброя та боеприпаси до неї.

3. Екіпірування спеціальними засобами – це комплексна система спеціалізованого обладнання, призначеного для відбиття нападу на поліцейського або людей.

4. Екіпірування для забезпечення – екіпірування для забезпечення ефективного виконання завдань.

5. Особисті речі поліцейського – речі, необхідні поліцейському під час несення служби.

На кафедрі тактичної та спеціальної фізичної підготовки факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ проводиться ґрунтовне дослідження ергономічної складової екіпірування поліцейського, зокрема в умовах воєнного стану. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» на поліцейських в умовах ведення активних бойових дій були покладені додаткові функції, однак поліція не була забезпечена відповідним екіпіруванням для їх виконання.

З метою практичного вирішення вищезазначених проблемних питань та систематизації списку необхідного екіпірування поліцейських для виконання служби в умовах воєнного стану нами було проведено опитування серед поліцейських. Учасникам опитування було запропоновано обрати необхідне екіпірування для повноцінного виконання службових обов'язків зі складеного та опрацьованого нами переліку екіпірування поліцейських. За допомогою опитування вдалося систематизувати зазначений перелік. Потім учасникам опитування було запропоновано розставити предмети екіпірування від найважливішого до найменш важливого, враховуючи вік і стаж роботи в поліції.

Такий підхід дозволив отримати відповіді, які враховують індивідуальні особливості та досвід кожного працівника, сприяючи більш точному визначенню пріоритетів у наданні необхідного екіпірування поліцейським для оптимального виконання ними своїх обов'язків у складних умовах воєнного конфлікту [4].

Із метою детального вивчення можливих наслідків для працівників поліції під час використання всього необхідного для повноцінного виконання службових обов'язків в умовах воєнного конфлікту екіпіруванням нами було проведено аналіз маси екіпірування поліцейського. Зокрема, ми опрацювали масу екіпірування поліцейських, що використовується під час воєнного стану, та порівняли її з масою екіпірування, яке вони використовували в мирний період.

Отримані результати шокують: маса екіпірування, яке поліцейські повинні мати під час воєнних дій, перевищує масу того екіпірування, що вони використовували в мирний час, майже вдвічі. Цей факт вказує на значну зміну в рівномірному розподіленні ваги, де значна або критична маса екіпірування розташована переважно на одній половині тіла поліцейського, та збільшення навантаження на поліцейського в умовах воєнного стану через велику кількість необхідного обладнання та екіпірування.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця маси індивідуального необхідного екіпірування у воєнний та мирний час

№	Предмет екіпірування	Маса предмета екіпірування у воєнний час, грами	Маса предмета екіпірування в мирний час, грами
1	Бронежилет 6-го класу (у воєнний час); модуль 2 (у мирний час)	9 000	4 700
2	Шолом	1 300	1 300 (але тільки під час посиленого варіанту несення служби)
3	Аптечка	500	Не використовували
4	Пістолет	810	810
5	Споряджений магазин до автоматичної зброї	1 563	Не використовували
6	Споряджений магазин до пістолета	127	127
7	Автоматична зброя	3 600	Не використовували
8	Пристрій радіозв'язку	200	200
9	Телефон	180	180
10	Павербанк	200	200
11	Ліхтарик	300	300
12	Ніж	150	150
13	Кайданки	350	350
14	Засоби сльозогінної та дратівливої дії (на прикладі «ТЕРЕН 4-М»)	46	46
15	Службовий планшет	500	500
16	Портативний відеореєстратор	140	140
17	Рукавички	150	150
18	Гаманець	500	500
19	Кийок гумовий	820	820
20	Ручка, олівець	500	500
21	Блокнот		
22	Бланки процесуальних документів		
23	Нитка з голкою, свисток, носова хустка		
Загальна маса екіпірування		20 936	10 973

Такий стан речей може негативно вплинути на фізичну готовність поліцейських, їхню маневреність і загальну ефективність у виконанні завдань у бойових умовах. У такому разі виникає об'єктивна необхідність пошуку способів оптимізації екіпірування та його використання в умовах воєнних дій з метою забезпечення найвищого рівня ефективності й безпеки для поліцейських, які виконують складні завдання.

Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Державних санітарних норм та правил “Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу”» від 8 квітня 2014 року № 248¹, а саме з Додатком № 15 «Класи умов праці за показниками важкості праці», статичне навантаження допустимого класу умов праці становить до 100 000 кг/с для чоловіків і до 60 000 кг/с для жінок. При вищезазначеній масі екіпірування у воєнний час (20 936 г) поліцейський може працювати на місці всього 1,32 години (для чоловіків). Для жінок-поліцейських цей час становить 48 хвилин. Хочемо зауважити, що середній час патрулювання або робоча зміна – 8 годин. При такому великому навантаженні ефективність виконання завдань поліцейськими в умовах воєнного стану стрімко зводиться нанівець.

Варто звернути увагу, що розглядався приклад тільки статичного навантаження, тобто поліцейський стоїть на місці. Поточний стан речей свідчить, що загальна маса екіпірування, яке використовують поліцейські в умовах воєнного стану, перевищує допустимі значення.

Висновки

Після розгляду та аналізу проблем, пов'язаних із використанням екіпірування поліцейськими під час воєнного стану, можна зробити кілька важливих висновків.

По-перше, відсутність нормативних документів і стандартів, які регулювали б носіння екіпірування, створює проблеми для поліцейських. Для використання екіпірування вони змушені розраховувати на власний досвід та інформацію, доступну в інтернеті, що може вплинути на їхню безпеку й ефективність.

По-друге, особиста безпека поліцейських під час служби у воєнний час є критично важливою. Неправильне носіння або некоректне

¹ Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу»: наказ М-ва охорони здоров'я України від 08.04.2014 № 248 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0472-14> (дата звернення: 18.12.2023).

використання екіпірування може загрожувати їхньому життю і здоров'ю.

По-третє, неправильне носіння екіпірування може призвести до фізичних ускладнень, таких як дискомфорт, обмежений рух, перегрівання та недостатня вентиляція, а також збільшити ризик травм і напружень. Ці аспекти можуть негативно впливати на фізичне та психологічне здоров'я поліцейських, а також на продуктивність їхньої праці.

По-четверте, класифікація екіпірування на п'ять основних груп сприяє оптимізації та забезпеченню ефективного використання обмежених ресурсів. Такий підхід допомагає забезпечити поліцейським необхідні засоби та інструменти відповідно до конкретних умов і завдань.

Отже, вирішення цих проблем передбачає розробку чітких нормативних документів щодо екіпірування, надання вагомого значення особистій безпеці поліцейських, покращення системи навчання та підготовки з правильного використання екіпірування, а також удосконалення його ергономіки та дизайну з метою зменшення ризику фізичних ускладнень.

Список бібліографічних посилань: 1. Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фіз. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2023. 472 с. **2.** Шевченко О. О., Шевченко Т. В. Правове регулювання забезпечення особистої безпеки поліцейського. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. No. 8 (52). Pp. 280–287. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.44>. **3.** Шевченко Т. В. Проблеми удосконалення правого регулювання діяльності Національної поліції України з метою забезпечення особистої безпеки поліцейського під час виконання повноважень в умовах проведення антитерористичної діяльності // Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України : зб. тез доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 квіт. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т. внутр. справ. Харків, 2019. С. 251–253. **4.** Прибиткова Н. О., Харін А. С., Шевченко Т. В. Організаційно-правове та матеріально-технічне забезпечення полку поліції особливого призначення : інформац.-практ. довідник. Харків : ХНУВС, 2023. 168 с.

Надійшла до редколегії 26.12.2023

Прийнята до опублікування 28.01.2024

Shevchenko T. V., Zurov F. F., Frolenkova P. M. Operation of police equipment on duty under martial law

The article examines the problematic issues of operation of police equipment during the service of ensuring public security and order under the legal regime of martial law, shows the current state of modern research on the topic, and outlines the main problems faced by police officers when operating equipment. The publications on this topic are reviewed, and the regulatory framework of the MIA of Ukraine on the analysed issue is also studied.

Based on the analysis of police uniforms and a survey of police practitioners, a list of equipment most often used by police officers during service has been compiled, taking into account the peculiarities of service under martial law and the experience gained in 2022–2023. Additionally, the weight characteristics of the specified sets of equipment for police officers was developed and presented regarding their equipment before and after the introduction of martial law.

The research has concluded that the lack of regulations and standards for equipment complicates the work of police officers, who have to use it without specific instructions. Police officers are forced to use their own experience and information available on the Internet, which can have a negative impact on their safety. Improper placement or incorrect use of equipment can endanger the life and health of police officers. Wearing the equipment incorrectly can lead to physical problems such as discomfort, restricted movement, overheating and poor ventilation, which can increase the risk of injury and strain. This can have a negative impact on the physical and psychological health of police officers and their work performance.

Key words: equipment, police, martial law, ensuring public safety and order, ergonomics, operation.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9:351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.27>

Вадим Іванович Барко,

*доктор психологічних наук, професор,
Державний науково-дослідний інститут МВС України,
науково-дослідна лабораторія психологічного
забезпечення (головний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>,
e-mail: barkoua@ukr.net;

Вадим Вадимович Барко,

*кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
Державний науково-дослідний інститут МВС України,
науково-дослідна лабораторія психологічного
забезпечення (провідний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>,
e-mail: barkowork@ukr.net;

Олена Олександрівна Євдокімова,

*доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології і психології (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4211-7277>,
e-mail: elena25eva@gmail.com

ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ ПРОФІЛІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРИДАТНОСТІ ОСОБИ ДО СЛУЖБИ В ПОЛІЦІЇ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО- ТИПОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАЛЬНИКА)

Вивчено та проаналізовано індивідуально-особистісні психологічні профілі працівників поліції, отримані на основі багаторічного дослідження із застосуванням адаптованої україномовної психодіагностичної методики «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л. Собчик. Представлені результати містять опис різних типів індивідуально-особистісних профілів, які характеризуються як сприятливі, мени сприятливі і несприятливі для службової діяльності в системі Національної поліції України залежно від типологічних особливостей, специфіки провідних тенденцій, властивостей мислення, комунікації, типу реакції на стрес тощо. Показано, що за результатами виконання цього опитувальника психологи можуть робити обґрунтовані висновки щодо ступеня придатності особи до професійної діяльності, а також щодо

призначення на посади і можливостей індивідуального та професійного розвитку працівників поліції.

Ключові слова: індивідуально-типологічний опитувальник, індивідуально-особистісний психологічний профіль, психологічна придатність, провідні тенденції.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Важливим напрямом підвищення ефективності діяльності Національної поліції України є вдосконалення системи психологічного вивчення персоналу з метою професійного добору працівників поліції, конкурсного призначення осіб на посади, проведення атестації тощо. Згідно з нормативними документами Міністерства внутрішніх справ України конкурс (добір) на службу до поліції проводиться в декілька етапів, одним з яких є проведення психологічного тесту для вивчення особистісних характеристик кандидатів¹. З метою дослідження типологічних особливостей персоналу поліції широко використовується достатньо валідний і надійний зарубіжний особистісний індивідуально-типологічний опитувальник (далі – ІТО). Зараз методика ІТО часто використовують психологи Національної поліції України, проте вони стикаються з труднощами при комплексній інтерпретації отриманих під час тестування індивідуально-особистісних психологічних профілів (їх може бути досить багато через різноманітні комбінації шкал) і визначенні науково обґрунтованого підсумкового прогнозу психологічної придатності особи до діяльності в системі Національної поліції.

Стан дослідження проблеми

Проблематика практичного використання ІТО з метою психологічного забезпечення діяльності правоохоронних органів раніше висвітлювалася у низці публікацій [1; 2; 3; 4; 5; 6]. У 2017–2018 рр. співробітниками науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення ДНДІ МВС України була здійснена україномовна адаптація індивідуально-типологічного опитувальника, розробленого під керівництвом Л. Собчик у 2003 р. Опитувальник широко використовується з метою дослідження індивідуально-особистісних особливостей персоналу різних організацій, у тому числі органів системи МВС України. У процесі комплексного дослідження, проведеного у 2017–2018 рр., нами

¹ Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських : наказ МВС України від 25.12.2015 № 1631 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16> (дата звернення: 05.12.2023).

отримано основні психометричні показники, які відповідають існуючим вимогам до психодіагностичних методів, встановлено статистичні норми тощо. Надійність і валідність адаптованого ІТО підтверджена нашим дослідженням. Достовірні зв'язки показників ІТО підтверджені даними кореляційного аналізу при порівнянні результатів обстеження зі шкалами відомих тестів: «Стандартизований метод обстеження особистості», «Опитувальник великої п'ятірки» [2]. Ця психодіагностична методика була також з успіхом використана у процесі розробки професіограм за основними видами діяльності в Національній поліції (2018–2019 рр.) на основі обстеження понад 1 000 респондентів (працівників підрозділів патрульної, кримінальної поліції, дільничних офіцерів поліції, слідчих тощо). Були отримані важливі дані щодо структури сприятливих і несприятливих для професійної діяльності в поліції типів особистісних профілів [2; 3; 5].

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є висвітлення й аналіз основних типів індивідуально-особистісних профілів працівників поліції задля надання психологам підрозділів психологічного забезпечення можливості науково обґрунтовано і швидко робити висновки щодо ступеня психологічної придатності кандидата на службу чи на посаду, а також здійснювати психологічне консультування працюючих поліцейських у напрямі вдосконалення і розвитку їхніх професійно важливих індивідуальних особливостей.

Завданнями статті є: а) розкрити теоретичне підґрунтя адаптованого ІТО; б) охарактеризувати основні типи індивідуально-особистісних профілів; в) висвітлити методологію і методику визначення ступеня психологічної придатності поліцейського до професійної діяльності. У ході дослідження застосовувалися методи аналізу наукових джерел, психологічної діагностики, кореляційний аналіз, анкетування та опитування, експертне оцінювання (на основі останнього визначався рівень успішності професійної діяльності поліцейського). Статистичну обробку отриманих емпіричних даних здійснено за допомогою застосування стандартизованого пакету програм IBM SPSS Statistics 23.0. Експериментальне дослідження проводилося поетапно, всього обстежено понад 1 000 працівників поліції (патрульних, оперуповноважених, слідчих та ін.), спеціальні звання респондентів становили від капрала до полковника поліції, вік коливався в межах від 23 до 40 років.

Наукова новизна дослідження

Вперше на основі обстеження репрезентативної вибірки працівників поліції з використанням ІТО встановлені основні типи їх індивідуально-особистісних психологічних профілів, які уможливають

надання рекомендацій щодо ступеня психологічної придатності поліцейських до діяльності і напрямів подальшого вдосконалення власних професійно важливих якостей.

Виклад основного матеріалу

Індивідуально-типологічний опитувальник побудований на основі ортогональної моделі особистості і теорії провідних тенденцій [3; 4]. Провідна тенденція становить стійку, стрижневу якість особистості, що корінням сягає типу вищої нервової діяльності, конституціонально заданих властивостей людини і визначає індивідуальні особливості адаптаційних механізмів, стиль мислення, міжособистісної поведінки, силу потреб і мотивації, тип реакції на стрес. Вона впливає на формування й вищих рівнів особистості – соціальної спрямованості, ієрархії цінностей, свідомої мотивації, моральних орієнтирів. Інтегративним центром цього конструкта є самосвідомість, яка включає усвідомлене «Я» в контексті соціальних відносин. Психологічним аспектам використання цього опитувальника присвячено чимало публікацій [4; 5; 6; 7; 8].

Відповідно до зазначеного методологічного підходу індивідуально-особистісна типологія базується на протиставленні контрастних властивостей, які є ортогональними: інтроверсія – екстраверсія, тривожність – агресивність, лабільність (емотивність) – ригідність, сензитивність – спонтанність. Ці властивості співвідносяться з параметрами нервової системи: активованість – інактивованість, лабільність – інертність, динамічність збудження – динамічність гальмування, сила – слабкість (див. рис. 1).

Таким чином, методика ІТО дозволяє діагностувати індивідуально-психологічні особливості за вісьмома базовими шкалами: 1 – екстраверсія; 2 – спонтанність; 3 – агресивність; 4 – ригідність; 5 – інтроверсія; 6 – сензитивність; 7 – тривожність; 8 – лабільність (емотивність), на основі чого побудувати індивідуально-особистісний профіль працівника поліції. У психології поняття «профіль особистості» (або «особистісний профіль») означає певний набір індивідуально-особистісних властивостей (особливостей), які якісно й кількісно характеризують людину в загальноприйнятих термінах психологічної діагностики [6]. Особистісний (точніше індивідуально-особистісний) профіль означає перелік, якісну характеристику, а також кількісний діапазон психологічних показників, які характеризують успішного фахівця, професіонала в певній галузі діяльності; він є ґрунтовною психологічною характеристикою людини, його широко використовують у психології для прогнозування можливих вчинків і поведінки людини, а також для визначення ступеня придатності особи до професійної діяльності.

Когнітивний лівопівкульний стиль 1:
абстрактно-аналітичний (вербальний)

Когнітивний правопівкульний стиль 2:
чуттєвий (наочно-образний)

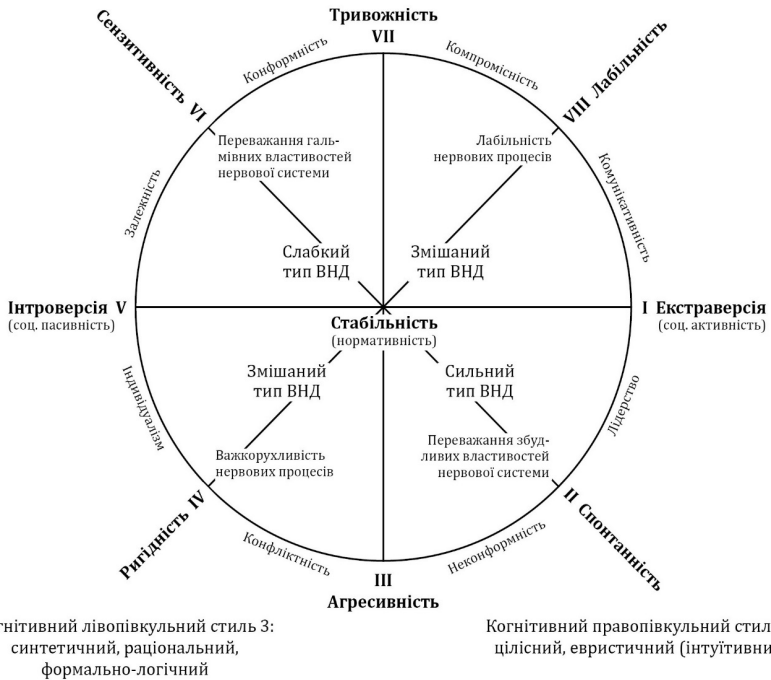

Рис. 1. Індивідуально-особистісна типологія (ортогональна модель)

Коротко охарактеризуємо основні шкали опитувальника. *Шкала екстраверсії* за нормативних показників свідчить про спрямованість психіки людини на реальний світ і явища, хорошу комунікабельність і активність, схильність до контактів і знайомств, оптимізм. При завищених показниках шкали людині властиві надлишкова балакучість, нерозбірливість у контактах з оточуючими, завищена самооцінка і поблагливе ставлення до власних помилок і прорахунків. *Шкала спонтанності* в нормі свідчить про тенденції до самоствердження, активної самореалізації, рішучість, мужність, прагнення відстоювати свої інтереси, за підвищених балів вказує на егоцентризм, необдуманість вчинків, нетерплячість, схильність до не завжди виправданого ризику. *Шкала агресивності* за умови нормативності значень говорить про пошукову активність і чітку особистісну позицію, мотивацію досягнень, сміливість і упевненість у собі, високий рівень домагань і швидкість прийняття рішень. За умови підвищених індексів

означає завищену самооцінку, домінування емоцій гніву, жорстокість, руйнівну поведінку (яка може бути спрямована на інших або на себе), недостатність інтелектуального контролю за емоціями. *Шкала ригідності* виявляє за помірних показників такі риси, як акуратність, стійкість до стресу, наполегливість, ретельність, практичність, активність позиції, стійкість під час відстоювання власної позиції, прямолінійність, а за високих індексів – суб'єктивізм, впертість, інертність установок, педантизм, недовіру і підозрілість. *Шкала інтроверсії* в нормі відображає недостатню комунікабельність, скромність, пасивність особистісної позиції, орієнтованість на світ внутрішніх переживань. За високих значень шкали спостерігається інертність у прийнятті рішень, потаємність, стриманість, уникнення конфліктів, замкнутість, втеча від проблем (ескейп). *Шкала сензитивності* за нормативних індексів означає чутливість до навколишнього середовища, емпатійність, вразливість, імпресивність, здатність до співчуття і допомоги іншим. Високі бали за цією шкалою можуть свідчити про невротичну структуру переживань, схильність людини до самопожертви і самозвинувачення. *Шкала тривожності* за помірних показників виявляє обережність у прийнятті рішень, відповідальність, розвинуту інтуїцію, соціальну співзвучність з оточенням, рефлексивність і чутливість до небезпеки. При підвищених балах виявляються боязкість, невпевненість у собі, залежність від оточення, занижена самооцінка, схильність до фобій і панічних реакцій. *Шкала лабільності (емотивності)* за умови нормативності показників відображає підвищену лабільність нервових процесів, яка проявляється в деякій емоційній нестійкості, мінливості настрою, демонстративності, залежності від референтної групи. За підвищених показників шкали спостерігаються самодемонстрація, схильність до перевтілення, егоїзм, тенденція до драматизації подій, істероїдні прояви.

Опитувальник доволі компактний – містить 91 твердження, також є шкали достовірності (неправди й агравації).

Інтерпретація результатів залежить від кількості відповідей за кожною шкалою: показники *в межах норми* (3–4 бали) – гармонійна особистість; *виражені помірно* (5–7 балів) – акцентуовані риси; *виражені надмірно* (7–9 балів) – стан емоційної напруженості, ускладнена адаптація; *показники від 0 до 2 балів* указують на гіпоемоційність, недостатнє саморозуміння; *тенденції, які компенсовані* полярними властивостями (антитенденції), якщо показники перевищують 5 балів, свідчать про емоційну напруженість і є ознакою внутрішньоособистісного конфлікту; *для варіанта норми* (менше 5 балів) антитенденції є доказом збалансованості різноспрямованих властивостей. У випадках, коли за шкалами неправди й агравації набрано понад 5 балів, результати вважаються недостовірними.

Для оцінювання ступеня психологічної придатності особи до службової діяльності нами запропонована трирівнева порядкова шкала: 1 рівень – високий рівень придатності до діяльності; 2 рівень – достатній; 3 рівень – недостатній (низький).

Проведене дослідження із застосуванням ІТО дозволило визначити основні варіанти психологічних профілів працівників поліції і на основі порівняння їх з експертними оцінками щодо успішності діяльності поліцейських встановити відповідність профілю певному рівню психологічної придатності.

Розглянемо отримані у процесі дослідження психологічні профілі за зменшенням їх поширеності.

1. Збалансований профіль (14 % обстежених). Змішаний тип реагування.

Властива збалансованість провідних тенденцій (усі шкали перебувають в межах норми – 3–4 бали).

Індивідуально-особистісні особливості: гармонійна особистість, усі тенденції виражені рівномірно. Змішаний (середньосильний) тип вищої нервової діяльності (далі – ВНД), нормативна лабільність нервових процесів, добре збалансовані збудливі й гальмівні властивості; однаково розвинуті ліво- і правопівкульні особливості мислення, раціональні й евристичні його складові. *Характерологічні риси:* стабільність емоційного стану, врівноваженість і витримка, доброзичливість, стресостійкість, комунікабельність, готовність допомагати іншим, оптимістичність, працездатність, адекватна самооцінка, наполегливість і гнучкість у досягненні мети, нормативність поведінки. *Прогноз успішності професійної діяльності – 1 рівень (високий).*

2. Гіперстенічний профіль (13 %). Гіпертимний тип реагування.

Показники екстраверсії, спонтанності, агресивності (шкали 1, 2, 3) дещо підвищені і перебувають в межах 5–7 балів.

Індивідуально-особистісні особливості: сильний тип ВНД, висока лабільність нервових процесів, у нервовій системі переважають процеси збудження, переважає когнітивний правопівкульний стиль мислення, а також цілісний (евристичний) його компонент. *Характерологічні риси:* активність, комунікабельність, помірна агресивність і егоїстичність, позитивна самооцінка, рішучість, сміливість, мужність, стресостійкість, непередбачуваність вчинків, тенденція до самореалізації, незалежності, відстоювання своїх інтересів, лідерства і самоствердження. Адаптивність до середовищних впливів – висока, проте слід враховувати підвищену активність, непередбачуваність у поведінці, недостатність інтелектуального контролю за емоціями. Захисні механізми на стрес – раціоналізація і компенсація. Адаптивність до середовищних впливів – висока. *Прогноз успішності професійної діяльності – 1 рівень (високий).*

3. Комунікабельний профіль (12 %). Змішаний тип реагування. Показники екстраверсії і лабільності (шкали 8, 1) помірно підвищені (5–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: змішаний тип ВНД, середньосильна нервова система і висока лабільність нервових процесів, переважання процесів збудження, когнітивний правопівкульний, наочно-образний стиль мислення. *Характерологічні риси:* активність, відкритість, комунікабельність, прагнення бути в колективі, балакучість, легкість встановлення контактів, потреба в зовнішній стимуляції діяльності, нездатність до монотонної роботи, мінливість настрою, емоційна нестійкість, демонстративність, залежність від референтної групи, завищена самооцінка, потребує спрямування з боку керівництва. Адаптивність у нормі, в роботі варто зважати на самодемонстрацію, схильність до перевтілення, тенденцію до драматизації подій, можливий брак свідомого самоконтролю за діяльністю і поведінкою. Захисні механізми на стрес – зсув і проєкція. *Прогноз успішності професійної діяльності – 1 рівень (високий).*

4. Лідерський профіль (10 %). Гіпертимний тип реагування.

Показники спонтанності та екстраверсії (шкали 1, 2) помірно підвищені (5–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: сильний тип ВНД, значна сила і висока лабільність нервових процесів. Правопівкульний цілісний евристичний (інтуїтивний) тип мислення. *Характерологічні риси:* активність, відкритість, комунікабельність, самовпевненість, спонтанність поведінки, рішучість, мужність, прагнення до домінування й лідерства, висока стресостійкість, дещо завищена самооцінка і поблажливе ставлення до власних помилок, нетерплячість, схильність до не завжди виправданого ризику. Адаптивність у нормі, в роботі варто зважати на неухважність до думки оточення, егоцентризм. Захисні механізми на стрес – раціоналізація і реактивні формування. *Прогноз успішності професійної діяльності – 1 рівень (високий).*

5. Активно-агресивний профіль (7 %). Гіпертимний тип реагування.

Екстраверсія й агресивність (шкали 1, 3) помірно виражені (5–7 балів). *Індивідуально-особистісні особливості:* сильний тип ВНД, значна сила і лабільність нервових процесів, поєднання когнітивного правопівкульного, наочно-образного стилю мислення з правопівкульним цілісним евристичним (інтуїтивним). *Характерологічні риси:* соціальна активність, спрямованість психіки на зовнішній світ, прагнення працювати серед людей і бути в центрі подій, відкритість, оптимізм, комунікабельність, легкість вступу в контакти, певна нестриманість, нерозбірливість у знайомствах, балакучість, безтурботність, недостатня зосередженість на справі, недостатня здатність

до самоаналізу. Властиві пошукова активність і чітка особистісна позиція, мотивація досягнень, сміливість і упевненість у собі, високий рівень домагань і швидкість прийняття рішень. Адаптація може бути утруднена через надмірну відкритість і комунікабельність, завищену самооцінку, домінування емоцій гніву, жорстокість, руйнівну поведінку, недостатність інтелектуального контролю за емоціями. Захисні механізми на стрес – раціоналізація і проєкція. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

6. Активно-незалежний профіль (7 %). Змішаний тип реагування.

Екстраверсія і ригідність (шкали 1, 4) помірно виражені (5–7 балів). *Індивідуально-особистісні особливості:* сильний тип ВНД, значна сила і помірна лабільність нервових процесів, правопівкульний, цілісний евристичний (інтуїтивний) тип мислення поєднується з лівопівкульним синтетичним, раціональним, поєднання процесів збудження і гальмування. *Характерологічні риси:* активність, самоупевненість, незалежність, педантизм, практичність, акуратність, принциповість, прагнення до домінування, наполегливість, підозрілість, егоїстичність, активне відстоювання своїх поглядів, висока стресостійкість. Адаптивність до середовищних впливів може бути ускладнена через незалежність і впертість. Адаптивність у нормі, в роботі варто зважати на труднощі комунікації у зв'язку з високою зовнішньою активністю і впертістю. Захисні механізми на стрес – інтелектуалізація й інтроєкція. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

7. Неконформний профіль (6 %). Гіпертимний тип реагування.

Показники спонтанності та агресивності (шкали 2, 3) помірно підвищені (5–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: сильний тип ВНД, висока лабільність нервових процесів, переважання процесів збудження, когнітивний правопівкульний цілісний стиль мислення. *Характерологічні риси:* активність, самостійність, незалежність, комунікабельність, помірна агресивність і егоїстичність, активне відстоювання своїх поглядів, позитивна самооцінка, тенденція до самореалізації і самоствердження, стійкість до стресових впливів. Адаптивність до середовищних впливів у нормі, може бути ускладнена через необдуманість вчинків, нетерплячість, схильність до не завжди виправданого ризику. Захисні механізми на стрес – заперечення і витіснення. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

8. Компромісний профіль (6 %). Змішаний тип реагування.

Показники тривожності та лабільності (шкали 7, 8) помірно підвищені (5–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: змішаний тип ВНД, середньослабка нервова система, висока лабільність нервових процесів,

переважання гальмівних процесів у нервовій системі, когнітивний правопівкульний, наочно-образний стиль мислення. *Характерологічні риси:* здатність до співробітництва, готовність до компромісів у ситуаціях конфлікту, емпатійність, готовність допомагати, хвилювання щодо дрібниць і схильність до переживань, метушливість, невміння концентруватись на меті, деяка нерозбірливість у контактах, потреба в супроводі виконуваної роботи. Адаптивність у нормі, в роботі варто зважати на деяку неорганізованість у діяльності, а також боязкість, невпевненість у собі, залежність від оточення. Захисні механізми на стрес – витіснення і проєкція. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

9. Конформний профіль (6 %). Змішаний тип реагування.

Показники тривожності і сензитивності (шкали 6, 7) помірно підвищені (5–7 балів) при нормативних значеннях інших шкал.

Індивідуально-особистісні особливості: слабкий тип ВНД, середня лабільність нервових процесів, переважання гальмівних процесів у нервовій системі, когнітивний лівопівкульний, абстрактно-аналітичний (вербальний) стиль мислення. *Характерологічні риси:* обережність у поведінці, відповідальність за доручену справу, скромність, вразливість, поступливість, схильність до компромісів, чутливість, емпатійність, дещо занижена самооцінка, самокритичність, відповідальність, соціальна піддатливість. Може добре виконувати монотонну роботу, уникає суперечок і ситуацій змагання. Схильність до переживань і очікування неприємностей. Адаптивність може бути ускладнена, в роботі варто зважати на невротичну структуру переживань, схильність до самозвинувачення, підвищену чутливість до середовищних впливів, невпевненість у собі, залежність від оточення, занижену самооцінку. Захисні механізми на стрес – інтелектуалізація та сублімація. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

10. Гіпостенічний профіль (5 %). Гіпотимний тип реагування.

Показники інтроверсії, сензитивності і тривожності (шкали 5, 6, 7) помірно підвищені (5–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: слабкий тип ВНД, мала сила і середня лабільність нервових процесів, переважання гальмівних процесів у нервовій системі, переважання когнітивного лівопівкульного, абстрактно-аналітичного (вербального) стилю мислення. *Характерологічні риси:* обережність під час прийняття рішень, відповідальність за доручену справу, скромність, вразливість, тенденція до самотності й самостійності, залежність від групи, схильність до компромісів, чутливість до впливів середовища, дещо занижена самооцінка, самокритичність. Характерні також знижений емоційний фон, ослаблення захисних психологічних механізмів, інертність

у прийнятті рішень. Адаптація може бути ускладнена через інертність у прийнятті рішень, невротичну структуру переживань, вразливість і актуальну потребу в захисті і підтримці, занижену самооцінку. Захисні механізми на стрес – інтелектуалізація і сублімація. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

11. Залежний профіль (5 %). Гіпотимний тип реагування.

Показники інтроверсії та сензитивності (шкали 5, 6) помірно підвищені (5–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: слабкий тип ВНД, середня лабільність нервових процесів, переважання гальмівних процесів у нервовій системі, когнітивний лівопівкульний, абстрактно-аналітичний (вербальний) стиль мислення. *Характерологічні риси:* замкнутість, обережність, відповідальність за доручену справу, скромність, вразливість, самостійність, залежність від групи, схильність до компромісів, чутливість до впливів середовища, дещо занижена самооцінка, самокритичність, здатність до монотонної роботи. Адаптація може бути ускладнена через надмірну вразливість і замкнутість. Захисні механізми на стрес – раціоналізація і сублімація. *Прогноз успішності професійної діяльності – 2 рівень (достатній).*

12. Індивідуалістичний профіль (3 %). Змішаний тип реагування.

Показники інтроверсії і ригідності (шкали 4, 5) помірно підвищені (6–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: змішаний тип ВНД, низька лабільність нервових процесів, соціальна пасивність, когнітивний лівопівкульний стиль мислення з домінуванням формально-логічних операцій. *Характерологічні риси:* індивідуалізм, песимізм, інертність установок, суб'єктивізм, наполегливість і підозрілість, депресивні настрої, ослаблення захисних психологічних механізмів, замкнутість, інертність у прийнятті рішень. Адаптація значно ускладнена через суб'єктивізм, впертість, інертність установок. Захисні механізми на стрес – регресія і проєкція. *Прогноз успішності професійної діяльності – 3 рівень (недостатній).*

13. Конфліктний профіль (2 %). Змішаний тип реагування.

Показники ригідності й агресивності (шкали 3, 4) помірно підвищені (6–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: змішаний тип ВНД, середня сила і низька лабільність нервових процесів, когнітивний лівопівкульний з домінуванням формально-логічних операцій стиль мислення. *Характерологічні риси:* самостійність, незалежність, наполегливість, недовіра до оточення, прагнення відстоювати власні інтереси. Соціальна пасивність поєднується з конфліктністю у поведінці. Адаптація значно ускладнена через агресивну манеру до самоствердження, підозрілість, недовіру і надмірний педантизм. Захисні механізми на

стрес – ізоляція і зсув. *Прогноз успішності професійної діяльності – 3 рівень (недостатній).*

14. Шизоїдний профіль (2 %). Змішаний тип реагування.

Показники інтроверсії та спонтанності (шкали 2, 5) помірно підвищені (6–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: змішаний тип ВНД, поєднання низької лабільності із силою нервових процесів, а також когнітивного лівопівкульного і правопівкульного стилів, раціонального та інтуїтивного характеру мислення. *Характерологічні риси:* індивідуалізм, інтровертованість, замкнутість, стійкість власних поглядів і переконань, схильність до перепадів настрою, поєднання підвищеної чутливості з емоційною холодністю і відчуженістю в міжособистісних відносинах. Адаптація значно ускладнена через труднощі в інтерперсональній взаємодії з оточенням. Захисні механізми на стрес – ізоляція і зсув. *Прогноз успішності професійної діяльності – 3 рівень (недостатній).*

15. Інфантильний профіль (2 %). Змішаний тип реагування.

Показники екстраверсії, спонтанності і лабільності (шкали 8, 1, 2) помірно підвищені (6–7 балів).

Індивідуально-особистісні особливості: змішаний тип ВНД, поєднання високої лабільності і сили нервових процесів, а також когнітивного правопівкульного, наочно-образного стилю мислення з правопівкульним цілісним евристичним (інтуїтивним). *Характерологічні риси:* активність, відкритість, комунікабельність, рухова розгалуженість, безвідповідальність, самовпевненість, невміння дотримуватись субординації, непередбачуваність поведінки і висловів, самозакоханість аж до «манії величі». Адаптація значно ускладнена через труднощі комунікації з оточенням. Захисні механізми на стрес – регресія і злиття. *Прогноз успішності професійної діяльності – 3 рівень (недостатній).*

Розрахунки показують, що майже половина (49 %) поліцейських мають психологічні профілі, які відповідають першому (високому) рівню психологічної придатності. Таким працівникам притаманні збалансовані тенденції, переважно стенічні, лідерські, комунікабельні типи профілів, їм властиві екстравертованість, загальна активність, оптимізм, помірна агресивність, позитивна самооцінка, рішучість, тенденція до самореалізації, відстоювання своїх інтересів, домінування і самоствердження.

Значна частина обстежених (42 %) мають другий (достатній) рівень, який характеризується нормативними, але або дещо завищеними показниками стенічних шкал (спонтанності, агресивності), або підвищеннями шкал гіпотимного чи змішаного типів (інтроверсії, сеситивності, тривожності, лабільності). Це допустимий рівень, який

свідчить про їхню придатність до діяльності, адаптивність, проте психологам потрібно враховувати можливі варіанти порушення процесу адаптації таких поліцейських.

Нарешті, незначна група (9 % осіб) продемонструвала третій (низький, недостатній) для діяльності рівень придатності. Це особи, які виявили ознаки індивідуалістичного, конфліктного, шизоїдного або інфантильного профілів, що характеризуються високою ймовірністю настання певних варіантів дезадаптації (істероїдних, неврастенічних, депресивних тощо) у складних умовах службової діяльності, а також особи, у яких зафіксовано перевищення граничних меж шкал опитувальника.

Психологу важливо враховувати, що *перевищення 7-ми балів у профілі за будь-якою шкалою (крім екстраверсії) є ознакою дезадаптації, тобто недостатнього рівня придатності особи до діяльності в поліції (у випадку надмірно виражених показників за шкалою екстраверсії у 8–9 балів, за умови нормативних та помірних показників інших шкал, можливо, як виняток, прогнозувати другий рівень придатності).*

Також потрібно зважати на те, що надмірно виражені амбівалентні показники (8–9 балів):

- за протилежними шкалами ригідності та лабільності (шкали 4, 8) означають істеричний тип поведінки;
- за протилежними шкалами спонтанності та сенситивності (шкали 2, 6) означають неврастенічний тип.

Поєднання надмірних показників за шкалами:

- інтроверсія і сенситивність (шкали 5, 6) свідчить про виражені депресивні тенденції;
- тривожності та лабільності (шкали 7, 8) – про емоційну нестійкість, надмірну демонстративність.

Поєднання надмірних показників за чотирма шкалами (екстраверсія, спонтанність, агресивність, ригідність (1, 2, 3, 4)) є ознакою високої вірогідності алкоголізації.

Надмірно виражені (8–9 балів) показники трьох шкал (інтроверсія, сенситивність, тривожність (5, 6, 7)) свідчать про схильність особи до іпохондричної симптоматики.

Висновки

У результаті проведеного дослідження отримано численні варіанти індивідуально-особистісних профілів працівників поліції, переважна частина яких притаманна успішним поліцейським з високим рівнем психологічної придатності до діяльності, дещо менша частина – менш успішним із проміжним рівнем придатності, незначна частина – неуспішним з низьким рівнем психологічної придатності до службової діяльності. Наведені у статті психологічні профілі

допоможуть психологам підрозділів психологічного забезпечення Національної поліції науково обґрунтовано формулювати прогноз успішності службової діяльності кандидатам на посади поліцейських під час проведення психологічного етапу професійного добору, а також працівникам поліції під час проведення конкурсу на заняття вакантних посад, здійснення процедури атестації тощо. Представлені варіанти дезадаптивних психологічних профілів допоможуть практичним психологам завчасно відстежувати появу в чинних поліцейських негативних психологічних станів і тенденцій, ознак професійної деформації чи емоційного вигорання, надавати в разі потреби необхідну психологічну допомогу.

Список бібліографічних посилань: 1. Барко В. І., Кириєнко А. А., Барко В. В. Професійний психологічний добір на службу до поліції з використанням адаптованого індивідуально-типологічного опитувальника. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 125–132. 2. Остапович В. П., Барко В. І., Барко В. В. Використання адаптованих зарубіжних психодіагностичних методик у Національній поліції України : психол. практикум / за заг. ред. В. О. Криволапчука. Київ : Людмила, 2022. 262 с. 3. Криволапчук В. О., Сизоненко А. С., Остапович В. П., Барко В. І. Методики психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей працівників Національної поліції України : метод. рек. Київ : ДНДІ МВС України, 2020. 78 с. 4. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності : наук.-практ. посіб. / В. П. Остапович, І. О. Дубова, В. І. Барко та ін. ; за заг. ред. В. О. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України ; ФОП Кандиба Т. П., 2018. 244 с. 5. Ostapovich V., Barko V., Okhrimenko I., Yevdokimova O., Ponomarenko Ya., Prontenko K., Antonova O., Sydorochuk N., Sokolovskiy O., Bloschynskiy I. Psychological profile of successful criminal Police Officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. Vol. 9, No. 3. Pp. 120–133. 6. Cochraine R. E., Tett R., Vandecreek L. Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey. *Criminal Justice and Behavior*. 2003. Vol. 30, Iss. 5. Pp. 511–537. DOI: <https://doi.org/10.1177/0093854803257241>. 7. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>. 8. Barrett J. V., Miguel R. F., Hurd J. M., Lueke S. B., Tan J. A. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management*. 2003. Vol. 32, Iss. 4. Pp. 497–517. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>.

Надійшла до редколегії 07.12.2023

Прийнята до опублікування 20.12.2023

Barko V. I., Barko V. V., Yevdokimova O. O. Individual profiles of psychological suitability for police service (according to the results of the individual typological questionnaire)

The individual psychological profiles of police officers, obtained through a long-term study using the adapted Ukrainian-language psychodiagnostic methodology "Individual Typological Questionnaire" by L. Sobchuk, have been studied and analysed. The presented results contain a description of different types of individual personality profiles, which are characterised as favourable, less favourable and unfavourable for the service activity in the National Police of Ukraine depending on typological features, specificity of leading tendencies, thinking and communication properties, type of reaction to stress, etc. These typical psychological profiles include fifteen variants, the study of which will help the psychologists of the National Police psychological support units to formulate scientifically sound forecasts of the success of the candidates for police officers during the psychological stage of professional selection, as well as to help police officers in conducting competitions for vacant positions, carrying out the certification procedure, etc.

The developed individual psychological profiles include both adaptive variants, which provide for high and medium levels of psychological fitness for service, and several variants of maladaptive psychological profiles, which correspond to a low level of psychological fitness of a police officer that is undesirable for performing official functions. The high level is inherent in employees with balanced tendencies, mainly stoic, leadership, sociable profile types, which are characterised by extraversion, general activity, optimism, moderate aggressiveness, positive self-esteem, determination, tendency to self-realisation, defending one's interests, dominance and self-assertion. The low level of fitness is accompanied by signs of individualistic, conflict, schizoid or infantile profiles, which are characterised by a high probability of certain variants of maladjustment (hysteretic, neurasthenic, depressive, etc.) in difficult conditions of service, and is also recorded in individuals with exceeding the limits of the questionnaire scales. The presented classification of profiles will help practical psychologists to monitor and identify in advance the possible emergence of negative psychological states and trends, signs of professional deformation or emotional burnout among police officers, and to provide, if necessary, the necessary psychological assistance and advice on individual and professional development of police officers.

Key words: individual typological questionnaire, individual personal psychological profile, psychological fitness, leading trends.

НАШІ АВТОРИ

- Барко В. В.** ➤ Державний науково-дослідний інститут МВС України, науково-дослідна лабораторія психологічного забезпечення (провідний науковий співробітник), канд. пед. наук, ст. дослід.
- Барко В. І.** ➤ Державний науково-дослідний інститут МВС України, науково-дослідна лабораторія психологічного забезпечення (головний науковий співробітник), д-р психол. наук, проф.
- Беседіна І. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів (старший судовий експерт)
- Бугайчук К. Л.** ➤ Харківський національний університету внутрішніх справ (далі – ХНУВС), науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Бухарева Ю. В.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Говоров В. С.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики (доцент), канд. юрид. наук
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач), д-р істор. наук, проф., заслуж. працівник освіти України
- Євдокімова О. О.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології і психології (завідувач), д-р психол. наук, проф.
- Зінченко Д. А.** ➤ ХНУВС (слухач магістратури)
- Зуров Ф. Ф.** ➤ ХНУВС, кафедра вогневої підготовки (старший викладач)
- Іванов С. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права (доцент), канд. іст. наук, доц.
- Кириченко Т. С.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)

- Коваленко А. В.** ➤ Донецький державний університет внутрішніх справ, науково-дослідна лабораторія публічної безпеки громад факультету № 2 (старший науковий співробітник), канд. юрид. наук, доц.
- Коваленко О. О.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, спеціальна кафедра № 4 (старший викладач)
- Комзюк А. Т.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф., заслуж. діяч науки і техніки України
- Криворучко Н. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (заступник завідувача)
- Кулик Я. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Лесь О. О.** ➤ Управління авіації та поліції на воді Національної поліції України (заступник начальника), відділ організації застосування безпілотних літальних апаратів (начальник)
- Липій Є. А.** ➤ Полтавський державний аграрний університет, кафедра підприємництва і права (доцент), канд. юрид. наук
- Логін Р. І.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Лозова С. М.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Мельник Д. С.** ➤ Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України (старший дослідник), канд. юрид. наук
- Мушка В. В.** ➤ ХНУВС (курсант)
- Наумкін О. О.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Панова І. В.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліцієстики (завідувач), канд. юрид. наук, проф.

- Пирого С. С.** ➤ Карпатський університет імені Августина Волошина (м. Ужгород), кафедра правознавства та канонічного права (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Полесов С. С.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Радченко О. І.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Самбор М. А.** ➤ сектор моніторингу Прилуцького районного відділу поліції ГУНП в Чернігівській області, депутат Прилуцької районної ради канд. юрид. наук, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України
- Сербенюк С. О.** ➤ ХНУВС, відділ організації наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності (науковий співробітник)
- Собакарь Є. М.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
- Степанюк Р. Л.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Стреляний В. І.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліцієстики (доцент), канд. юрид. наук
- Фроленкова П. М.** ➤ ХНУВС (курсантка)
- Холод Ю. А.** ➤ ХНУВС, кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін (завідувач), канд. юрид. наук, доц.
- Циркуленко А. М.** ➤ ХНУВС, кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки (старший викладач)
- Шевченко Т. В.** ➤ ХНУВС, кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Юшкевич О. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права (доцент), канд. юрид. наук, доц.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України. у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

видання:

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

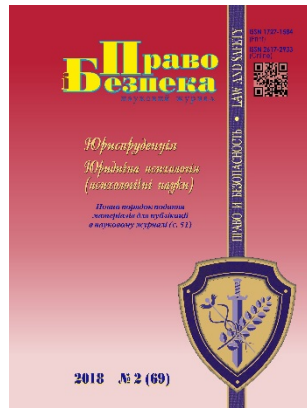
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місце (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

ДЛЯ НОТАТОК

Друга частина цього випуску буде видана
під грифом «Таємно»

The second part of this issue will be published
under the classification “Secret”

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Нещеретної*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Нещеретної*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 27.03.2024. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 20,07. Тираж 50 прим. Зам. № 2024-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.